

**Низами Кәнчәвинин
ше'рлериндә Ыикмәт
Ирфан вә Етик
мөвзулар**

**Устад Мәһәммәдтәги
Чә'фәри**

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Бисмиллаһир-Рәһманир-Рәһим

415
477

23466

**Низами Кәнчәвинин
ше'рләриндә Ёикмәт,
Ирфан вә Етик
мөвзулар**

**Устад Мәһәммәдтәги
Чә'фәри**

M.F. Axundov adına
Azərbaycan MİB
Kitabxanası

حکمت و عرفان و اخلاق در شعر نظامی گنجوی :

Китабын тэрчүмэ

олунмуш ады :Низами Кәнчөвинин ше'рлериндө
һикмәт вә ирфан вә етик
мөвзулар

Мүәллиф :Устад Мөһәммәдтәги Чә'фәри

Техники редактор :Мирзә Рәсул Исмајылзадә

Редактор Мирзә Гарадағлы

Нашир :Ислам Маарифи вә ислами
әләгәләр тәшкилаты -тәрчүмә вә
нәшријјат редаксиясы

Тираж :2000

Чап тарихи :Биринчи чап 1996-М. 1418-Һ.Г.
1375-Һ.Ш.

Үнван :Иран ислам чүмһуријјәти-
Тегһран П.Г. 14155-6187

ISBN: 964 - 6177 - 29 - 8

Мүндәричат

Наширдән	9
Өн сөз	11
Ше'рин Вәзифәси, Шаирлијин мәс'улијјәти	15
Низами диванынын һәр бир һиссәсинә јаздығы мүгәддимәләриндәки мүнәчатларында Һикмәт, Әхлағ вә Ирафан [=үрфан]	53
-Дуа бәшәријјәтин чанлы вә мә'налы мәдәнијјәтинин фәал үнсүрүдүр	53
-Гур'анда вә башга ислами гајнағларда фәалијјәт, дуа вә раз-нијазын вә бу икисинин инсанын мә'гул һәјатында	

Чап Һүтугу горуноур

Һәмәһәнклији	66
Низами Ше'рлеринин Мөһкәмлији вә Сәлислији Мисилсиздир	74
Дуа, раз-нияз, мүнәчат барәдә үмуми ганун вә һәгигәтләр	82
1-Дуа, раз-нияз вә мүнәчатын тә'рифи:.....	82
2-Дуа, раз-нияз вә мүнәчат мәсәләләринин ичмалы	85
3-Инсанын Аллаһ-таала илә әләгәсинин кејф	85
4-Дуанын хүсуси анлајышы: ијјәтләри вә нөвләри	87
5-Хәбәрсиз адамларын е'тинасызлыгы нәтичәсиндә дуанын әһәмијјәти, әсиллији сарсылмыр.....	89
6-Дуа үмуми анлајышда сон дәрәчә кичијин сонсуз бөјүк илә вә нагисин камил илә әләгәсидир	91
7-Аллаһ-таала илә дуа әләгәләри јаратмаг варлыг вә она аид һәгигәтләрин јаддан чыхармасы дејил, бәлкә мөвчудатын һәгиги мәгам, мөвге тутмасы демәкдир.....	94
8-Дуа вә раз-нияз заманы мүтләг	

тәслим олмаг вә там ихтијарсыз олмаг.....	95
9-Дуа, раз-нияз вә мүнәчатын мүхтәлиф мә'на вә мәфһумуну нәзәрә алараг, бу кејфијјәтләрин һәгиги маһијјәтини билмәјән адамларын проблемләри һәлл олунар	99
10-Раз-нияз, мүнәчат Аллаһы танымаг вә варлыгы өјрәнмәкдә әсас амилдир.....	108
Даһи Низаминин әсәрләринин мүгәдди-мәсиндә сөјләдији мүнәчатларда һикмәт вә ирфан мәсәләләри һаггда бә'зи мұлаһизәләр	113
Биринчи мүгәддимә	113
Икинчи мүгәддимә	116
Үчүнчү мүгәддимә	132
Дөрдүнчү мүгәддимә	134
Бешинчи мүгәддимә	139
А лтынчы мүгәддимә	141
Арифләрин вә шаирләрин илаһијјат саһәсиндә гәзәл сөјләмәләри барәдә сөһбәт	143
Низами Кәнчәвинин мүнәчатларынын тәфсири	170
Низаминин бу ше'рләрдә бәјән етдији мұһүм мөвзулар	241

Баш сөз

Китаб бәшәр маарифи вә мәдәнијәтинин тәрәгги вә тәкамүлү јолунда лазым олан бүтүн хүсусијјәтләрә малик олмагла инсан фикрини дашымагда, ону башгаларына чатдырмагда вә мәдәнијәтин јүксәлишиндә мүнүм рол ојнаыр.

Шүбһәсиз ки, ислам тәфәккүрү вә мәдәнијјәти зәнкин гајнаглара вә реал дүнјакөрүшүнә малик олдуғуна көрә, инсан тәфәккүрү вә дүшүнчәсинин ән үстүн вә мутәрәгги дүшүнчәләриндәндир.

Биз бу һәгигәтә варараг вә бу керчәји дәриндән баша дүшдүкдә имкан дахилиндә бу бөјүк ишдә [ислам дүшүнчәсини инсанлара чатдырмагда] шәрик олуб, бу јолда сә'ј көстәриб чалышмаг истәдик. Бу бөјүк ислам ишиндә гадир Аллаһдан мүвәфғәгијјәт диләјирик. Һәгигәтән, О, дуалары гәбул едәндир.

Ислам маарифи вә ислами әлагәләр тәшкилаты
Тәрчүмә вә нәшријјат редаксиясы

Өн сөз

Бисмиллаһир-Рәһманир-Рәһим

Сөз Устады Бөжүк Низами Кәнчәви

*«Хәлгә агзын сиррини һәр дәм гылар изһар сөз.
Бу нә сирдир ким олур һәр ләһзә јохдан вар сөз.
Артыран сөз гәдрини сидгилә гәдрин артырар.
Ким нә мигдар олса әһлин ејләр ол мигдар сөз.»*

Кәр чох истәрсән Фүзули иззәтин, аз ст сөзү.

Ким чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар сөз.»

"Фүзули"

Бөжүк Фүзулимизин јаратдыгы бу мисралар нечә дә бөжүк сөз устадымыз Низами Кәнчәвинин һаггында дејилмәсинә ујгундур. Һәгигәтән, Низами Кәнчәви бөжүк сөз устадыдыр. Елә бһуа көрә дә Низамини дәриндән арашдырмаг, өјрәнмәк вә онун јарадычылыг үмманьнын дәринлијинә вармаг даһа зәруридир.

Илјас Јусиф оглу Низами Кәнчәви 520 һичридә Азәрбајчанын гәдим Кәнчә шәһәриндә бир сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур. Онун атасы Јусиф анасы исә һәләлик һансы гәбиләдән вә адынын нә олдугу бәлли дејилдир. Шаирин јашадыгы дөврлә Кәнчә шәһәри бөжүк карван јолунун үстүндә олдугуна көрә дүнјанын мүхтәлиф јерләриндән кәлән тичарәт карванлары бу шәһәрлә әлагә сахлајырдылыр. Бурада бөжүк сарајлар вә мәдрәсәләр олудугу кими тичарәт базары да мөвчуд иди. Ејни заманда һәмин шәһәрлә ипәк, сахсы, дәмир карханалары да вар иди. Кәнчәдә мәдәнијјәтин дикәр мүхтәлиф саһәләри кими ше'р саһәси дә кенишләнмишди. Лакин ше'рин нүмајәндәләри шаһ сарајларына хидмәт едирди. Азәрбајчанда сарај ше'ри һәлә бешинчи әсрдә Шәддадиләр дөврүндә рүшд етмишди. Бу заман Кәнчә шәһәриндә јашајан Тәбризли Гәтран өз гәсидәләри илә мәшһур олмушдур. Алтынчы әсрдә исә Хагани, Фәләки, Иззүддин Ширвани кими шаһирләр јазыб јарадырдылар.

Бу шаирләрдән јалныз Хагани Ширвани сарајдан үз дөндәрдикдән сонра јени мүтәрәгги фикирләр ирәли сүрүр вә шаһларын зүлмүнә е'тираз сәдасыны галхызырды.

Низамија калдикдә исә О, сарај гуллуғунда
оланлара нифрәт бәсләјр вә белә дејир:

Бу, гарын отран дузсуз шаирләр

сајәмдә дүнјаны басыб једиләр.

Шикары тутмага аслан кәрәкдир

түлкүнүн иши дә мүфтә јсмәкдир.

Вә өзү һаггында белә дејир:

Әлимин муздүлә доланырам мән

чәлалым јараныр сөз хәзинәмдән.

Бу чәлал, бу ачыг сәһрә бахын сиз

күнаһдыр бу сәһри данмаг шүбһәсиз.

Мәним дил гылынчым итидир јаман

Мәсин мө'чүзүндән онда вар нишан.

архамдан су ичди ше'рилә сән'әт

мәнлә шөһрәт тапды сөздәки гүввәт.

Сонра белә давам едир:

Зәррәјлә дур-отур күнәш ишигы тәк

Чәмшид сарајынын фикриндән әл чәк.

Падшаһ пулуна дикмә көзүнү

ганун кәмәндиңә салма өзүнү!

Шаһлар мәчлисиндән кәнар ол, кәнар

памбыг од көрәндә алышыб јанар.

Низаминин һәјатында мүһүм рол ојнајан
һадисәләрдән бири севкиси гыпчыг гызы Афаг
ханьмын вахтсыз өлүмү вә кәдрли тәлејидир. Бу
исә Низаминин Хосров-Ширин мәнзүмәсиндә ачыг
көстәрәлир. Низами бу һагда дејир:

Ибрәт көзүјлә бах сән бу әсәрә

өзүнү ујдурма әфсанәләрә

чүнки тез тәрк етди о, бу аләми

чаванлығда солду гызыл күл кими,

Гыпчаг бүтүм тәки, ох кими сүзду

Афаг севкилимин санкы өзүјлә

О, Дәрбәнд шаһынын бир төһфәсијди

Саф, агыллы, көзәл күл гүнчәсијди.

Әгјара гәзәбли мәнә мәһрибан

көнүл јолдашымды о назлы чанан.

Шаир бир чох әсәрләр вә мәнзүмәларин

мүәллифидир. "Сирләр хәзинәси", "Искәндәрнамә",

"Лејли-Мәчнун", "Хосров-Ширин" о чүмләндәндир.

Бу әсәрләрдә вә үмүмијјәтлә Низами
јарадычыгында ашагыдакы мөвзулар олдуғча чох
дигтәт мәркәзиндәдир: 1-Дини, фәлсәфи дүнјакөрүшү
2-Мәнтиг 3-Мәһәббәт мөвзусу вә илаһи сһг (үрфан)
4-Нәсихәт 5-Зүлмә гаршы мүбаризә 6-Елми
мөвзулар 7-Әхлағијјат вә етик мөвзулар

Низами һәр шејдән әввәл Ислам фәлсәфәси илә
силаһланмыш мүсәлман бир шаир вә арифдир. О, өз
фикрини вә илаһи ешгини ачыгладығда меј, шәраб,
гәдәһ, мәстлик, мејхана вә с. кими үрфан
терминләриндән фәјдаланмышдыр. Һамы үчүн
ајдындыр ки, бу, һәгиги мә'нада дејил, мәчәзи
мә'нада ишләдилр.

Низами исә әсәрини мәнтиг вә һикмәтлә тәчһиз
едән шаир бу сөзү бәдии дилдә долајы јолла дејил,
бир баша ифадә едир. О, Шәрәфнамәдә буна белә
ишарә едир:

Гәбримә кәләркән гәдәһи долду

Низами јатдыгы јерә гәдәһ вур.

Еј уғурлу хызыр! Санма ки, мәним,

бу мејдән 'ичилән мејдир', мәгсәдим.

Низаминин шәрабла нә гәдәр нифрәтли олмасы
һамы үчүн мә'лумдур. О, падшаһла (гызыл әрсәлан)
көрүшән заман шәраблар мәчлисдән чыхарылыр.
Низами бу мачәрәни белә сөјләјир:

Хәбәр верәндә ки, кәлди Низами

севинчинә санкы әләвә олду.

мәним Аллаһпәрәст олдуғума көрә

бујурду ортадан мејләр јығылды.

Низами бүтүн әсәрләриндә инсанлара хитабән;

Бүтүн инсанлара суал вер бу дәм,

нә јолла јаранды бошлуғдан аләм?

дејәрәк, онлары низам-интизамы көрмәјә вә
булар һаггында дүшүнмәјә дә'вәт едир.

О, һәрәкәт, јерин күрәви шәкилдә олмасы, торпаг,
су, һава вә с. кими елми вә тәбии мөвзуларла да
тохунмушдур.

Јерин һүдудундан о тәрәфдә дә

булудлар, фәләкләр гачышыр јенә

онлар бир-биринә сарылмыш бәрк-бәрк

Намысы топ кимидир, кәзир, күрә тәк
бу күрә шәклиңдә жалныз јер дејил,
һәр хәт ки, һәрләнир, јуварлагдыр, бил...
пәркар хәтти кими доланан фәләк
јалныз бу гәјдајда дөвр едир, керчәк...

Низами сонра инсан билијинин мәһдудлуғуна вә һәлә көјләрин чох сирләрини ача билмәдијинә ишарә едәрәк инаныр ки, нәһәјәт бир күн бу сирләр елм јолу илә ачылачагдыр. Әлиниздәки бу китаб исә бөјүк шиә Философу Устад, Әлламә Мәһәммәдтәги Чә'фәри Тәбризинин "Низами Кәнчәви шә'риндә һикмәт, үрфан, әхлаг" адлы фарс дилиндә јаздығы әсәридир. Устад Чә'фәри бир чох елми, фәлсәфи, дини, е'тигади, әдәби вә һүгүг әсәрләрин мүәллифидир. О, әслән Гарадағлы олуб һал-һазырда Теһранда јашајыр. Мүәллиф 100-дән чох әсәрин мүәллифидир. Иранда үмумијәтлә ону танымајан бир кәс јохдур, ширин данышығы, елми-фәлсәфи көрүшләри динләјәнләри һәгигәтән валәһ едәр. Устад Чә'фәри чох елми шәкилдә Низаминин шә'рин тәһлил едиб онун үрфани симасыны ачыгламышдыр. Биз бөјүк Ислам философу, мүфәссири, мүчтәһиди, әдәбијәтчысы, арифи вә бир сөзлә алими Устад Чә'фәринин бөјүк Азәрбајчан шаири, философу вә арифи Низами Кәнчәвинин һағгында јаздығы әсәри «о кими бөјүк алим һағгында бу кими бөјүк алим данышмалыдыр»-дејә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етдик. Ола билсин ки, әзиз мүсәлман бачы-гардашларымыз бу әсәрдән фајдаланачағлар. Сөзүмүзү Низаминин бир гәзәли илә баша чатдырырыґ.

Көзүм ајдын көзүмә сурәти-чанан көрүнүр
мүшкү-әнбәр сачарағ әтрлә әфиан көрүнүр
Ајрылығ зәһрини даддым, ачы да олса вусал
ики дүнијә дәјәр, ејлә ки, һичран көрүнүр.
Сәни бир дәф'ә көрәндә күвәнир ешгимизә
нә үчүн көзләрин еј дил! белә кирјан көрүнүр.
Еј сәнәм вәслин илә ејлә ки, шад олду көнүл,
јыртды гәм көјнәјини күл кими хәндан көрүнүр.
Шадлығындан алышыб јанды "Низами", дсди ки:
Көзүм ајдын көзүмә сурәти-чанан көрүнүр.

М. Төрә

Ше'рин Вәзифәси, Шаирлијин мәс'улијјәти

Инсанларын-ислам нөгтеји-нәзәриндән- "мөвчуд вәзијјәтдән" нечә олмағ" һалына доғру һәрәкәт етмә јолунун ачығламасындан индијә кими даһа әһәмијјәтли олан диқәр бәшәри елмләрдә олдуғу кими ше'р вә шаирлијин арашдырылмасында мүхтәлиф нәзәријјәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу нәзәријјәләри үч һиссәјә бөлмәк олар:

Биринчи нөв олдуғча ичтинаб едилмәси лазым олан ифратчы нәзәријјәдир. Мисал үчүн дејирләр ки, пејғәмбәрлијин рәмзи биз шаирләрдә тәзаһүр етмишдир.⁽¹⁾ Бу кими шаир илһам вә вәһјин арасында олан бөјүк фәрги сечә билмәмишдир. Бә'зиләр дә дејибләр ки: һәгигәти бәјан етмәк үчүн ше'рдән башга һеч бир јахшы васитә јохдур.

1-Илја әбумази-әлчәдавил дејир:

أما نحن معشر الشعراء - يتجلى سر النبوة فينا

Јахуд бә'зиләр дә сөjlәjирләр ки, "инсан варлығын мұәммаларыны һәлл едә билмәдикдә, елм вә идеолокијаны бурахыб, ше'рә сығыныр".

Икинчи Нөв Тәфритә уграмыш нәзәријјәдир: Бүнларча ше'р дужу вә холјанын ән алчаг мәнсулу кими олараг варлығын һәгигәтләрини вә онларын арасында олан мұнасибәтләри дүзкүи дәрк едә билмәсиндә инсан дүшүнчәсинин ачизлијиндән ирәли кәлән бир фономдир.

Низами дә белә оғмуна етдији нәсиһәтдә дејир

در شمر مبیح و در فن او

چون اکذب او است احسن او

Ше'рә долашыб фәннинә кирмә

Чүн ән јаланы даһа көзәлдир

Бу ики ифрат вә тәфритә уграмыш көрүшләри тәнгид етмәк мәгсәди илә үчүнчү нәзәријјәни ајдынлашдырырыг ки, охучулар вә тәдгигатчыларын вахтыны чох алмајаг.

Ше'рин әсл маһијјәтини бәшәр елмләри вә әмәлиндә мәнфи вә мүсбәт нәтичәсинә дигтәт едәрәк ирәли сүрүлән мәнтигә әсасланмыш вә мұлајим бир көрүшдүр. Бу нәзәријјәнин архаландыгы сүбутлары кәстәрмәк истәсәк, ше'р һаггында ашағыдакы тә'рифә дигтәт етмәлијик:

Ше'р, инсан "нечә ки вар" вә "нечә олмалыдыр" вә дүнја инсанын елм вә әмәл саһәләриндә инкишаф вә тәкмилләшмәсинә нечә

көмәк едә биләчәк" кими мөвзуларын барәсиндә јүксәк һиссијат вә дәрин идракла сөjlәнән көзәл вә аһәнқдар бир һәгигәтдән ибарәтдир."

Башга сөzlә десәк. Ше'рин јүксәк вәзифәси вә мәгсәди шаирин дахилиндә хүсуси бир ритмлә сәсләниб инсанын дүзкүн мөвгејини һәгигәтләр вә онлардан нечә фәјдаланмаг јолларыны бәјән етмәк барәсиндә инсанын дүзкүн мөвгејини кәстәрән бир феномендән ибарәтдир.

Әлбәттә гејд етдикләримиз, мәсәләннин реал маһијјәтини билдирән мәнтиги (ријази) тә'риф (һәдди-там) дејилдир, садәчә бәһсимздә мүәјјән бир көрүшүн тә'рифидир⁽¹⁾

Исламын ше'р вә шаирлик мөвзусу барәсиндә ирәли сүрдүјү нәзәријјәләр вә мұһакимәләр ән мұлајим вә һәгигәтә ујгун олан бир көрүмдүр.

Ше'р Гур'ани-кәримин әјәләриндә, чаһилијјәт дөврүндә ше'рдән алчаг мә'наларда истифадә едилмәси, керчәкликдән үзаг хәјал вә дужу олараг, һәгәгәти јанлыш гәләмә вермәк (мәсх етмәк) вә хәјалы тәһрик етмәк, инсанлара анд олан бүтүн варлығы мәсхәрәјә гојмадан башга характер дашымадыгы үчүн, кәскин тәнгид атәшиниә

1-Билирик ки, философлар вә алимләр һәгигәтләрин реал маһијјәтини танымагда ачиз галдыгларыны билдирмишләр.

тутулмушдур. Лакин бу дөврдә ше'р вә шаирлижин, һәгигәти мәсх етмәк вә хәјалда башга бир чәһәти олмадыгынын сүбуту, ислам пејгәмбәринә(с) бир бөһтандыр. Онлар дејирдиләр:

﴿أنا لئاركواآهتنا لشاعر مجنون﴾

(Ајә биз өз танрыларымызы бир дәли шаирдән өтрү бурахмалыҗыгмы)

(Әссаффат 36)

Бу ајәдән нәтичә чыхармаг олар ки, о дөврдә шаирләр, диванәләрлә бир истигамәтдә танындылар. Онларын һәгигәтләри дәрк етмәз, вә бу һәгигәтләрин гаршысында дүзкүн мөвге тутмамалары кениш јаҗылмышды.

Башга бир ајәдә, һәзрәт муһәммәди(с) шаир дејә инкар едәнләрин нәзәрини әкс етдирирәрәк, һәм дә ше'рин әһәмијјәтсиз олдуғуну белә сөјләјир.

﴿ام يقولون شاعر نرتبص به ريب المنون﴾

(җохса онлар дејир ки: Пејгәмбәр бир шаир олараг, биз онун һәјатынынын дағылмасыны вә өлүмә уграмасыны күдүрүк.)

(Әссаффат 36)

Онларын, Пејгәмбәри иттиһам етмәкдән мәгсәди, шаирин өлүмү илә ше'рдә өзүнүн дашыдыгы мә'мул мә'насыны итириб арадан кедәчәкдир. Чүнки бу принцип әсасән ше'рин

мәзmunу тәшкил едән шәхси хәјаллар вә дүҗулардыр ки, онларын һәјаты шаирин өзүнә бағлыдыр. Әксинә олараг һәгигәтләр онлары изһар едән шәхс тәрәфиндән сөјләндикдән сонра, өз давам вә дирилијини реаллығын әтәјиндә горујуб сахлајыр. Беләликлә, Пејгәмбәрлији дананлар, онун гаршысында мәғлубијјәтә уғрадыгда, өзләрини бу чур оғундурурлар;- О, шаирдир, ше'р сөјләјир, онун өлүмү чатдыгда сөзләри дә битәр вә заман архивинә ташшырылар. Онун сөјләдикләри, сабит, завалсыз, фәнаја уграмајан һәгигәтләр дејилдир ки, халгын бу һәгигәтләрә ујғун мөвгејини ислаһ етмәји гаршысына мәгсәд җојсун.

Лакин һәгигәтләри әһәмијјәтсиз вә мөвһумлары дәјәрли вә көркәмли көтүрмәк истәјән ше'рләрини исләмәкдә ики ајә вардыр ки, ејни заманда пејгәмбәрин шаир олмагыны рәдд едир:

﴿وما هو بقول شاعر قليلاً ما يؤمنون﴾

(Бу Гур'ан бир шаирин сөјләдији сөзләрдән ибарәт дејилдир, сиздән иман кәтирәнләр чох аздырлар.)

(Әлһаггә 42)

﴿وما علمناه الشعر وما ينبغي له ان هو الا ذكر وقرآن﴾

﴿مبين﴾

(Биз Пејгәмбәрә ше'р өјрәтмәмишик вә шаирлик она јарашмаз. Онун сизә кәтирдији

зикр вэ ашкар Гур'андан башга бир шеј
дејилдир.)

(Јасин 69)

Башга бир јердэ, бу ағылсызларын Гур'ан
гаршысында өзлэрини итирмэлэрини белэ бэјан
едир:

﴿بل قالوا اضغاث احلام بل افتراء بل هو شاعر﴾

(Онлар дедилэр; Пејгэмбэрин охудугу ајэлэр,
гармагарышыг ујғулардыр, бэлкэдэ Аллаһа
бағладыгы ифтирадыр, бэлкэ дэ О, шаирдир.)

(Әл' Әнбија ајэ 5)

Һәр һалда Пејгэмбэрин дедиклэриндэ бир
һэгигэт олмадыгы үчүн ешитмэјэ лајиг дејилдиир."

Бунунла Аллаһ-таала мө'мул олан ше'р вэ ону
тәһгир етмәк мәсэләси илә кифајәтләнмәмиш
бәлкә хәјал вэ еһсас әһлинин вэ шаирлэрин ше'р
һаггында нө'гтеји-нәзәрлэрини кәстәрәрәк, "нечә
олмалы" мөвзусу саһәсиндә өз нәзәрини бәјан
етмишдир. Ашағыдакы ајэләрдә бу әһмијјәтли
саһәдә исламын гәти һөкмлэринә диггәт етмәји
лазым билирик:

﴿و الشعراء يتبعهم الغاؤون الم تر أنهم في كل واد يهيمون و
انهم يقولون ما لا يفعلون الا الذين آمنوا و عملوا الصالحات و
ذكروا الله كثيراً و انتصروا من بعد ما ظلموا﴾

(Шаирләр онлардырлар ки, онларын

табечилэри азгынлардыр. Онларын һәр вадидә
һејрәтдә олдуғларыны көрмәјибсәнми? Онлар өз
дедиклэринә әмәл еләмирләр. Амма иман
кәтирән, јахшы әмәл саһиблэри вэ Аллаһы чох
јад едән инсанлар зүлмә мә'руз галдыгда
ше'рдән јардым алырлар..)

(Әшшүәра 224-227-чы ајэләр)

Бу ајэдә ики мөвзу ачыгча мө'лум олур:

1-Пешәкар шаири вэ ше'рин тәһгир
едилмәсинин сәбәби үч хасијәтдир.

Биринчи хасијәт одур ки, ағыл, билик
саһиби олан вэ мүтәрәгги инсанлар ше'рә үз
кәтирмәјиб шаирләрә ујмазлар. Пешәкар шаирләрә
ујанлар азгынлар вэ дәлиләрдир.

Икинчи хасијәт одур ки, пешәкар вэ
хәјалда јашајан шаирләр вичдан вэ әглә ујгун бир
тәрздә һәрәкәт етмәдән мүмкүнлэри
гејри-мүмкүнләрдән ајырд етмәјиб өзлэрини
чәтинликләрә салыр вэ еләчәдә һејрәтдә галырлар.

Үчүнчү хасијәт одур ки, шаирләр өз
дедиклэринә әмәл етмирләр мисал үчүн
шаирләрдән бири белә дејир:

گر فلک یک صبحدم با من گران داردمرش

شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

«Фәләк сәһәр чагы бир күн мәнимлә дүз
демәсә.

Күнәш батан кими бурдан чыхыб, гојуб
кәдәрәм.»

Башга бир шаир белә сөjlәјир:

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را

بخال هندویش بخشم سمر قند و بخارا را

«Әкәр ол түрки-ширази әлдә етсә, бизим чани
Гара ол халына веррәм сәмәргәнди, бухараны»

Башгасы исә белә дејир:

الستم خیر من ركب المطايا

واندى العالمين بطون راح

«Сиз миничиләрин ән јахшысы дејилмисиниз?»

Сиз бүтүн дүнјаны инсанлара бәхш едән
дејилмисиниз?

Бир Европалы бундан даһа ирәли сүрүб
шаиранә олараг Ниотону белә көзәлләјир: "Еј
Ниотонун халиги Ниотона пахыллыгын қәлмирми?"

Бшга бир шаир дә бу шаирин көзәлләмәсинә
чаваб олараг ше'рә ошар јаздыгы бир ше'рдә
белә демишдир: "Еј бу мәддаһын халиги, мән бу
сөзләри охујаркән сәнин јенилмәз гүдрәтини
дәриндән билдим. Она көрә ки, әкәр сәнин
јенилмәз гүдәтин сон дәрәчәдә түкәнмәз
олмасәјди, нечә бу дәрәчәдә ахмаглыгы кичик бир
чанагда јерләшдирә биләрдин?"

Бәли! о кими ичи бош ше'рин чавабы бу кими
ичи бош нәср олмалыдыр.

Биринчи шаир варлыгын гајда-ганунларына
бојун әјмир, бу гајда-ганунлара сығышмыр вә дүнја
онун истәји кими олмадыгда күнәш системиндән

күсүб кетмәк истәјир вә бунунла истәјир ки,
күнәш системи, бөјүк галахтикалар вә
кәһкәшанлары әдәб еләсин ки, даһа онунла зарафат
еләмәсинләр.

Икинчи шаир исә дүнја малындан она анчаг
күндәлик маашын чатмасына бахмајараг, Сәмәргәнд
вә Бухара шәһәрләрини севкилисинин гара халына
бағышлајыр.

Үчүнчү шаир исә севдији шаирин мәдһиндә
елә бир бөјүк јалан сөjlәјир ки, јерә-көјә
сығышмыр. Кешкә бу шаир севдијин шәхсә вердији
варлыгы һачан верәчәји дә мүәјјән едә билејди.

Икинчи һәгигәт-бир вәзифә өһдәсинә көтүрән
вә Инсанын "олдугу вәзијјәт", "нечә олмалы
вәзијјәт" вә дүнјанын "олдугу вәзијјәт" вә "нечә
олмалы вәзијјәт" барәдә фајдалы олан бир ше'рин
мә'насыдыр.

Буну Гур'анын

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا
әјәсин дә әкс етдирилмишдир. Бу ики әјә идеал
шаир үчүн үч мүһүм шәрти хатырлајыр:

1:Инам руһун фәал үнсүрүдүр ки, инсан
һәјатыны фитрәт вә хилгәт ганунлары эсасында
мәһз тәбии бир феномени әглани бир һәјата
чевирир. О әглини һәјат исә бәшәрин бүтүн
суалларына чавабдәһ ола билир.

2: Салех вә бәјәнилмиш әмәлдир. Билирик ки, исламын илк доврүндә ислам вә мүсәлманлары лага гојан вә һәчв дејәнләри ше'р васитәсилә кәскин писләмәк ән кәзәл әмәлләрдән иди. Бу иш һагт вә һәгигәти мүдафиә етмәкдир. Јә'ни инсанын әглани һәјатыны "инна еләһи рачиун" истигамәтиндә һәрәкәтә кәтирир.

3: Даима Аллаһы јад етмәк, Биринчи шәртин мәнфәәти вә гуручулуғу нәтичәси шаирин мәзmunуна иманы олмајан сөзләрдән шаирин чәкинмәсидир. Бу шәрт дүшүнчәсинин вә әмәлинин инкишафына бәјүк тә'сир бурахыр. Вә онун дүшүнчәсинин әсассыз вә ичи бош холјалара ујмагдан сахлајыр. Һәгигәти дујан бир шаирә ән ачы һадисә бундан ибарәтдир ки, онун јаздығы ше'рин мәзmunуна иманы олмадан, өзүнү эәјјәтә салыб һәјатынын ән дәјәрли анларыны онун јаратмасына сәрф етдијини она билдирәсән. Бу, һәр шејдән артыг онун вичдан әзабына сәбәб олачагдыр. Икинчи шәртин јә'ни хош әмәлин нәтичәси кәзәл әмәлин һәгиги ширинлијини дадмаг вә пис ишләрдән чәкиндирмәкдир. Бу, инсанын руһуну тәмизләјир, ону Аллаһ тааланын ишығындан фејзјаб олунмаға һазырлајыр. Бу чур пак вә тәмизләнмиш вүчуддан јаранан ше'р, белә бир әбәди галан чүмләни тәрәннүм едир:

«ان من البيان لسحراً و من الشعر لحكمة»

(Догрудан да сөз кәзәллијиндә сәһр вә ше'рдә һикмәт вар.)⁽¹⁾

Бу ики шәртә әсасланараг шаир даһилик дәрәчәсинә чатыр вә онун ше'риндә һикмәтли сөзләр далгаланыр. Үчүнчү шәртин сәмәрәси одур ки, шаир даима феноменләрин вә әшјанын јарадығысынын Аллаһ олдугуну баша дүшүр. Аллаһ онлара вә бизимлә о һәгигәтләрин арасындакы мүнәсибәтләрә нәзарәт едир. Аллаһын мәшијјәт вә нәзарәти илә гүввәјә минән варлыг аләми илә чидди јанашмаг лазымдыр. Дикәр бир тәрәфдән белә бир шаир инсанларын һидәјәти истигамәтиндә өзүнүн ағыр мәсулијјәт дашыдығыны дәриндән дүшүнүр. Онун үлви көрүшүндә инсанлар Аллаһын бағында битән ағачлар кимидирләр. Демәк әкәр она ше'ријјәт гүввәси нәсиб олудурса чәмијјәтдә инсанларын әмәји вә Аллаһын мәрһәмәти белә бир руһи вә мәфкурәви варлыға малик олараг өз һәјатыны дағ-дашлы манеләрдән өтүб кечмәсини тә'мин едибдирсә, өз ше'ријјәт гүввәсиндән фајдаланмаға имкан јарадыбса, мәләкути бир мәсулијјәт онун өһдәсинә гојулмушдур. Белә олан һалда шаир чәмијјәт үзвләринин бејинләрини өзүнүн тәбии вә рәнкарәнк типләрини кәстәрмәк үчүн сәрки етмәз вә инсанын севдикләри һәгигәтләр јеринә, хурафәләри, јалан-паланлары кәзәл гафијә, вәзн вә

1-Хәтиб Бәгдади- Бәгдад тарихи ч 3.

ритмлэ онларын дүшүнчэлэринэ ашыламаг истэмэз.

Бүнлара диггэт едэрэк ислам нөгтежи-нээриндэн ше'рин эсл мөвгејини баша дүшэ билэрик. Шаирлэрин шүүр вэ ше'рин ажры-ажры хасијјэтлэри барэдэ данышыга киришмэдэн эввэл буну гејд етмэк истэрдик ки, исламда ше'р вэ онун васитэсилэ инсан вэ дүнја һаггында "олдугу вэзијјэт" вэ "нечэ олмалыдыр" һалларыны тэсвир етмэк, "эглани һәјатын" жүксәк амаллары угрунда ишләдилэн эн лајигли вэ јахшы бир васитәдир.

Әмирәл-мө'минин Әлијјибни Әбиталибин һәјаты илә таныш вафгиф олан бүтүн мүсәлман вэ гејри-мүсәлман группар буна инанмышлар ки, бөјүк ислам пејгәмбәриндэн сонра бәшәр тарихиндә эрсәјә кәлмиш эн чидди Һәзрәт Әли(ә) инсан олмушдур. О, бир ан белә, Аллаһ, варлыг, инсан вэ өзүнүн һаггында мө'насыз зарафат әсассыз хәјала јол вермәмишдир; сәбәбсиз дејилдир ки, бә'зи дүнја көрмүш вэ жүксәк мәгамлы алимләрдән варлыг аләминин вэ һәјатын чиддилијинин сәбәбини сорушдугда шүбһәсиз бунун сәбәбләриндән бирини Әлијјибни-Әбиталибин Һәјатынын чиддилијини сөјләјәчәкләр. Чидди һәјат јолларында чальшан инсанларын бөјүк рәһбәри һәзрәт Әли(ә) бир чох һалларда шаирлэрин сөзүнү тәмсил етмишдир вэ доғру рәвајәтләр әсасән һәзрәт өзү дә ше'р сөјләмишдир. Нәһчүлбәлагәдә һәзрәт Әли (ә)-ын

гыса сөзлэри, мәктублары вэ хүтбәләриндә истифадә олунан ше'рләрә тәсадүф олунар. О чүмләдән.

Үчүнчү хүтбә, 25-чи хүтбә, 33-чү хүтбә, 35-чи хүтбә, 162-чи хүтбә, 28 нөмрәли мәктуб, 36 нөмрәли мәктуб, 45 нөмрәли мәктуб, 44 нөмрәли мәктуб, 160 нөмрәли мәктуб

Сејид Рәзи Дејир: Рәвајәт олунуб ки, о ики бејт ше'р һәзрәтин өзүнүнкүдүр.

Һәзрәт Әлинин(ә) чүмләләринин изаһа еһтијачы јохдур. Мә'лумдур ки, Әли(ә) тәкчә фәјдаландыгы ше'рләри охумагла кифәјәтләнмәмишдир, јә'ни белә дејилдир ки, һәзрәт Әли(ә) истифадә етдији ше'рләри охужуб эзбәрләмиш вэ сонра јери кәлдикдә онлардан фәјдаланмышдыр. Јахуд шаирлэрин диванларына бахыб јалныз һәмнин бејтләри көтүрүб эзбәрләмишдир. Бир вә ја нечә бејтә истинад етмәк, онларын мәчмуәсинин барәсиндә һәр тәрәфли мә'лумат вэ билијә малик олмасыны сүбут едир.

Дикәр тәрәфдән Һәзрәт Әлидән дөврүн габагчыл шаиринин ким олдуғуну сорушулдугда һәзрәт бујурур:

Шаирләр бир истигамәтдә ирәлиләмәмишләр ки, онларын һанкысынын габагчыл олдуғуну сечә биләсэн, лакин мүгајисә етмәли олсаг, демәлијәм ки, шаири демәк азгыһларын падшаһыдыр. Мәшһур

шаир Имрәүл-гејс:

قفايک من ذکرى حبيب و منزل
بسطط اللوى بين الدخول فحومل

Рәһмәтлик Мүһәддиси Гуми сәфинәтүл-биһар китабынын 1-чи чилдиндә сәһифә 703-дә вә о да Ибни Әбил Һәдиддән вә о да Әмалијибни дәриддән нәгл едир ки, Әмирәл-мө'минин(ә) оручлуг ајында кечәләр чамаата әт хорәји верәрди, өзү исә ондан јемәзди. Ахшам јемәјиндән сонра онлара мөв'изә едәрди. Бир кечә шам јемәји башында отуранлар шаирләрин һаггында сөһбәт едирдиләр. Јемәкдән сонра һәзрәт белә бир хүтбә бујурду: Билин ки, сизин диндарлыг вә әмәлинизин мө'јары вә әдәбли олмагыныыздыр. Сизин шәрәф вә абырынызы сәбр вә дөзүм горуја биләр. Даһа сонра бујурду: Еј Әбул-Әсвәд! Нә һагда данышырдыныз? Сизчә шаирләрин үстүнү кимдир? Әбул-Әсвәд деди, Әбудавуд дејир:

«و لقد اغتدى يدافع ركني»

«Мәни мүдафиә сән һалда сүһ стди».

Һәзрәт Әли(ә) бујурду: Әбудавуд бөјүк шаир дејилдир. Сонра бир нечә ше'р охујараг бујурду:

ودائك منك ولا تشعر
دوايك منك ولا تبصر

أترعم أنك جرم صغير
وفيك انطوى العالم الاكبر

«Сәнин дәрманын өзүндә олдугу һалда, сән ону көрмәјирсән!

«Дәрдин дә өзүндәндир ону баша дүшмүрсән!»

Өзүнү кичик бир чисм олдугуну зәһн едирмисән?

Бир һалда ки, бөјүк бир дүнја сәндә кизлинмишдир.»

محمد النبي اخی وصنوی

و حمزة سيد الشهداء عمی

«[Һәзрәт] Мүһәммәд пејгәмбәр мәним гардашым вә јахын сирдашымдыр вә сејјидүш-шүһәда Һәмзә мәним әһимдир.»

Ашагыдакы мисралар да Һәзрәт Әли әлејһиссәлама мәнсубдур:

رأيت العقل عقليين
فكوب و مطبوع

ولا ينفع مكسور
اذا لم يك مطبوع

«Мән ики чүр әгл көрдүм! кәсб едилмиш (газанылмыш) әгл вә тәбии исте'дада мәнсуб олан әгл.

Тәбии исте'дадан чашан әгл олмаса, кәсб едилмиш әглин сәмәрәси олмаз.»

Һәгг вә әдаләт јолунда шәһид оланларын мөвласы, имам һүсејн әлејһиссәлам бир чох һалларда еләчәдә ганлы Кәрбәла һадисәси илә нәтичәләнән һәјатында, бә'зи ше'рләри тәмсил етмишдир. О чүмләдән, һәзрәти Куфәјә кетмәкдән чәкинديرән шәхсләрин чавабында Овсинин гардашынын ше'рини охујур:

سامعى وما بالموث عار على الفتى

اذا مانوى حقاً وجاهد مسلماً

وواسى الرجال الصالحين بنفسه

وفارق مشبوراً وخالف مجرماً

فان عشت لم ائدم وان مت لم الم

كفى بك ذلًا ان تعيش وترغما

«Мән кедирәм икид үчүн өлүм ар дежилдир экәр жолу вә мэгсәди һагдырса вә ислам уғрунда чәһад едир. Јахшы шәхсләрин ардынча кедиб, зәләләтдә олан адамлардан узаглаша вә күнаһкарлар илә зидд ола. Бу мэгсәд уғрунда экәр дири галарсам, пәшинман олмарам вә экәр өлсәм дә мәни мазәмәт етмәзләр.

Сән јашамаг истәјиб бурнуну јерә сүртүб вә алчаглыга бојун әјдикдә, олдугча алчаглыгы вә һәгарәти өзүнә мүсәлләт етмишсэн.»

Һабелә Ашура кечәсиндә о бөјүк инсан бу ше'рләри сөјләмишдир:

يا دهر ارفاك من خليل

كم لك بالاشراق والاصيل

من صاحب وطالب قتييل

والدهر لا يقنع بالبيدييل

واتما الامر الى الجليل

وكل حى سالك سبيل

«Еј фани дунја халга кәстәрдијин о мәһәббәт вә достлуға түпүрүм. Нә гәдәр кечә-күндүзләр вар ки, сән һаг севәр инсанлары кәтириб-апарырсан Бәли фәләк кечмишләрин әвәзинә кәләнләри дә белә торпаға тапшырыр.

Һәгигәтин бүтүн варлыг бөјүк Аллаһа доғру кетмәкдәдир. Һәр чанлы да мәним тутдугум јолу кетмәлидир.»

Ашура күнүндә һәзрәт Фәрвәтибни мурадинин гошдугу бөјүкләрә кәскин бир олтиматом олараг ишләтмишдир:

فان نهزم فهزّ آمون قدماً

وان تغلب فغير مغلبينا

ومّا ان طبنا جئنا ولكن

منا يانا ودولة آخـرنا

اذا ما الموت رّع عن اناسي

اناخ الاخيرين بكل كليتنا

فاننى ذلكم سرورات قومي

كما افنى القرون الاولنا

فلو خلد المـلـوك اذا خلدنا

ولو بقى الكرام اذا بقينا

فقل للشّاميين بنا اقبوا

سيفى الشامتون كما لقينا

«Әкәр биз галиб кәлсәк, бизим елә гәдимдән дүшмәнә галиб кәләрик.

Әкәр заһирдә мәғлуб да олсаг, әслиндә мәғлуб дејилик.

Биз горху билмәрик, мәсәлә һәјәтын сонудур ки илаһи мүгәддәрат адәм өвладынын һамысынын башына кәләчәкдир вә башгаларын чөвлан етмәси вахтыдыр. Өлүм дөшүнү бир халгын үстүндән кәтүрдүјү вахт, ону башга бир чамаатын үстүнә салыр (дөш салмагдан мэгсәд, дөшләјиб сыхмаг демәкдир, мәсәлән чајнагыны сохмаг кими;

«و اذا المنية انشبت اظفارها»

[О заман ки, өлүм чајнагыны батырыр], бу даими бир ганундур ки, өлүм мәнәм елимин бөјүк шәхсийәтләрини арадан апарды-кечмишдә адамлары торпага тапшырдыгы кими. Әкәр падшаһлар вә зорлулар бу дүнјадан көчмәсәјдиләр, биз дә әбәди олараг бурада галардыг. Әкәр бөјүк инсанлар галсајдылар, биз дә фәнаја уграмаздыг-Кет, бизи мәзәммәт едәнләрә сөјлә! «Билин! акаһ олун! бу күн бизә олан, сабаһ онлара да олачаг [о ган ичән чәлладлара сөјлә!]

بر من است امروز و فردا بروی است

خون من همچون کسی ضایع کی است

«Бу күн мәним башыма кәлән, сабаһ онун башына кәләчәк. Мәним кими бир адамын ганы батармы?»

Шафеји мәталибүссуул китабында ашагыдакы һекајәни сөјләјир. Әбдуллаһ Әләләјили дә сумүввүл-мә'на фисумүввүз-зат китабында ону нәгл едир:

Бир шаир вә әдәбијатчы әрәб мәдинәјә дахил олуб елин сөз устәдларыны арады ону мәсчиддә олан бир дәстәнин јанына апардылар. Әрәб мәсчиддә дахил олуб о дәстәјә јакынлашыб онларын ән устәд шәхсини арады. Имам Һәсәни(ә) көстәрдиләр. Әрәб салам вериб деди:

«جنتك لا طارحك الكلام»

Кәлмишәм сәнинлә бағлашам.

Имам Һәсән(ә) мәсчиддә олан әјры бир дәстәни көстәрди. Имам Һүсејн(ә) о дәстәнин ичиндә иди.

Әрәб онлара јакынлашыб салам верди. Имам Һүсејн(ә) саламынын чавабыны верди. Әрәб сөзүнү тәқрар сөјләди: Кәлмишәм сәнинлә бағлашам. Имам бујурду:

«قل لعلك تسمع الجواب»

(Де көрәк, бәлкә чавабыны ешитдин)

Әрәб деди:

«جنتك من الجعلل والهرقل والأنييم والهلهل»⁽¹⁾

Имам Һүсејн күлүмсүндү вә дөрд сөзүн мән'насыны деди. Әрәб бу јолла тәрәф мүғабилә бағлаја билмәдијини көрдүкдә деди:

«نحن معاشر العرب اكثر ديواننا الشعر»

«Биз әрәбләрин сөз јарышымыз ше'рдир?»

Ше'р сөјләјимми? Имам Һүсејн(ә) бујурду: «Де! бәлкә чавабыны ешидәсэн.» Әрәб деди:

هنا قلبي الى اللهو وقد وُعِ شُرخبه

لقد كان انيقا عصرَ نجرارى ذليله

1-Бу сөзләр вәһши әрәб дөврүндә ишләдилән, дүрсүт мә'насы мә'лум олмајан сөзләрдир. Чә'ләл еһтимал ки, гыса хурма, һиргәл рум өлкәси Әним, чамаат вә һәлһәл исә зәһәрли биткиләр демәкдир.

عبيلات ولذات فيبا سقيا لعصره
فلما عمم الشيب من الراس نطاقيه
فامسى قد عناني منه تجديد خضابيه
تليت عن الهو والقيت قناعيه
وفي الدهر اعجاب لمن يلبس حاله
فلو يعكّل ذو رأى اصبل فيه رأيه
لالقى عبرة منه له في كر عصره

«1-Көнлүмүн гушу ентирасла учур, бахмајараг
көнчликдән вә чаванлыгдан видалашмышдыр. О
вахтлар мәним көнчлијим назланырды, чан јакшы
чилвәләнирди.

2-Бу јолда чәтинликләр вә хошлуглар совмушам.
Чаванлыгым нә гәдәр истәкләримлә долу иди.

3-Башым гочалыгдан агаран вә ишим башымын
сачларыны бојамаг олан вәхтдан көнчлик
ојунларындан узаг дүшмүшәм, онунла
видалашмышам, өзүмү оғундурурам.

4-Заманын кечмәси ениш-јохушуну, хошлуглар вә
нахошлугларыны көрән шәх үчүн тәәччүблүдүр.
Әкәр мүдрик бир шәхсин тәчрүбәләриндән
фајдаланыб әмәл етмәк лазымдырса, гәтијәтлә
заманын ахымындан (ениш-јохушундан) тәчрүбә
алмаг лазымдыр.»

Әрәбин ше'ри гуртармаг һәмин, Имам Һүсејн(ә)
фикирләшмәдән вә габагчадан һазырлыг көрмәдән
белә чаваб верди:

فما رسم شبحاني قدمت آيات رسميه
مفطور درجت ذيلني في بوقاء قاعيه

هتوف حرجف تشرى على تلبيد توييه
و ولاج من المزن دنائوه مـماكبـيه
اتي منعنجر الودق بـجود من خلاليه
لقد احمـد بـرقاه فلادم لبرقيـه
وقـد جـلل رعداه فلادم لرعديه
تـجـيـح الرعد تـجـاج اذا ارضى نطاقيه
فامسى دارسا قفرا لبيتونه اهليه

«Бир заман инсанларын јашадыгы биналарын
галыглары мәни көврәтмәишдир. Булулдары
гован күләкләр харабалыгларда бурулуб әсәркән
бу биналарын галыгларыны гопарыб апарырды.

Бә'зән дә сүр'әтли, сәс-садалы күләкләр голуну
чырмалајыб кәлмәкдә идиләр, Сых булуллар көј
үзүндә бу вадиләрә доғру јүрүјүрдүләр,
Сәхавәтли әлләрини ачыб јағмур төкүрдүләр,
шимшәкләр көзәлчәсинә шахырды, онлары
мәзәмәт едән јохуду, Илдырымлар һај-күј
гопарырдылар, онлары мәламәт едән белә јохуду.
Илдырымдан сонра јағмур ити јағырды, әтрафы
дојурурду, Бу тәбии һадисәләр о вадиләрин орада
јашајышларын арадан кетмәсинә көрә
көһнәлмәсинә, гуру вә от-әләфиз бир чөлә
чеврилмәсинә сәбәб олмушдур.»

Сонра әрәб Имам Һәсәнә тәрәф дөнүр.
Һәзрәт Имам Һәсән(ә) габагчадан һазырланмадан
дәрһал Имам Һүсејн әләјһиссәлама ишарә едәрәк
бујурду:

غلام کرّم الرحمن بالتطهير جذبہ

کساء القمر التمام من نور منائیه

"(Имам Һүсејн) бир оғландыр ки, Аллах онун бөјүк чәддини вә ата-ана чәддинин (пејғәмбәр вә әбуталиби) батинини тәтһир етмәклә әзиз етмишдир. Парлаг ај онун ишыгынын сачылмасындан кизләнмишдир.

Изаһ: Әрәб шәхсин охудуғу ше'рләрин мәзуну, инсан һәјатынын ачы вә ширин анлары, өмрүн кечмәси вә кәнчлијин арадан кетмәсинә аиддир. Имам Һүсејнин(ә) она чаваб олараг сөјләдији ше'рләрин мәзуну исә, бу һәгигәти кәстәрир ки, дөврәнүн өтмәси, кәнчлији итирмәк, инсанын кәдәрләри вә севинчләри, Аллаһын мәшијјәт вә гүдрәтинин шүасы кими олан тәбии ганунлардан төрәнән һадисәдир. Буна көрә дә мән бу һәрәкәтләр вә дәјишилмәләрдән аваданлыг вә харабалардан бәхтин јар олуб-олмамасындан аһ-налә етмәрәм.

Дөрдүнчү Имам Әлијибнил-Һүсејн әләјһиссәламдан ашағыдакы мисра илә башланан долгун мә'налы бир ше'р вар:

«و انى لأکتّم من علمى جواهره»

«Мән елмин бә'зи инчәләрини кизли сахлаырам ки, наданлар әлине дүшмәсин.) Чүнни һәм мәни итһам едәрләр, һәм дә бејинләри гарышар.»

Бу ше'рин мәзуну ашағыдакы ше'рин мәзунуна ујғундур:

بر لپش قـفـل است و در دل رازها

لب خـمـوش و دل پراز آوازا

عارفان که جام حق نوشیده اند

رازها دانسته و پوشیده اند

هر که را اسرار حق آموختند

مهر کردند و دهانش دوختند

«Додаглары гыфыллыдыр, үрәкдәсә сирләри вар
Додаглары сацитдирсә, үрәјиндә вүлкан ағлар
Һагг бадәсин ичмиш олан о арифләр
чох сиррләр өјрәнибләр ама кизли сахламышлар.
Һәр кимә һаггын сиррини өјрәдибләр;
агзыны тикмишләр, мөһүрләмишләр.»

Сәфинәтүл-бәһарын 1-чи чилдиндә сәһифә 703-дә нәгл олунубдур ки, Мә'мунәр-Рәшид, Имам Риза(ә)-дан сорушду ки, индијә кими бир ше'р рәвајәт едибсәнми? Һәзрәт бујурду: Бәли! чох. Мә'мун деди: Сәбр вә дөзүмә јахшы бир ше'р сөјлә!

О һәзрәт бу бейтләри охуду:

اذا كان دونى من بليت بجهله

ابيت بنفسى ان تقابل بالجهل

و ان كان مشى فى محلّ من النهى

اخذت بحلمى كى اجلّ عن المشل

و ان كنت ادنى منه فى الفضل و الحجى

عرقت له حق التقدّم و الفضل

«Экэр мени сынага чакэн шәхс шәхсијјәт бахымындан мәнән ашагы сәвијјәдә олса, мән өз шәхсијјәтими онун чәһаләти илә гаршылашдырмарам. Экэр о, мәнимлә ејни рутбә вә сәвијјәдә олса, сәбирли оларам ки, өзүмү ондан үстүн санмајам. Экэр мән әгл вә шәхсијјәт бахмындан ондан ашагы сәвијјәдә олсам, она фәзиләт вә үстүнлүјүнә көрә һәрәт көстәрәрәм.»

(Сәфинәтүл-биһар мүһәддис-Гуми 4,1)

Мә'мун "чох көзәл вә ә'ла ше'рдир"-деди.

Пејгәмбәри-Әкрәмин бә'зи сәһабәләри шаир иди. Онлар ше'р васитәсилә исламын интишар тапмасына бөјүк көмәкләр едибләр. О чүмләдән Һисанибни-Сабит, Әбдуллаһибни-Рәваһә Әлаибнил-Һәзрәми Әлкәнанидир ки, ше'рләрини Пејгәмбәрә(ә) охудугда, Һәзрәт бујурду: Аллаһ таала јаздыгынынз ше'рләрин һәр мисрасына беһиштдә бир ев сизә бағышласын. Имам Әли(ә)-ын атасы һәзрәт Әбуталибин ше'рләри вә һәзрәт Мүһәммәд һаггында сөјләдији мәдһијјәләр мәшһурдур.

Һәмзәтибни Әбдул-Мүтәллиб исламын илк дөврүндә мәзмунлу ше'рләри јајмагла бәрәбәр, мүһарибәдә шүарлар вериб вә ислам гошунун рәғбәти вә һәвәсини артырырды. Һәзрәт Мүһәммәд(с) онлары тәсдиг едирди. Исламын илк дөврүнә аид јазылан тарихләрин бә'зисиндә, ики

шүарын Пејгәмбәрән олдуғуну гејд едилибдир. Бири о вахтда олуб ки, кафирләр, "у'лу һубәл-«اعل هبل», "у'лу һубәл-«اعل هبل»"-дејә шүар верирдиләр. Пејгәмбәр(с) бујурду: "Сиз дә «الله اعلى و اجل» -әллаһу ә'ла вә әчәлл"- дејин. Икинчиси о заман иди ки, кафирләр:

«نحن لنا العزى ولا عزى لكم»

-дејә шүар верирдиләр. Һәзрәт бујурду:

Сиз дә:

«الله مولانا ولا مولى لكم»

-дејә шүар верин.

Кә'бибни зүһејр Пејгәмбәрин(с) һаггында сөјләдији көзәл вә долғун мә'налы гәсидәни, сәһабәләрә охудугда, Пејгәмбәр өз палтарларындан бирини Она һәдијјә етди. Һабелә һәдисчиләр вә мүсәлман шаирләр тә'лим-тәрбијә мөвзулары барәсиндә чох фајдалы ше'рләр јазмыш мүсәлманларын фајдаланмасы үчүн онлара верирдиләр. Фәрәздәг, Де'бел Хүзәи, Кумејт Әсәди вә сејид Исмаил кими шаирләр имамларын гуллуғунда ше'р охудугда, имамлар тәрәфиндән алғышланмышлар. Бунунла мә'лум олур ки, ше'р вә шаирлик исламын гәбул етдији васитәләрдир вә һәгигәтләри көстәрмәкдә кәсәрли бир васитә кими мүсәлманларын арасында кениш јајылмышды. Бәли ше'р интиһасыз вә сонсуз бир үмман кимидир ки, бөјүк вә инсанын дөрд мүнәсибәтләриндә (инсанын

өзү илө Аллаһла варлыг аләми илө вә һәмнөвләри илө мүнәсибәтиндә) камала чатмыш шаирләрин зөвгүндән вә тәбиндән сүзүб ахан мә'гүл һәјатдыр.

О, инсанын дүшүнчә вә руһуну чичәкләндириб сәмәрәјә чатдырир. Шаирләр бу аби-һәјатдан ичиб дојурлар.

Дедик ки, мүсәлманлар кениш шәкилдә ше'рдән истифадә етмишләр вә һәгигәти сөјләмәк үчүн ше'ри кәскин бир гылынч кими гејдә алмышлар шаирин һәјаты, тәчәссүм габилијјәти, билији нә гәдәр чох олса, бир о гәдәр онун варлыг аләми илө әләгә вә мүнәсибәтинин кәмијјәт вә кејфијјәтчә артмасына вә кенишләнмәсинә сәбәб олачагдыр.

Хүсусилә шаирин еһсасы чешидли, рәнкарәнк вә күчлү олдугда шаир үчүн башга бир инсан вә варлыг јарадыр. Елә буна көрә дә демәк лазымдыр ки, ше'ри мүәјјән жанрларда мәһдуд етмәк вә һәр бири мәзмун е'тибары илө мүхтәлиф нөвләрә тәтбиг едилмә габилијјәтинә малик олан һимасә, мәдһ һәчв, көзәлләмә, гәсидә, гәзәл вә с. кими формаларда хүласә етмәк дүзкүн дејилдир.

Әлбәттә өлчү, бәһр вә форма бахымындан ше'ри мүхтәлиф нөвләрә бөлмәк олар, һабелә мәзмун вә үмуми сәбәбләри нәзәрә алараг, ону мүәјјән вариантлара бөлмәк мүмкүндүр. Лакин бу

кими мүәјјәнләшдирмәләр вә мәһдудлашдырмаг, варлыгы вачиб варлыг вә мүмкүн варлыгда мәһдуд етмәјимиз кимидир.

Нәһәјәт, инсан чох чешидли, вариантлы, рәнкарәнк еһсаслар вә әсли фәалијјәтләрә маликдир.

Бундан ики нәтичә әлдә едилир:

1-Һәр ше'рин һәгиги гијмәтини, ону гошан шаирин дахили аләминдә чошан һиссијјаты вә онун биликләрини нәзәрә алара мүәјјән етмәк олар. Хам еһсас вә мә'насыз олан һиссијјат тәбиәттә ибтидаи һәјат вә далгалар кимидир ки, нә чәмијјәтин акаһ күтләләринә (ки, истәр-истәмәз чидди шәкилдә һәгигәтләрә чумуб хам һиссијјата е'тина етмирләр) фәјдалыдыр вә нә дә ки, шаирин өз дахили тәләбатыны өдәјә билир.

Хам һәјат тәбиәттә ибтидаи һәјатын ин'икасы олараг, мүвәггәти көпүкләр кимидирләр ки, әксәр һалда вүчудун чәбрән дахили вә харичи амилләрин нәтичәсиндә бир ан баш галдырыб, дәрһал арадан кедирләр, лакин бунлардан төрәнән гуру вә чансыз сөзләр аһәнкдар ше'р шәклинә һопараг галырлар. Бу хам еһсасларын бүтүн бәтәри чулгаламасына бахмајараг, лакин шаир өзүнүн ше'ријјә гүввәси ону поетик чәрчивәјә салыр вә бир һәгигәт кими инсанларын фикир вә дүшүнчәсинә дахил едә билир.

Бу, ше'рин жүксөк мөвгејини алчалдыб вэ эскилдән һалдыр вэ сәбәб олур ки, инсанлар хүсусилә зијалылар һәр ше'ри динләјәркән" ше'рдир; ше'р елә белә олар да, сиз мөкәр ше'рдән нә истајирсиниз? -дејәләр, Буна көрә де бу инсанларын тә'лим-тәрбијәсиндә ән мүһүм рол ојнајан ше'рә хәјанәтдир. Хүсусилә, башга тә'лим-тәрбијә васитәләринин әксинә олараг, көзәл вэ мәзмунча долгун олан ше'рләр инсана јалныз кәнчликдә дејил, һәтта өмүр сүрмүш орта јашлы вэ гочаларада белә дәрин тә'сир бурахыр. Буна көрә дә ше'рә хәјанәт етмәк, бүтүн инсанлара хәјанәт етмәк кимидир.

II:Һиссијатын, шаирин шәхсијјәтинин формалашмасында тә'сир етмәсидир. Шаири хам вә ибтидаи һиссијат чулғалајарса, онун башга руһи вә мәфкурәви фәалијјәтләри һәгигәт севәрлик вә реаллыгдан узаглашдырар. Сазиш мөвгејинә кечәр. ирадәдән фәјдаланмалы олдугу јердә ирадәли олмаз. Әмәлдә лазым олан кәсәрини әлдән верәр. Ганунлары вә үмумилији чүзиләрә тәтбиг едә билмәз. Бундан әлавә, шаир, өзүнүн хам һиссијатыны, һәгигәт кими гәләмә вермәк вә әсасландырмаг үчүн, һәгигәти кәнара гојуб һиссијатын һәгиги олдугуну сөјләмәјә мәчбур олар. Бу артырмалар вә тәһрифләр (азмалар) бә'зән елә бир мөвгејә кәлиб чатыр ки, чәмијјәтдә олан билик саһибләри илә гаршы-гаршыја дурур.

Белә олан һалда, шаир мүмкүн јолла өзүнү көстәрмәлидир вә өзүнү елә апарыр ки, санки варлыгын сирләри ондадыр. Фәгәт сөзләр ону јетирмир, мөвләви демишкән:

چونکہ باکودک سر و کارت فساد
پس زبان کوردکی باید گشاد
«Ушагла кәр мәшгул исән; Ушаг дилин өјрәнмәлисән»

Һөрмәтли шаирләр вә әзиз сәнәткарлар! кәлин "чүнки јаланы даһа көзәлдир" ләкәсини ше'рин әтәјиндән силин. Һамымыз Низами Кәнчәвинин оглуна вердији өјүдү ешитмишик. О, дејир

در شمرم بیج و در فن او
چون اکذب اوست احسن او
«Ше'рә долашыб фәннинә кирмә! Чүни јаланы даһа көзәлдир.

Ше'р һаггында сөјләнән бу тәһгирли сөзләр, ади бир инсандан дејилдир, о, әсрләр боју Ислам мэдәнијјәти сәмасында парлајан, чохла ше'рләрин мүәллифи олан, хүсусилә диванындакы әсәрләрин мүгәддимәләриндә јаздыгы ше'рләринә көрә һәким ләгәбинә лајиг көрүнмүш бөјүк Низамидәндир. Шаирләр карванынын ән габагчылы олан низаминин бу сөзү көстәрир ки, о, гафијәләр һасарында галмамыш, ше'ри там бачарыг, билик вә гүддрәтлә тәһлил едәрәк јаланчылыг вә холјаларын ше'рдә бир ләкә кими көрүнмәсини билдирмишдир. Кәлин ше'ри бу тәһгидрдән гуртарын:

شاعری طبع روان می خواهد

نه معنائی و بیان می خواهد

«*Шаирлик үчүн төби-рəван кэрəkдир. Јохса сөзə һәр дон кејдирэн ки, шаир олмаз.*»

Бу гэдэр ачыг-ашкар "шаирлик үчн төб'и-рəван лазымдыр"-дејөн шаир бир күн дө белə демək мəчбуријјетиндə галачагдыр:

هر یکی از شعرا تابع یک شیطان است

(1) من در این مغز پر آشفته دو شیطان دارم

«*Шаирлəрин һәр бириси бир шејтана бағлыдыр Мəним чашгын бејнимдə исə ики шејтан вардыр.*»

Бу ше'рдə олан дүшүнчə кəстəрир ки, шаир өмрүнү тəсвир едиркэн ашағыдакы ше'рлəри дејəчəkдир:

دلم زین عمری حاصل مرآد

که ریش عمر هم کم کم در آمد

نه در سر عشق و نه در دل هوس ماند

(2) نه اندر سینه پارای نفس ماند

«*Сəмэрəсиз бу өмрдən безикдим, өмрүн сағталы јаваш-јаваш чыхды. Нə башда ешг галмыш нə дə үрəkдə һəвəс, нə дə синəмдə нəфəс чəкмəјə бир имкан галды.*»

Бəли! инсанын һəјаты вə бу һəјатын мəгсəди, мəчази ешг һəвə вə һəвəс, нəфəс чəкмək оларса,

1,2-Ирəч мирза

шаирин ајығлыг вахты чатдыгда белə е'тираф едəчəkдир ки:

«Бу сəмэрəсиз өмүр мəни безикдирди». Талеји билмək, тəэссүфлəнмək бурада битмир. Бəлкə дə шаир вə сənəткарын вичдан əзабы бурадан башланыр ки, о, јалныз өзүнү төб'и-рəваны илə дојурмағ һесабына инсанларын дүшүнчəсинə нə етдији вə онларын əглини, идракыны вə əмəлини нечə мəһв етдији барədə дүшүнə. Əкэр һəгигət севэр инсанлары шаирлəрин ахычы төб'и вə кəзэл гафијələri рази салсајды парлаг булаглар типиндə ахан шор вə ачы сулар да кəзлəri гамашдырыб сусуз чөллəрдə тəшнə кəзэнлəri гане едиб дојурарды. Мəкэр мə'насыз ичи бош сөзлəрлə инсанларын һəјаты барədə данышмағ олармы? Мəкэр инсанларын һəгиги күнəшə олан еһтијачыны ше'рин сeһрəнкиз интизамлы јаланчы булуллары илə өртүб пуч вə бош гəлəмə вермək олармы?

Мүмкүндүр е'тираз едиб дејəсиниз ки: Əкэр ше'рин вəзифəси јалныз һəгигəтлəri əкс етдирмəkдирсə, мəсələ өз-өзүнə һәр олунмушдур. Чүнки "Күлл чүздən бөјүкдүр", "оглидос һəндəсəсинə əсасən ики нөгтə арасында эн гыса хəтт дүз хəтдир." "Бир-биринə зидд олан шејлəрин бир чəмлəшмəси вə ајрылмасы гејри-мүмкүндүр", "һәр бир шеј өзүдүр, өзүндən башга бир шеј дејилдир", Бир сəһ (саһ) үзəриндə олан ики нөгтə арасында сајсыз нөгтəлэр тəсəввүр етмək

мүмкүндүр", "экэр биринчи чисм икинчи чисмлө ејни вө бөрабөр олса, икинчи чисм дө үчүнчү бир чисмлө ејни вө бөрабөр олса, икинчи чисм үчүнчү чисм илө дө ејни вө бөрабөрдир." Һабелө башга һегигөтлөр, мәсөлән, "Һегигөтлөрин дөрк едилмөсиндө, онлар бизим тәбии һиссијатымыз вө чиһазларымызын охундан кечир вө бејинө дахил олурлар." Вө бүтүн мәсөлөлөрин әсас принципи олан ријазиијат кими һегигөтлөри билдирмөк үчүн нө истетик зөвг, нө көзөл кәлмөлөр вө үмумиијәтлө нө дө ше'р бичиминдө мәнмөсәјән әдәби фәалијјәтө еһтијач јохдур. Һабелө тәбии һадисөлөрин ејнини бөјән етмөк үчүн вө инсанларын фәалијјәтини, истәјини бөјән етмөк үчүн нө ше'рә вө нө дө шаиранө илһама еһтијач дујулмур. Бу е'тираз дүзкүн дејилдир. Бунун сөһв олдуғуна даир нечө мәсөләни изаһ едирик:

1-Дүзкүнлүк вө инсана аид һегигөтлөрин һәјата кечирилмәси о гәдәр әһәмијјәтлидир ки, экәр бир мүтәфәккир "ше'рин иши јалан вө јалан бөзәмәкдирсә, ону тә'чили олараг бөшәр мөдәнијјәтиндән силинмәси лазымдыр"-десә, онун бу көрүшү илө там разылашлб ше'р сөзүнүн лүгөт китабларыннан силинмәси сабаһын дејил бу күнүн ишидир. Бу она бәнзәјир ки, бир хәстәнин сагалмасы үчүн зәрури олан чәрраһијә әмәлини кечикдирәсән. Белә олан һалда һәм хәстәнин өлүмү јахынлашыр вө һәм дө чәмијјәти бу

хәстәлијә дүчар едир.

"Мән бурада бу күнөдөк бир чох инсанпәрвәр инсаншүнаслары мәшгул едән белә бир суалы верирәм:

Көрәсән доғрудан, бу инсанлар јалан демәсөлөр, јашаја билмәзләрми? Биз ше'р вө сијасәтдө јаланын күчлү үнсүрүнү тапмаг фикриндө олмамалыјыгмы? Ичтимаи вө әдәби һәјатда јаланын зәрурилијинө инанмаг вө буну инсанын әгл вө руһунун тәкмилләшмәси кими гијмәтләндирмөк бөшәрин ән чиркин вө јаланчы сымасьны ајдынлашдырыр.

Анчаг әгли вө руһи тәкамүл сөзү о чиркин симаны өртмөк үчүн бир васитә ола биләр.

2:Бүтүн дүшүнчә саһиблөри бунунла разылашырлар ки, ше'р вө шаирлијин вәзифәси бу дејилдир ки, јалан вө һегигөтө зидд олан сөзлөри сөјлөмөклө инсанларын бејнини хурафә вө һегигәти олмајән сөзлөрлө долдурсун. Һегигәти ајдын олмасыны лөкөләндирсин вө инсанлара һегигөтдән узаглашма јолларыны өјрөтсин вө бу бөһанө илө елм вө идеолокијаларын өһдөләринө көтүрдүјү һегигөтлөрин бөјән етмөк мәсөләси инсанларын нечө руһларыны әлдө етмөкдө дујгуларынын бөјән етмөкдән башга бир нәтичәјә чатдырмыр.

Әкәр ше'р елми вө фәлсәфи һегигөтлөри ачыгламағы өһдөсинө көтрүбсә, бу фәалијјәт вө

өндөлик, ше'ри инсанларын чанлы вэ саглам мэдэнијјэтинин сыраларындан чыхармаг илэ нэтичэлэнэр. Белэ зүр вэ бəһанэ кəтирмэк илк нөвбэдэ өзүнү вэ сонра исэ башгаларыны алдатмагдыр. Экэр бу е'тираз едэнлэр догрудан да чидди дүшүнсэлэр, билик вэ элверишли тэчрүбэлəрдэн истифаде етсэлэр, көрөчөклэр ки, ше'рин эн бөјүк везифэси һэгигэтлэрэ хэлэл јетирмэк дејил, инсан һəјатынын вэ варлыг алəминин көзэл вэ эзэмэтли кушэлəрини кестəрмэк, инсанын кизли исте'дадларыны чичөклəндирмэк вэ гүввəјə миндирмэк ше'рин эсас везифэсидир.

Ше'рин бөјүк вэ эзэмэтли везифэсини вэ онун мүсбэт вэ саглам тə'сирини ачыгламаг үчүн нечə мисала дигтəтинизи чэлб едирик:

1-Бир сыра мүтəфəккирлэр "инсан тəбиэтлэ метафизика арасында рабитə, əлагə һəлгəсидир" ифадэсини мүхтəлиф шəкилдə изаһ етмишлэр. Лакин бачарыглы бир шаир мејдана чыхыб сөјлэнəндə ки: Еј инсан ајыг ол ки:

دوسر هر دو حلقه همنی

به حقیقت به هم تو یومی

«Варлыгын һэр iki һалгасинин башыны,
Эслиндə бир-биринə баглајан сəнсən.»

Бир чох философларын тэрəфиндэн эгли вэ елми һөкмлэр васитəсилə изаһ едилэн бу идеанын дэрк едилмэси үчүн шаир тəшбиһдэн фəјдаланыр,

ше'рин чошгун, көзэл вэ аһəнкдар дили илэ бизим һəјатымызы чошдуруп вэ һэгигэт илэ бизим арамызда əлагə јарадыр. Экэр философларын вэ алимлəрин сүбутлары, һəминин мəсэлəнин обчектив вэ эгли мүнəсибətини, анлајышыны кестəрирсə, шаир дə буну көзэл ше'р васитəсилə сөјлəдикдə, биз өзүмүзү тəбиэтлэ метафизика алəминин арасында бир һалга кими һесаб едирик вэ буна көрə һəјатымызын һэгиги имасы илэ јə'ни онун əлагə һалгасы олмасы илэ таньш олуруп.

2-Инсан елми-фəлсəфи мəзмунда јазльмш бир китабы охујур. Устадын јардымы илэ, тəдгигат вэ арашдырмагла варлыгдə һэрəkəтин мə'насыны баша дүшмəјə башлајыр. Китабдан вэ устадын тə'лимлəri илэ һэрəkəтин мə'насы вэ онун сүбутларыны өјрəнир, Экэр тəбиəтин чанлы вэ һэрəkəтдə олан үнсүрлəri илэ багалнырса, онлар илэ обчектив əлагə јарадыр. Бу елми иши вэ идеолокијанын үслубудур ки, илк нөвбэдə һэгигэтлəri мə'рифət васитələri илэ бизим бејнимизə јерлəшдирир вэ сонра бејнин тəчрирдедици вэ ганунверичи гүввəсини ишə салыр вэ нəһəјət əлдə едилмиш мə'луматлардан ганунлар вэ принциплэр төрəнир. Ланин, һэр һалда бу арашдырмалар вэ сүбутлар бизим вүчудумыздан харичдə һэрəkəт кими бир сыра һэгигэтлəri сүбут едир ки, биз мə'рифət вэ эмəl саһəсиндə онларла əлагə јаратмага имкан тапырыг. Инди көрək ше'р

бу үмһүм һадисәдә нә кии јери тутур. Ашағыдакы мисралара дигтәт едәк:

این همه گفتیم لیک اندر بسیج
بی عنایات خدا هیچیم و هیچ
بی عنایات حق و خاممان حق
گرم ملک باشد میاهمش ورق
ای خدا ای فضل تو حاجت روا
بیا تو یا دهیچ کس نبود روا
ای خدا ای خالق بی چون و چند
از تو پیدا گشت این کاخ بلند
ای خدا ای خالق بی چند ، چون
آگهی از حال بیرون و درون
قطره دانش که بخشیدی ز پیش
منصل گردان به دریاهای خویش
قطره علم است اندر جان من
وارهانش از هوا و خاک تن
پیش از آن کاین خاکها خفش کند
پیش از آن کاین یادها نشخش کند
گر چه چون خفش کند تو قادری
کش از ایشان واستانی و آخری
گر در آید در عدم یا صد عدم
چون تو خوانیش او کند از سر قدم
صد هزاران ضد ضد را می کشد
بازشان حکم تو بیرون می کشد
از عدم ها سوی هستی هر زمان
هست یا رب کاروان در کاروان
باز از هستی روان سوی عدم
می روند این کاروانها دمبدم

«Бу гэдэр дедијимизэ бахмајраг
Аллаһын мәрһәмәти олмаса, кәр, биздә һечик.
Олмаса һәгг илә һәггә мәнsub адамларын
мәрһәмәти,
Падшаһ да олса, бири, јазысы гарадыр.
Илаһи! еј фәзли үрәкләрин мәтләбини вермәк
олан
Сәндән башга бир кәси јада салмаг јарамаз.
Илаһи! еј шәртсиз јарадан
бу кенишликдә сарај сәнин ирадәнлә
јаранмышдыр.
Илаһи! еј шәртсиз јарадан
сән батиндән вә харичдән хәбәрдарсан.
Габагча бәхш етдијин билик дамласын
өз үмманларына говушдур.
Мәним чанымда елмдән, јалныз бир дахла
вардыр.
Ону чисим тоз-торпагы вә һавасындан гуртар.
Бу тоз-торпаг онун үстүнү өртмәмиш,
вә бу күләкләр ону сокурмамыш.
Һәрчәнд ону басдырса да
сән кері алмага гадирсән,
О, јох олса да јүзләрчә јох олса, белә,
сән чагырдынымы, о јенидән башлар.
Јүз минләрчә зиддијәтләр бир-бирини өлдүрүр
лакин һәр һалда сәнин һөкмүнүн нәтичәси
мејдана чыхыр.

Илаһи һәр ан јохлуғлардан варлыға доғру
карванлар ахышмағдадыр.
Јенидән варлығдан јохлуға доғру,
бу карванлар даима јолланырлар.»

(Чәләләддин Мөвләви)

Сиз бу бейтләри охујаркән нәинки һисс едирсиниз ки, шаир варлығ үмманында далғалар үстүнә гонарағ мүчәррәд дүјгулар јеринә һәрәкәт нәғмәсини тәрәннүм едир; сиз өзүнүз дә белә там ајдынлығла һисс едирсиниз ки, варлығ үмманынын далғаларын үзәриндә һәрәкәт едирсиниз. Бу дүјгунун үрәји охшајан хош тә'сири һечдә һәрәкәтин елми-фәлсәфи дәркиндә вә субутларында көрмәк олмаз.

Низами диванынын һәр бир һиссәсинә јаздығы мүгәддимәләриндәки мүнәчәтларында Һикмәт, Әхлаг вә Ирафан [=үрфани]

Акаһ инсанлар үчүн, бундан бөјүк шәрәф вә фәхр јохдур ки, камил-мүтләг (бөјүк Аллах), О үстүн варлығла әлагәләринә бахмајараг нагиси-мүтләг олан инсаны өз дәркаһына чағырыб вә илаһи камалатын чазибәсинин тә'сири алтында сахласын

Дуа бәшәријәтин чанлы вә мә'налы мәдәнијјәтинин фәал үнсүрүдүр

Инсанын мә'налы вә мүтәрәгги мәдәнијјәтиндә елә ссөзләр вә кәлмәләр вардыр ки, әкәр һәгиги мә'наларыны итирмәсәјди вә бә'зи үздән ираг инсанларын худпәрәстлик, мәнфәәтпәрәстлик вә ләззәттәләб олмалары онлара хәләл јетирмәсәјди,

инсанларын тарих боју кечирдији һәјат јүксәк мә'на кәсб едәрди. Лакин тәәсүфләндиричи һалдыр ки, бу анлајышлар сахта тәсәввүр вә холјаларла елә гарышмышдыр ки, өзүнүн һәгиги мә'насыны итирмишдир. Буна көрә дә инсан тәкамүлүнүн кедишинә манеә төрәтмишдир. Башга зәрбә исә јени дөврә аиддир. Савадсыз сатгынлар вә шөһрәт дүшкүнләри бу зәрбәјә мә'на газандырыр вә онун сәбәбини елм вә технолокијанын инкишафы, идеолокија, принципләр вә анлајышларда дәјишилмәнин баш вермәсини билирләр. Һалбу ки, һәм кечмишдә вә һәм дә јени дөврәдә бу сөзләр вә анлајышларын мә'насыны дәјишән әсас сәбәб һәмин үч чиркин (мәнфәәтпәрәстлик, худпәрәстлик вә ләззәттәләблик) – әмәлдир. Елмин, технолокијанын вә бәшәрин јүксәлишиндә рол ојнајан дикәр амилләрә дәһли јохдур. Өз һәгиги мә'насыны итирән вә ја мә'наларына хәләл јетишән сөзләрин бә'зиси бунлардан ибарәтдир:

1-Һәгигәт 2-Әдаләт 3-Азадлыг 4-Елм 5-Әгл вә, фикир 6-Вичдан 7-Мә'рифәт 8-Өзүнү ја шы апармаг 9-Мүстәгиллик 10-Сәадәт 11-Әхлаг 12-Шәрәф 13-Мәс'уллуг 14-Мәһәббәт 15-Көзәллик 16-Ешг 17-Сәнәт 18-Әгидә 19-Камал вә тәкамүл 20-Сивилизасија 21-Мәдәнијәт 22-Дин 23-Дәјәр 24-Гәһрәманлыг 25-Гудрәт 26-Мәғлубијәт вә зәфәр 27-Ләззәт (нәш'ә) вә кәдәр 28-Инсана хидмәт етмәк 29-Сијасәт

30-Зәрәр вә мәнфәәт 31-Дуа вә раз-нијаз.

Бу анлајышларын әсас мәзмуну, инсанларын даһили аләмнин ән дәрин көкләринә бағлыдыр. Бу күн инсан мүәјјән психологик вәзијәтинә көрә онлара әһәмијјәт вермәмәси, онларын әсил олмамасына сүбүт етмир, нечә ки, әксәр чамаатын дүчар олдуғу хүдпәрәстлик хәстәлијини өзүндә һисс едә билмәмәси, онун әсил олмамасыны сүбүт етмир. Һабелә инсанларын мүхтәлиф нархотик маддәләринә вә сәрхошлуға мејл көстәрмәләри, акаһлыг вә ајыглыгын әсил олмамасына сүбүт ола билмәз. Чүнки билирик ки, һәјат вә дирилик ајыг вә акаһ олан шәхсә аиддир"

Бунунла белә:

جمله عالم ز اختيار و هست خود
می گریزد در سر سر مست خود
می گریزند از خودی در بیخودی
یا به مستی یا به شغل ای مهستی
تادمی از هوشتباری وارهند
تنگ خمرو بنگ بر خود می نهند
«Чүмлә аләм өз ихтијарындан вә варлыгындан,
өз сәрмәстлијиндән гачмағдадыр
Бир анлыға ајыглыгдан чыхмаг үчүн
Бәнкү-бадә рүсвајчылығыны гәбул едирләр.»

Әкәр дәгиг һесаб етсәк тәәсүфләндиричи бир нәтичә чыхарырыг. Һәгигәт будур ки, бу күн өзүнү мәдәни вә инкишаф етмиш һесаб едән

өлкэлэрин бодчасынын бөжүк мигдары халглары нархотик вэ спиритли маддэлэрэ алышдырмаг үчүн сэрф олур.

Көрөсөн белэ демәјимиз дүзкүн олармы ки, бу созлэрин ма'насынын дәјишилмәси гәти олараг дүнја халгларынын мэдәнијјет вэ бәшәр елмлэринин дәјишилмәсиндән ирәли кәлмишдир?

Әлбәттә бәшәр елмлэри вэ мэдәнијјетлэриндә дәјишикликлэрин баш вермәсиндә шүбһә жохдур. Лакин белә бир һәгигәт дә вар ки, сабит принциплэрә истинад едилән һәгигәтләр дәјишиклијә ма'руз галмыр. Буна көрә ашагыда гејд олунан сабит һәгигәтлэри һеч бир үнсүр вэ амил дәјишә билмәз. Һәрчәнд ки, онларын формасы дәјишмәкдәдир, вэ инсанларын тәәсүраты бир дөврдә һәм дә ајры-ајры дөвләрдә түхтәлиф вэ дәјишиләндир. Биз бурада бу сабит принциплэрин, һәгигәтлэрин бә'зисини нүмуна олараг гејд едирик:

1-Һәр бир ганун варлыг аләмнин просеслэриндә хүсуси низам-интизамын олдугуну көстәрир.

2-Бүтүн елмләр варлыг аләминдә сабит ганунлары тапмаг әзиндәдирләр

3-Биз варлыгын бөжүк киносунда-(тиатрында) һәм артестик һәм дә тамашачы

4-Инсанларын һәјаты, игтисади, сијаси вэ

һүгуги мәсәлэлэри тәнзим етмәдән мүмкүн дејилдир.

5-Һәјат төрәмә вэ доғум просесини тәләб едир.

6-Һәјаты горумаг лазымдыр.

7-Ичтимаи јашајышын мүмкүн олмасы үчүн һөкмән, инсанлар түкәнмәз истәкләриндән әл чәкмәли вэ ганунун мүәјјән едән мөһдуд истәкләри илә јашамалыдырлар, она көрә ки, истәкләрә һәдсиз азадлыг вермәк гәти зиддијјет јарадар вэ бу зиддијјет һәјатын мөһв олмасына сәбәб олар.

8-Инкишафын бир амили кими олан мөвчуд шәраитлә ујғушлашмамаг, сүбата маликдир. Тәкамүлә рәгбәт көстәрмәк "инкишафа рәгбәт" термини илә ифадә едилсә дә, бу һәгигәтин әсас сәбәбидир.

9-Бир шәхс ја груп өһдәләринә бир вәзифә көтүрсәләр, она мәс'улдурлар.

10-Һәр кәс өз әмәлләринә мәс'улдур.

11-Әдаләт интизам јарадар, әдаләтсизли иса һәјаты позар.

12-Һәгигәтлэрин "кәрәкдији кими оланлара" вэ "кәрәкдији кими олмајанлара" бөлүнмәси вэ бу икисинин әкси онларын "һәгигәт вэ гејри-һәгигәт"-дејә ајрылмасына сәбәб олур.

13-Јашајыш фәалијјәтлэриндә зәрури вэ

файдалы тә'сирләр вә тәэссүрләр һәгигәтдән гайнагандыгына көрә, -јә'ни, тә'сирләрә вә тәэссүрләрә һәгигәтләрдир ки, мә'на бағышлайыр-һәгигәтсәвәрлик вә һәгигәти мүдафиә етмәк даими олараг бәјәнилмиш бир зәрурәтдир. Дикәр тәрәфдән, инсанларын јашајышы дәјишән чәһәтләрдән тәшәккүл тапмасы кими, сабит һәгигәтләр дә бу дәјишиләнләрин оху олдугу үчүн инсанларын доғма вә зәрури еһтијачларындандыр.

14-Демәк олар ки, инсан архада гојдугу һеч бир күнү белә азадлыга ешги олмадан кечирмәмишдир. Инсан азадлыгын ашигдир. "Мә'гул һәјат" гануну "мәс'улијјәт кәтирән азадлыгы сәвмәји" ән сабит һәгигәт билир.

15-Варлыг һәгигәтләри илә әлагә јаратмаг, һәр васитә илә мүмкүнсә, бәшәрин чидди тәләбидир.

16-Елм, һәгигәтләрлә әлагә јаратмаг үчүн ән әһәмијјәтли васитәдир.

17-Инсанлар әгл васитәсилә дүшүнәркән һәгигәтләр илә әлагә јаратмага јол тапырлар.

18-Вичдан мүхтәлиф фәалијјәтләри илә инсанын дахили аләминдә олан әсас бир үнсүр кими онларын һәгигәтләри билаваситә кәсб едиб вә дәрк етмәләри үчүн фәалијјәт кәстәрәр.

19-Мә'рифәт, елм вә шүһуд (мүшаһидә) кими билаваситә кәсб едилән мә'луматлар инсан һәјатынын зәрури шејләрдирләр.

20-Өзүнү горумаг, јә'ни һәфси мәһв олмадан мүһафизә етмәк инсанларын вүчудунда фәалијјәт кәстәрән ана (=әсас) ганундур.

21-Мәнлији сыхынтыја салан бағлылыглары гырмага һәвәскарлыг, инсан затында даими бир просес кими мөвчудур.

22-Бүтүн инсанлар мүстәсна олмадан јахшы јашајыш шәртләриндән олан шән һәјат арзусундадырлар.

23-Әхлаг-Әдаләт рәһимкөнүллүк, мәррибанлыг, гайда-ганунлара риәјәт етмәк, өзүнү [һәјатда әлдә етдији бүтүн имтијазларда] башга инсанлар илә ортаг һисс етмәк кими көзәл әхлаги хүсусијјәтләрә малик олан инсанлар, даими халг ичиндә һөрмәтлидир вә дахилән сакикликдә јашајырлар.

24-Шәрәф вә намус-Бүтүн инсанлар затән намуслу вә шәрәфлидирләр.

25-Инсанларда шәрәф вә намусун ме'јары халисанә сә'јләрин вә ач көзлүкдән узаг олан фәалијјәтләрин нәтчәсиндә әлдә едилән кәрәмәт вә бөјүклүкдүр.

26-Мүкафат уммадан затән өзүнү мәс'ул һисс етмәк инсанын ән нәчиб вә мүгәддәс хасијјәтләриндәндир. Демәк олар ки, бу һиссә малик олмајан шәхс кәсб едилмиш шәрәф вә намусун дадыны әсла дәрк едә билмәз.

27-Сағлам јарышма вә рәғабәт инкишаф үчүн

эн сэмэрэли амилдир вэ тэхрибедичи зиддијэтлэр инсанын позулмасынын эсас үнсүрүдүр.

28-Мәһәббәт, инсанлары бир-биринә говушдуран чазибәли амилдир вэ онларда олан ширин вэ нәш'әли һалдыр.

29-Көзәллик руһун ачылмасына сәбәб олуб, инсанлары көзәл һәгигәтләрә тәрәф чәкир.

30-Көзәлликләр ики һиссәјә бөлүнүр: 1-һисс едилән көзәлликләр 2-Дәрк едилән көзәлликләр

31-Ешг, сон дәрәчә көзәл сајылан шејә мәһәббәт бәсләмәк демәкдир. Онун, мәчази вә һәгиги ешгә бөлүнмәси инсан һәјатынын дәјишмәз һадисәләриндәндир.

32-Сәнәт, инсан вә дүнја барәдә ајры-ајры чәһәтләрә ајдынлашдыран, инсанлара фәјдалы зәрури вә бәјәнилмиш һаллары көстәрән јарадычылыг гүдрәтидир вә даими бир һәгигәтдир.

33-Әгидә, јә'ни һәгигәтә јөнәлмәк вә инсан һәјатыны мә'наландыран вә изаһ едән. Бу кими бир һәгигәтә е'тигад етмәк, бүтүн чәмијјәтләрдә вә дөврләрдә олмушдур. Инсанын руһи-дахили истәкләрини вә онун мәфкурәви фәалијјәтләрини нәзәрә алараг әгидә әбәди олараг давам едәчәкдир.

34-Истәр "олдуглары кими" олан мөвчудларда истәрсәдә "кәрәкдији кими олмалы" олан һәгигәтләрдә, һәгигәтин нагис вә камилә бөлүнмәси, сабит вә зәрури бөлкүдүр. вә бүтүн

инсанларын нормал вәзијјәтдә олмағлары шәрти илә камалтәләбликләри сабит бир һәгигәтдир.

35-Гәһрәман олмаг гәһрәман кими танылмаг, тарихдә вә чәмијјәт арасында фөвгәл-адә бир инсан кими ад газанмаг һәвәси инсанларын дахилиндә олан сабит арзудур.

36-Мәдәни јашамаг, јә'ни инсанларын ичтимай һәјаты, онларын еһтијачлары вә тәләбләрә илә ујгун бир шәкилдә низама салынмасы, инсанын чидди тәләбатындан олмушдур. Мәдәни јашајыш уғрунда бу күнә кими чохла сә'јләр вә фәалијјәтләр көстәрилмишдир. Булардан бә'зиси уғрулу, бә'зиси исә уғурсуз вә бә'зиси дә нисбәтән мүвәффәгијјәтли олмушдур.

37-Мәдәнијјәт-һеч бир чәмијјәт өзүнә мөхсус бир мәдәнијјәти олмадан јашаја билмәз. Мәдәнијјәт, инсан һәјатынын керчәкликләрини јүксәк чәһәтләр вә арзулар илә бәзәјән бир бәјәнилмиш кејфијјәтләр мәчмуәсиндән ибарәтдир мәдәнијјәтин дүзкүн мә'насыны анламаг үчүн ики нөв мәдәнијјәти нәзәрә алмаг лазымдыр.

I:Халғлар вә елләр арасында олан мәдәнијјәт бу мәдәнијјәт бир чәмијјәтдә јашајан инсанларын нисбәтән сабит арзу вә наилијјәтләрин мәчмуәсидир. О, чәмијјәтдә јашајан инсанларын фәалијјәтләрини вә арзуларыны ајдынлашдырыр.

II-"олдуглары" вә "нечә олмалыдырлар" адлы

ики саһәдә инсанларын мадди вә мә'нәви истедадларына чавабдәһ олан мэдәнијјәт-Бу кими мэдәнијјәт динамик вә мә'налы ола биләр. Бу мэдәнијјәт тарихин, мүһит вә мәчбури һадисәләрин төрәтдији шејләрлә гәнаәтләһмир. Чүнки онларын инсанын инкишафы вә тәрәггиләшмәсини тә'мин етмәсинә инанмыр. Бәлкә дә һәјатын ади сәбәб-нәтичә мәчрасынын һәрәкәтиндә она јүксәк амал, әлверишли јол сечмәјә имкан јарадыр. Нәзәрдә тутсаг ки, бәшәри мэдәнијјәт васитә илә јашамаг үчүн јалһыз Аллаһа мәхсус олан "мүтләг камал" чазибәсиндә мәгам тутмагдан, башга һеч бир ағыллы вә вичданлы мәгсәд јохдур, буна көрә бу мэдәнијјәт илаһи кејфијјәт дашымалыдыр.

38-Дин инсана мәхсус олан бир сабит үнсүрдүр. Һәрчәнд ки, инсанлар арасында ајры-ајры сурәтдә тәзаһүр едир. Һәјатда вә ону әһатә едән ишләрдә һеч бир сағлам дүшүнчә, вичдан вә ајыг адам тапмаг олмаз ки, өз јашајышынын лазым вә вачиб мәсәләләриндә сүбүт јетирмәјә гадир олмадығлары бир сыра принцип вә әсаслара арһаланмасын. Бу гәти принципләр инсанларын мә'налы вә динамик һәјатынын мүһәррики кими һисс едилмәдән, инсанын һәјатынын изаһында чидди шәкилдә иштирак едирләр. Лакин садәләвһ адамлар бу дәрин динә јөнәлиш (дин севәрлик) һиссини, сахта принципләр исә әсасланан бир сыра әгидәләр илә гарышдырыр

вә даһа доғрусу о гығылчымы сондүрүр.

39-Һәр һәгигәтин дәјәрини онун инсан һәјатында мадди вә мә'нәви тә'сиринин вә сәмәрәсинин кејфијјәти вә мигдары мүәјјән едир. Демәк дәјәр инсан һәјатында үмумијјәтлә фәјдалы олан бир ишин, малын, унсүрүн фәјда вә сәмәрәсинин бәрәбәр мигдарындан ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, бу бәрәбәрлик инсан һәјатынын јер үзүндә башландығы күндән онун фәјдалы олмасындан ибарәт олан мәншәји давам тапмасы үчүн бу күнәдәк зәрури бир һәгигәт кими галыб вә бундан сонра да әбәди олараг галачагдыр. Чүнки онун бәшәр һәјатында фәјдалы олмагдан ибарәт олан мәншәји әбәди олараг галачагдыр.

40-Һәјат, дурғунлуғ һисс етдикдә сыхылыр. Буна көрә һалдан һала дүшмәк, рәнкарәнк вә јени һәрәкәтләр сечмәјин һәјатымызда дәрин көкү вардыр.

41-Әкәр өзүнү горума принципи мәнтиги шәкилдә нормал вәзијјәтә салынмаса, худпәрстлик, мазоһизм вә өзүнү әскик тутма хәстәлијинә чевриләр.

-Өзүнү дүзкүн танымаг, гоһумларла әлағәләри, өзкәләрлә танышлығы сағламлашдырмаг үчүн лазым олан јеканә шәртдир.

Демэк:

42)-Инсанлара јад галманын гәти нәтичәси өзүнә јад галмагдыр.

43)-Инсанларын јашадыгы јер, вәтән адланыр, вәтән севмәли вә инсанын бәдәни кимдир. Мадам ки, бу бәдәндән инсанын чанына вә чисминә зијан јетишмәјибдирсә, ону мүдафиә етмәк вачибдир.

44)-Инсанларын арасында сәмиими танышлыг вә разылашма нә гәдәр чох олса, онларын арасында бирлик хисси чохалар.

45)-Инсан бахышыны мөһдудлашдыран мејдана нәзарәт еәк хисси, әсил психоложик һадисәдир.

46)-Инсанын шәхсијјәтини танымаг үчүн ики амил әсас јер тутур: 1-Дүшүнчә тәрзи 2-Истәк вә амаллар.

47) Мадам ки, инсан тәрәгги вә инкишафын јүксәк дәрәчәсинә чатмајыб, гәм-гүссәдән гачмаг вә нәш'әјә (ләззәтә) доғру јөнәлмәк, сабит бир һәгигәт олачагдыр.

48) Шәкк-шүбһәни арадан галдырмаг үчүн чидди сә'ј кәстәрмәк бир ганундур.

49) Тәһгир олмаг истәмәмәк әсил бир кејфијјәтдир.

50) Шәхсијјәтин күчү заманын ахышы илә

"мән"-ин парчаланмасына мане олур.

51) Инсанда кәнүл хошлуғу (руһун кенишләнмәси вә чичәкләнмәси) чохалдыгча онун ичтимаи һәјәтдан тачир сифәтлији азальыр.

52) Ичтимаи һәјәтын зәрурәтләрини вә исте'дадларыны (кәрәкли) мүәјјәнләшдирмәкдә мәнтиги вә сағлам фикир ајрылыглары, ичтимаи һәјәтын мөһкәмләнмәсинә јардым кәстәрир. Әксинә олараг, бу фикир ајрылыглары худпәрәстлик вә мәнијјәт илә тәзаһүр етсә, һәјәтын дағылмасында әсас рол ојнајар.

53) Билик вә акаһлыгы севән инсан, хумарлыг вә ујдуручу һаллардан узағлашыр.

54) Һеч бир әдаләтсизлик чәзәсыз галмаз.

55) Шүчәәт бәјәнилмиш хасијјәтдир. Елә бир һал јохдур ки, шүчәәт бәјәнилмәсин.

56) Тә'лим-тәрбијә олмадан елми мәдәни әлағәләр јаратмаг мүмкүн дејилдир.

57) Һеч нәтичә сәбәбсиз дејилдир.

58) Сәсә гојма заманы әксәријјәтин сәсинә табе олмаг, лабүд галдыгда (чарәсизликдән) лазымдыр.

59) Һеч бир идарә етмә тәрзи мәчмуә үзвләринин бәдбинлији шәраитиндә давам етмәз.

60) Мүтләгијјәт (зоракылыг) һәддиндән ашса, ичтимаи һәјәтда һөкмән һәрч-мәрчлик вә анархизм

төрөнөр, Һәр бир анархизм исә е'тидал Һалындан чыхыб дөзүлмәз оларса, гүдрәтин мәркәздә чәмләшмәси лазым кәләр. Бу мәркәзләшмә јени мүтләгijјәти (јени зоракылығын) јаранмасына сәбәб олар.

Гур'анда вә башга ислами гајнагларда фәалијјәт, дуа вә раз-нијазын вә бу икисинин инсанын мә'гул һәјатында һәмәһәнклији

Гур'ани-кәримдә дуанын мүсбәт ролу барәдә верилән төвсијә вә әмрләр о гәдәр ајдын вә чохдур ки, һеч кәс онун бу ролуну инкар етмәјә имкан вермир. Әкәр бир шәхс куман етсә ки, дуа инсан фәалијјәт вә сә'јләринә мане олур, о шәхс, нә дуанын нә олдугуну баша дүшмүшдүр вә нә дә ки, һәјатыда фәалијјәтә даир бир чох төвсијәләр вә әмрләр едән ислами гајнагларла таньш дејилдир.

Буну изаһ етмәк чүн ашагыда бир нечә мөвзу һаггында даньшмаг истәјирик:

1-Гур'ани-кәримдә 16 јердә шәхсијјәтин сағлам вә дәјәрли олмасынын ме'јарыны "иктисаб" (камал газанмаг үчүн чальшмаг) гејд едилмишдир. О чүмләдән:

﴿وَأَنْ لِّسَانَ الْإِنْسَانِ مَا سَعَىٰ وَإِنَّ سَعِيَهُ سَوْفَ يَرَىٰ﴾

(Инсан үчүн сәјиндән башга бир шеј жохдур, вә һөкмән өз сә'ј вә фәалијјәтинин сәмәрәсини керәчәкдир.)

(Әннәчм 39-40)

200-дән чох јердә "әмәл"-и инсанын шәхсијјәтинин өлчүсү вә ме'јары саныб, 7 јердә дә "сүн" сөзүнү ишин јеринә јетирмәси мә'насында ишләтмишдир.

Беләликлә Гур'ани-кәрим иш вә фәалијјәти инсанын шәхсијјәтинин ме'јары кәстәрмишдир. Бу барәдә олан бир чох рәвәјәтләрдән бир нечәсини гејд етмәклә кифәјәтләнирик.

Иам Мүһәммәд багир әләјһиссәлам бујурмушдур:

"Мән ишләмәк вә фәалијјәтдән бојун гачырыб јердә узаныб дуа едән вә "әллаһуммәр-зугни" (илаһи! мәнә рузи јетир) дејән јер үзүндә чальшмајыб Аллаһын фәзлини (рәһмәт-бәрәкәтини) газанмагдан гачан илә дүшмәнәм. Амма бир гарышга јувасындан чыхыр вә рузи газанмаг үчүн сә'ј едир.

Иам Садиг(ә) Һәзрәт Пејгәмбәрдән(с) нәгл едир ки,: Һәзрәт бујурду: Өз рузисинин ағырлығыны башгаларын чижинләринә салан шәхс лә'нәтә лајигдир."

Иам садигдән(ә) нәгл олунуб ки: "Өз рузисинин ағырлығыны башгаларын өһдәсинә гојмаг

истэжэн шэхс лэ'нэтэ лајигдир."

Сүлејманибни Хунејс атасындан нэгл едир: Имам Садиг(ә) бир шэхсин везијјетиндэн сорушду, мэн дэ орада идим. Һээрэтэ чаваб вердилэр ки, агыр шэраитдэ јашајыр. Имам бујурду: О, бу күнлэр нэ илэ мэшгулдур? Дедилэр, Аллаһын евиндэ ибадтлэ отуруб мэшгулдур. Һээрэт бујурду: Маашны һарадан тә'мин едир? Дедилэр: Гардашлары мааш верирлэр. Һээрэт бујурду: Анд олсун Аллаһа, онун маашыны тә'мин едэн шэхсин ибадәти онун ибадәтиндэн үстүндүр. Һээрэт Әли(ә) Әла илэ данышырды. Әла деди: Гардашым Асимдән шикајәтлијәм. Һээрэт бујурду: Нә үчүн? Әла деди: Асим анчаг бир аба чијнинә салыб дүнјадан үз чевирибдир. Һээрэт деди: Гардашыны мәним јаныма кәтир. Асими кәтирдилэр. Һээрэт деди: Еј Аллаһын дүшмәни, шејтан сәни алдадыбдыр, аиләнә рәһмин кәлмирми? Белә зәнн едирсән ки, пак шејләри һалал едән Аллаһ сәнин ондан (сә'ј кәстәрмәклә) истифадә етмәјини истәмирми? сән Аллаһ јанында бундан алчагсан.

Һээрэт Пејгәмбәр бујурубдур: Гијамәт күнүндә агыр һесабат вермәјә мәчбур олан шэхсләрин бир гисми дә чалышмадан вә фәалијјәтдән гачан, өзкәләрин васитәсилә маашлары тә'мн олуб арсыз-арсыз јашајанлардыр." Һабелә һээрәтдән рәвајәтдир ки, бујуруб: Аллаһ таала нә дүнја ишиндә нә дә ахирәт ишиндә бекар

шэхсләри севмәз."

Пејгәмбәр(с)-ин хасијјәтләри барәдә дејилиб ки, о һээрәт һеч вахт бекар галмаг истәмәзди. Бә'зән ону өз башмагыны вә ја бир јохсулун башмагыны јамамагда вә бә'зән дә дул бир өврәтин кејимини тә'мин етмәкдә көрмәк оларды.

2) Әкәр дуа һәјатда чалышмаг вә фәалијјәтә е'тинсаз олмаг кими гијмәтләндириләсјди, бөјүк пејгәмбәрләр хүсусилә Хатәмүл-әнбија Мүһәммәдибни Әбдуллаһ сәлләллаһу әләһи вә Алиһи вә сәлләм сәмәрәли өмүрләрини ишләмәк, фәалијјәт вә дөзүлмәз зәһмәтләр илэ кечирмәк истәмәзди.

3) Бәшәријјәт тарихи бу гәдәр наһаг гәрәзләрә бахмајараг, һеч вахт һээрәт Әли(ә) вә онун өвладынын јорулмадан чакдикләри зәһмәтләри вә кәстәрдикләри сә'јләри јаддан чыхармајачагдыр. Буна көрә раз-нијаз васитәсилә камиллик чазибәсинин әһатәсинә кәтирән мүгәддәс һиссә малик олмадан ону инкар етмәк әвәзинә јахшы оларды ки, јухарыда дејилән мәсәләләр һаггында бир аз дүшүнүб һәгигәтләрин үзәринә пәрдә чәкмәклә өзүмүзү огундурмајаг, вә аданмајаг. Агыллы бир шэхс Гур'анда, нәһчүл-бәлагәдә, вә Сәһифеји-Сәччадијјәдә олан дүалары диггәтлә арашдырдыгда, көрәчәк ки, дуа өз нөвбәсиндә, бөјүк руһи фәалијјәт кими инсаны һәм шәр'и тәләбатына чавабдеһдир, һәм дә она дүзкүн үмид

верэрэк ону севиндирир ишэ вэ чалышмаға онда рэгбэт жарадыр.

Кэлэчэк бәһсиләримиздә көрәчәксиниз ки, Гур'ан вә Нәһчүл-бәлагәдән сонра Сәһифеји-Сәччадијјә инсаншүнаслыг, идеоложи, инсани фәзиләтләр вә әхлагийјат сәһәсиндә ән гижмәтли китабдыр. Гыса сөзлә десәк, Имам Зејнүл-абидин Әлијјибни-Һүсејн әләһиссәләмын Сәһифеји-Сәччадијјә әсәри инсан јетишдирән китабдыр ки, онун јетишдирдији инсанын әсас хасијјәти, өмүр боју ишләмәк вә чалышмагдан ибарәтдир.

Дуа вә раз-нијаз илә фәалијјәт вә чалышмаг арасында зиддијјәт јохдур. Бу көрүшү бүтүн философлар, әдәбијјатчылар, арифләр вә фәғиһләр тәсдиг етмишләр, Буна нүмунә олараг Мөвләвини көстәрмәк олар. Мөвләви өз мәснәвисиндә раз-нијаз едир, бу васитә илә мүтлэг камал сәһибә оланла әлагә сахламаг үчүн инчә данышыгларла јанашы ишләмәјә, чалышмаға вә фәалијјәтә даир бир чох төвсијәләр етмишдир.

یک زمان بی کار تشرانی نشست

تا بدی یا نیکی از تو نجست

این تقاضاهای کار از بهر آن

شد موکل تا شود سرت عیان

ور نه کی گیرد گلابه تن قرار

چون ضمیرت می کشد آترا به کار

تا سۀ تو آن کشش را شد نشان

هست بی کاری چو جان کندن عیان

پس گلابۀ تن کجا ساکن شود

چون سر رشته ضمیرت می کشد

تا سۀ تو شد نشان آن کشش

بر تو بی کاری بود چون جان کنش

این جهان و آن جهان زاید اید

هر سبب مادی اثر از وی ولد

Бир ан белә бекар галмамалысан

она көрә сәндән иш тәләб олунур ки,

Сәндәки сирр ашкар олсун

јохса, чисмин сақитләшә билмәз.

јохса нечә сәнин часмин гәрар тута биләр

Чүнки фитрәтин ону әмәјә доғру чәкир,

Сәнин әсл маһијјәтин о чазибәнин әламәтидир.

Сәнин үчүн һрәкәтсиз олмаг чан үзмәкдир.

Бу дүнја вә о дүнја һәмишә олараг доғмагдадыр.

Сәбәб ана кимидир вә һәр бир нәтичә бала кими.

خواجہ اندر آتش و درد و حنین

صد پر اکندہ همی گفت این چنین

گه تناقض گاه ناز و گه نیاز

گاه سودای حقیقت گه مجاز

مرد غرقه گشته جانی می کند

دست را در هر گیاهی می زند

تا كدامش دست گيبرد در خطر

دست و پايي مي زند از بيم سر

دوست دارد پيار اين آشنفتگي

كوشش بيهوده به از خفتگي

آنكه او شاهست او بي كار نيست

ناله از وي طرفه كار بيمار نيست

بهر اين فرمود رحمان اي پسر

'كل يوم هو في شان' اي پسر

اندرين ره مي تراش و مي خراش

تا دم آخر دمى فارغ ميش

تا دم آخر دمى آخر بود

كه عنابت با تو صاحب سر بود

هر كه مي كوشد اگر مزد و زن است

گوش و چشم شاه جان بر روزنست

گر چه رخته نيست در عالم پديد

خبره يوسف وار مي بايد دويد

Ода, дэрдэ вэ сызылтыја дүшэн хачэ

агзына нэ кэлирди данышырды.

Бэ'зэн зиддијјэтли сөзлэр дејир, бэ'зэн дә жалварырды.

Бэ'зэн һәгигәтэ ујурду бэ'зэн дә мәчаза.

Доғрудур суда боғулмагда олан шәхс

элини чөр-чөлә дә атар белә.

Бәлкә ону тәһлүкәдән гуртарды!

Башыны сахламағ үчүн әл-ајағ чалар о.

Дост исә бу чобаламагы севир

она көрә ки, јерсиз чалышмағ да белә јатмағдан
јахшыдыр.

Бу дүнјада һеч кәс һәрәкәтсиз олмамалы

Шаһ да шаһылығында бир иши вар.

Буна көрә дә Аллаһ-таала бујурмушдур ки,

"Һәр күнүн өзүнүн мәхсус бир јери вар".

Бу јолда башардығын гәдәр чалыш!

Сон нәфәсинә кими бир ан белә дајанма!

Сон нәфәсдә дә бир сон нә'шәлик вар.

чалыш ки, она да чатмыш оласан.

чалышан истәр гадын олсун истәрсә киши

бүтүн көз, гулаг вә чаны һәрәкәтдә олмалыдыр.

Бу дүнјада бир дешик дә олмаса белә

Јусиф кими һәмишә гачмағ-чалышмағ лазымдыр.

Еләчә дә о һәзрәтин Кумејлибни-Зијада
өјрәтдији дуа раз-нијазда инсанлара ирфан, һикмәт
вә әхлағијјаты али сәвијјәдә өјрәдир. О, дәрин
һиссијјаты һәрәкәтә кәтирәрәк, онларын
әһвал-руһијјәсини "мә'гул һәјат" јолунда илаһи
чазибәдарлығы күчләндирир. Һансы һикмәт вә
ирфан дәрси, шә'банијјә дуасынын бизә вердији
сағлам тә'лиматы верә биләр.

Низами Ше'рлеринин Мөһкәмліји вә Сәлислији Мислсиздир

Низаминин ше'риндә олан сәлислик, чүмләләрин долгун вә мөһкәм олмасы, сөзләрин дүзкүн мәгам тутмасы, јалңыз бәди илаһијјатларда, һисси вә истетик ифадәләрдә дејил, һәтта һикмәт, ирфан вә әхлағијјата аид дәрин мә'наларда да өзүнү көстәрир. Мисал үчүн һәм ашағыдакы ше'рләрдә әдәби һәм дә һикмәт, ирфан вә әхлағи чәһәтләрә саһәсиндә диггәт јетирәк.

Хосровла Фәрһадын дејишмәсиндә белә дејилир:

نخستين بار گفتش كز كجائي
 بگفت از دار ملك آشنائي
 بگفت آنجا به صنعت در چه كوشند
 بگفت آنده خرنند و جان فروشند
 بگفتا جان فروشي در ادب نيست
 بگفت از عشقبازان اين عجب نيست
 بگفت از دل شدي عاشق بدينسان؟
 بگفت از دل تو مي گوئي من از جان
 بگفتا هشق شيرين بر تو چون است
 بگفت از جان شيرينم فزونست
 بگفتا هر شيش يني چو مهتاب
 بگفت آري چو خواب آيد كجا خواب
 بگفتا دل ز مهرش كي كني باك
 بگفت آنكه كه باشم خفته در خاك

بگفتا گر خرامی در سرایش
 بگفت اندازم این سر زیر پایش
 بگفتا گر کند چشم ترا ریش
 بگفت این چشم دیگر دارمش پیش
 بگفتا گر کسبش آرد فرا جنگ
 بگفت آهن خورد و ر خود بود سنگ
 بگفتا گر نیایی (نجویی) سوی او راه
 بگفت از دور شاید دید در ماه
 بگفتا دوری از مه نیست در خور
 بگفت آنفشته از مه دور بهتر
 بگفتا گر بخواهد هر چه داری
 بگفت این از خدا خواهم بزاری
 بگفتا گر بسر بایش خوشنود
 بگفت از گردن این وام (دام) اکتبم زود
 بگفتا دوستیش از طبع بگذار
 بگفت از دوستان ناید چنین کار
 بگفت آسوده شو کاین کار خامست
 بگفت آسودگی بر من حرامست
 بگفتا رو صبوری کن دین درد
 بگفت از جان صبوری چون توانکرد
 بگفت از صبر کردن کس خجل نیست
 بگفت این دل تواند کرد، دل نیست
 بگفت از عشق کارت سخت زار است
 بگفت از عاشقی خوشتر چه کار است
 بگفتا در غمش می ترسی از کس
 بگفت از محنت هجران او بس
 بگفتا هیچ همخوابیت باید
 بگفت ار من نباشم نیز شاید

بگفتا چونى از عشق جمالش
 بگفت آن کس نداند جز خیالش
 بگفت از دل جدا کن عشق شیرین
 بگفتا چون زیم بی جان شیرین؟
 بگفت او آن من شد زو مکن یاد
 بگفت این کی کند بیچاره فرهاد؟
 بگفت ار من کنم در وی نگاهى
 بگفت آنساق را سوزم به آهى
 چو عاجز گشت خسرو در جوابش
 نیامد بیش پرسیدن صوابش
 بیاران گفت کز خاکى و آبی
 ندیدم کس بدین حاضر جوابی
 به زر دیدم که با او بر نیایم
 چو زرش نیز بر سنگ آزمایم
 گشاد آنگه زبان چون تیغ پولاد
 فکند الماس را بر سنگ بنیاد
 Хосров сорду: сөjlә һарадансан чаван?
 Ферһад чаваб верди: Дост диҗарындан.
 Деди: О диҗарда һансы сәнәт вар?
 Деди: Гәми алыб, чаны сатырлар.
 Деди: Чан сатмагда нә фајда вардыр?
 Деди: Ашигләрдә бу гајда вардыр.
 Деди: Көнүлдәнми чәкдијин бу гәм?
 Деди: Көнүл нәдир, чандан ашигәм.
 Деди: Әзиздирми ешги Ширинин?
 Деди: Ону чанымдан билирәм Ширин.
 Деди: Ај тәк ону кечә көрүрсән?
 Деди: Јухум кәлсә! јатыраммы мән?

Деди: Гәлбин ону унудар һачан?
 Деди: Торпагларда јатдыгым заман.
 Деди: Көрсән ону едиркән хурам?
 Деди: Бу башымы јерә аттарам.
 Деди: Бир көзүнү көр етсә әкәр?
 Деди: О бирини верәрәм кедәр!
 Деди: Бир башгасы она версә дил
 Деди: Даш да олса дәмбир јејәр бил!
 Деди: Әлин она чатмаса ахыр?
 Деди: Ајы кендән көрмәк јахшыдыр.
 Деди: Вар-јохуну истәсә бирдән?
 Деди: Јалварараг тез верәрәм мән!
 Деди: Кеч башындан десә күләндам?
 Деди: Вериб башы борчдан чыхарам.
 Деди: Бу достлугу јадындан чыхар!
 Деди: Белә бир иш көрәрми достлар?
 Деди: Архајын ол бу хам хәјалдыр!
 Деди: Архајынлыг мәнә һарамдыр.
 Деди: Кәл әл көтүр, кет сәбрә гатлаш!
 Деди: Һеч чан үчүн сәбр едәрми баш?
 Деди: Сәбр етмәјин фајдасы чохдур.
 Деди: Еләнсн бир үрәк дүнјада јохдур.
 Деди: Чан вермә ешгә ешг јамандыр.
 Деди: Деди Аләмдә тәкчә ешг галандыр.
 Деди: Һансы гәмдир инчидир сәни?
 Деди: Һичран гәми горхудар мәни.
 Деди: Сән Ширинин ешгиндән әл чәк.
 Деди: Ширин чансыз олмаз өмр етмәк

Деди: Нәдир халын онун көјчөк үзүндөн?
 Деди: Хәјалдан башгасы билмәз дүзүндөн.
 Деди: О мәнимдир, ону етмә јад!
 Деди: Һејһат, буну бачармаз Фәрһад.
 Деди: Бирдән она салсам мән нәзәр?
 Деди: Бир аһымдан јер күлә дөнәр.
 Шаһ чаваб тапмады Фәрһада артыг.
 Мәсләһәт билди ки, битсин данышыг.
 Достларына деди: Бах бу күнәчән,
 белә һазыр-чаваб көрмәмишәм мән.
 Мадам ки, гызылдан гачды, чәкинди.
 Дадла сынарыг биз ону инди.
 Сонра гылынч кими сөзүнү чалды,
 Алмас күлүнкүнү дашылыга салды.

Һикмәт, Өхлагијјат вә Ирфан анлајышларына кәлдикдә исә ашағыдакы бейтләри диггәт мәркәзинә алырыг:

سخن گو از سر اندشه ناپد
 نوشتن را و گفتن را نشاید
 سخن را سهل باشد نظم دادن
 بیاید نیک بر نظم ایستادن
 سخن بسیار دانی اندکی گو
 یک را صد مگو صد را یکی گو
 چو آب از اعتدال افزون نهد گام
 ز سیرایی به غرق آرد سر انجام
 چو خون در تن ز عادت بیش گردد
 سزای گوشمالش نیش گردد

سخن کم گوی تا در کار گیرند

که در بسیار بد بسیار گیرند
 Дүшүнчәсиз бир сөз кимә кәрәкдир,
 Ким белә сөзләри динләјәчәкдир?
 Сөзү мәнзүм демәк асандыр асан,
 Анчаг нәзм үстүндә кәрәк дурасан.
 Сөзүн чохса әкәр, чалыш аз олсун.
 Јүз сөзүн јериндә бир кәлмә галсын.
 Су артыб һәддини ашарса әкәр,
 Ичәни дојурмаз, мүтлөг гәрг едәр.
 Ган, бәдәндән чыхса һәддіндән әкәр,
 Она чарә гылар фәгәт нештәр.
 Аз данышсан кәр сөзүн сајылар,
 Чох сөзү динләјән чох нөгсан тутар.

Варлығы дүшүнән ән үстүн сәвијјәдә мөгамларда белә дејир:

در عالم عالم آنـریدن
 به زین نـشوان رقم کشیدن
 کـسار من و تو بدین درازی
 کوتاه کنم که نیست بازی
 زان مایه که طبعها سرشتند
 ما را ورقی دگر نوشتند
 تا در نگریم و راز جـوییم
 سررشته کار باز جـوییم
 بیثیم زمین و آسمان را
 جـوییم یکایک این و آن را
 کاین کار و کیایی از بی کبیت
 او کبیت کیایی کار او چیست

بال شكستند و پر انداختند

«Бир кепчэжарысы, о күнорта фэлэжи

Дүнжаны ишыгландыран мэш'эли жолландырды.

Доггуз фэлэк ону көрчэк бэзэнди

Ај вэ Венера Онун мэш'элдары олду.

Каинат һэрэминдэ О,

једди хэти, дорд һэдди вэ алты чэһэти из салды.

Јадларын јухулары агырлашмышкэн,

О, јухудан да јункүл шәкилдэ сыгырады.

Өз чисми илә бу гэфәсдэн,

үрәк гушу сакитләшдијә јерә тәрәф учду.

Илаһи гушу гэфәси илә бирликдә учду

Чисми илә үрәјиндән јункүл олмушду.

Мәләк ганад салды

фэлэк исә сојунду

јолдашлары сипәр атдылар

Ганадлары сынды вэ түк салдылар.»

Низаминин әдәби ирси хүсусилә "Сирләр хәзинәси" вә "Лејли Мәчнун" поемалары бир чох гижмәтли психоложи, һикмәтли мәсәләләрә һәср олунамущдур.

Низаминин дастанлар, нағыл формасында јаратдығы әдәби әсәрләри, инсаншүнаслыг барәдә һәгигәтдән узаг сөzlәр һесаб етмәк јанлышдыр. Әксинә олараг, онун дастанларындан һикмәт вә психолокија принсипләри вә башга мә'нәви елмләрин әсасларыны мүшәһидә едирик. Әкәр

Дүнја јаратмаг дүнјасында,

Бундан јахшы рәсм етмәк олмаз.

Сәнин вә мәним бу тәфсилатлы мачәрасыз,

Сөзүн гысасы, ојунчаг дејил.

О мајәдән мүхтәлиф хүсусијјәтли варлыглар

мејдана чыхартдылар.

Бизим үчүн ајры бир сәһифә јаздылар ки,

бахыб сирләри ахтараг.

Ишин учуну тапаг

Јери вә көјү көрәк,

Бир-бир онлары арыјаг.

Пејгәмбәр ме'рачы һаггында јаздығы ше'рләриндә мөһкәмлик вә сәлислик ән јүксәк зирвәјә чатыр:

نیمشبی کان فلک نیمروز

کرد روان مشعل گیتی فرور

نه فلک از دیده عماریش کرد

زهره و مه مشعله داریش کرد

کرد رها در حرم کائنات

هفت خط و چار حد و شش جهات

دیده اغیار گراتخواب گشت

کاو سبک از خواب عنان تاب گشت

با نفس قالب ازین دامگاه

مرغ دلش رفتنه به آرامگاه

مرغ الهیش نفس پر شده

قالبش از قلب میکنتر شده

مرغ پر انداختنه یعنی ملک

خرقه در انداختنه یعنی فلک

онларын мѣһз ѣдѣби формаларыны бир јана гојуб ше'рлѣрин дѣрин мѣзмунунда јерлѣшѣн сабаит принциплѣри арашдырсаг гѣтијјѣтлѣ "нечѣ ки вар" вѣ "нечѣ олмалыдыр саһѣлѣриндѣ инсана аид елмлѣрин чох һиссѣсинѣ ѣл тапачајыг.

Дуа, раз-нијаз, мѣначат барѣдѣ үмуми ганун вѣ һѣгигѣтлѣр

1-Дуа, раз-нијаз вѣ мѣначатын тѣ'риф:

Дуа, раз-нијаз вѣ мѣначат һаггында там мѣнтиги бир тѣ'риф дејил, мѣѣјјѣн дѣрѣчѣдѣ мѣвзуну ајдынлшдыра билѣн бир сыра изаһат вермѣк олар. "Там мѣнтиги тѣ'риф кими јох", демѣјимиз буна кѣрѣдир ки, биз елми-фѣлсѣфи мѣсѣлѣлѣри ачыглајаркѣн мѣнтиг елминдѣ мѣкѣммѣл тѣ'риф һесаб олунан там мѣнтиги тѣ'рифѣ наил ола билмѣдијимиз һалда, фѣвгѣт-тѣбии чѣһѣти тѣбии чѣһѣтиндѣн ѣһѣмијјѣтли олан дуа, раз-нијаз вѣ мѣначат барѣдѣ бу тѣ'рѣфи вермѣк даһа чѣтиндир. Чүнки онлар инсанын руһунун вѣ фикринин ѣзүнѣ мѣхсус кејфијјѣтдир. Бѣлкѣ дѣ бу кејфијјѣтлѣри башѣри елмлѣрин чѣрчивѣсиндѣн арашдырмаг истѣмѣдиклѣри дуанын фѣвгѣт-тѣбии чѣһѣтинин үстүнлүјүнѣ кѣрѣдир. Мѣһдуд кѣрүшѣ малик олан адамларын васитѣсилѣ елми саһѣнин јалныз һисс олунан һѣгигѣтлѣрлѣ мѣһдуд едилдикдѣ бу ѣзѣмѣтли мѣсѣлѣ елми тѣдгигат чѣркѣлѣриндѣн

чыхарылмышдыр. Бу елм үчүн бѣјүк бир хѣјанѣтдир ки, белѣ ѣһѣмијјѣтли мѣсѣлѣ елмин кѣрүш саһѣсиндѣн харич едилмишдир.

Мүлајим зѣвглү, руһлу вѣ дүшүнчѣли адамлар дуанын һѣгиги олдугунун сѣбѣбини там ајдынлыгла кѣрүрлѣр. Чүнки онлар сонракы бѣһслѣримиздѣ кѣстѣрѣчѣјимиз кими хүсуси һалларда (мѣгамларда) бу кејфијјѣти һисс едир вѣ һѣмин һалларын бүтѣвлүкдѣ там ајдынлыгла һеч шүбһѣ етмѣдѣн дѣрк едирлѣр. Нечѣ ки, сојугу вѣ истини һисс едирлѣр. Нечѣ ки, ѣсил-атифѣни вѣ догма һислѣри дѣрк едирлѣр. лакин гыса фикирли адамлар елм саһѣсини мѣһдудлашдырыб вѣ белѣ кејфијјѣтлѣри онун ѣһатѣсиндѣн харич етдикдѣ, ѣслиндѣ инсан бүтүн варлыгыны елми-тѣдгигат чѣрчивѣсиндѣн чыхарырлар. Бу исѣ һѣјасыз (чиркин, мѣнфур) керилијѣ гајыдышдыр. О һѣм елми иттиһамландырыр, һѣм дѣ елм вѣ дүшүнчѣнин ѣсас саһѣсиндѣ инсанын тѣдгиг олунмасына манѣѣ тѣрѣдир.

Белѣ нѣзѣрѣ кѣлир ки, инсанын кејфијјѣтлѣрини танымагда елми ѣсасларын вѣ ме'јарларын дѣгиглијини нѣзѣрѣ алыб елми иттиһам едѣб елм инсанын кејфијјѣтлѣрини, һасијѣтлѣрини араја билмѣз вѣ ја инсан елми ѣсасалар вѣ принциплѣри илѣ тѣдгиг олунмалы бир мѣвчуд дејилдир." демѣјимиз бир нѣв ачизлик һесаб олунур.

Нѣһѣјѣт, сѣзүмүзүн гыса мѣзмуну будур ки,

дуа, раз-нияз вэ мүнчат мөвчуд олан варлыгдыр. Бу исэ елмин бөжүк вэзифэсидир ки, мөвчуд олан бүтүн варлыглары (хэялын ујдурдуглары халлары) тэдгиг едиб арашдырсын (Шүбһэ јохдур ки, тэдгиг олунан мәсэлэлэрдэ намэ'лум чөһэтлэр дэ вардыр ки, хэтта эбэдијјэтэ гэдэр дэ елми бахымдан тәһлили вэ изаһы мүмкүн олмајачагдыр. Лакин бу сәбэб олмас ки, биз дуа, раз-нияз, мүнчат барэдэ олан бир чох елми мәсэлэлэрдән ваз кечэк. Нечэ ки, хәгигәти кәшф етмәкдә һүзури елмләрдә (өзүнү дәрк етмәдә) елм, фәлсәфә вэ сәнәтдә олан шүһуди илһамларда индијәдәк хәлл олунмамыш намэ'лум чөһэтлэр вардыр. Ејни халда бу мәсэлэлэрә аид кејфијјәтләрин, хисләрин елми, психоложи вэ фәлсәфи чөһәтдән мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Мисал үчүн әкәр елм дуа, раз-нияз, мүнчат заманы инсанын дахили аләминдә өзүнү кәстәрән али вэ әһәмијјәтли халын (вәзијјәтин) јаранмасынын үмуми шәртләрини изаһ едә билмәјирсә, анчаг бу хәгигәти дәрк етмәк олар ки, тәбиәт вэ онун ганунларынын архасында (о үзүндә) амилләр вэ сәбәбләр вардыр ки, инсан тәбиәтдән әлагәсини гырдыгы вәзијјәтдә вэ бу мәһдуд дүнјанын харичинә хәрәкәт едәркән онлар илә әлагә јарадыр. Бу амилләр үмуми хасијјәти олдугу үчүн тә'лим-тәрбијә мәчрасына дахил олур. Инсанларын белә јүксәк кәзәл мәгамда олмаларына имкан јарадыр.

2-Дуа, раз-нияз вэ мүнчат мәсэләләринин ичмалы

Дуа әрәб сөзүдүр. Мүхтәлиф сәһәләрдә о чүмләдән әдәби, ирфани, әхлаги, фиғһи вэ с. данышыгларда вэ јазыларда ишләнир. Демәк олар ки, инсанын руһу вэ дүшүнчәсинә таныш сөздүр. Дүнјада инсанын мүхтәлиф чөһәтләри һаггында мүәјјән гэдәр мә'лумат верән вэ ејни халда дуа анлајышыны ифадә едә билән бир кәлмәси белә олмајан бир дилин олмасы күмана кәлмир.

Һәр халда дуанын 2 үмуми вэ хүсуси мә'насы вардыр:

1-Дуанын үмуми анлајышы үмумијјәтлә Аллһы чагырмагдан ибарәтдир, бу инсанын истәдији арзулара чатмасы, мадди вэ мә'нәви еһтијачларынын өдәнилмәси үчүн рича вэ јалварышдыр. Еләчә дә дуа сөзү раз-нияз вэ мүнчатта да шамил олур. Биринчиси, аллаһы алгышламаг, пәрәстиш етмәк, шүкр етмәк, икинчиси исә Аллаһ таала илә гәт'и раз-нияз етмәкдир.

3-Инсанын Аллаһ таала илә әлагәсинин кејфијјәтләри вэ нөвләри

Бизә көрә бу мәсәлә инкар едилмәз бир

һәгигәтдир ки, инсанын Аллаһ илә әләгәсинин кеҗфијјәт вә нөвләри рәнкарәнқдир. Онлары мәһдуд нөвләрә бөлмәк олмаз. Бу әләгәләрин үмуми принципләрини ашағыдакы тәртиб илә кестәрмәк олар:

А-Халис әгли әләгә: мә'лумдур ки, инсан бу нөв әләгә илә Аллаһ тааланын варлығына е'тираф едир. Елми јолларла бу мүгәддәс вүчуду таныјыр вә она инаныр демәјимиз лазым кәлир ки, бурада (пис) сөзү илә һәмин "нәзәри әгли"-дир ки, халис елми әсаclar вә һисси аләтләр вә васитәләр илә мүәјјән мәгсәдләрә доғру һәрәкәт едир. Лакин әгл бүтүн һөкмләрини халис вичдан, башга сөzlә саф әмәли-әглин һәмрәјлији илә чыхаран бөјүк гүввә мә'насыны дашыјаркән нәинки инсаны Аллаһын мөвчуд олмасына инандырыр, һәм дә онун гаршысында елә бир јол гојур ки, там ајдынлыгла сүбут етдији Аллаһ илә јахындан әләгә јарадыр вә јүксәк көнүл ачыглығы, руһун ачыглығы вә көнүл хошлуғу, шадлығ, фәрәһ инсана бәхш едир.

Б-фитрия әләгә (рабитә): инсан бу нөв әләгәдә Аллаһ тааланын вүчудуну дәрк етмәклә бәрәбәр (јанашы) сүбутлар вә анлајышларын јандырдығы чырағлара еһтијач дүјмадан там ајдынлыгла бу бөјүк мәнбә илә әләгә јарадыр. Бу пак, ајдын вә фитри гүввәдән фајдаланмағ

фитрәти горујуб сахлајан дахили тәмизлик дахили сәфалыгла шәртләнир.

В-гәлби ја көнлүмүзүн ифадәси илә вичдани әләгә: Бу нөв әләгә (Б) һиссәсиндә дедијимиз фитри әләгәдән ајрыдыр. Аллаһы бу јолла гаврамағ А вә Б јолларындан дәрин вә кенишдир. Чүнки вичданын мәләкути (илаһи) фәалијјәтинин вә тәмизлијинин давам етмәси инсанын дахилиндә олан јүзләр бәлкә дә минләрчә зиддијәтли вә рәнкарәнқ фәалијјәтләрин олмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Вә бунун өзү инсанын дахилиндәки тәһлүкәси туфанлар гаршысында вичданын фәаллығыны кестәрир. Һалбуки фитрәт инсанын саф вә дуру гүввәсидир ки, һәјатын просесиндә инсанын руһуну, чисмини чүрүдән, мәһв едән туфанларын инһирафларын тә'сири алтында ишдән дүшүр. Һәрчәнд ки, арадан кетмир (арадан кетмәсә дә ишдән дүшүр).

4-Дуанын хүсуси анлајышы:

Тәәссүфләндиричи һалдыр ки, адәтән белә зәин едилир ки, Аллаһ илә гәлби бағлылығ вә әләгә бир чүмләдә дејилә билән бир мүәјјән вә мә'мул нөвдүр. Лакин әслиндә бу адамлар үрәк вә онун Аллаһ илә әләгәсиндән хәбәрсиздирләр.

Әрәбчә лүгәтдә Аллаһ илә әләгәнин мүхтәлиф нөвләринә аид ајры-ајры сөzlәр олдугу

кими фарс вэ башга зэнкин мэдэнијјэтэ малик олан диллэрдэ дэ бу сөзлэр вардыр. Эрэб лүгэтиндэ бу барэдэ чүрбэчүр сөзлэр вардыр. Онлардан нүмунэлэр веририк:

1-Дуа 2-тэбэттул 3-ибтиһал, 4-тэзэрро'
5-мүначат, 6-гунут, 7-нудбэ 8-нида, 9-зикр,
10-сэчдэ, 11-руку 12-тэсбиһ, 13-мэс'элэт,
14-илтимас, 15-һэмд, 16-сэна

Бу дуа ифадэлэринин мэ'насы дуанын хүсуси мэ'насыны мүэјјэнлэшидирир. Фарс дилиндэ дэ дуа васитэ, элагэсинин чешидли мэ'наларыны еһтива едэн ажры-ажры сөзлэрэ тэсадүф едилир. Мэс. чагырмаг, раз-нияз, жалвармаг, инләмэк, баш эјмэк вэ с. һэтта бу сөзлэрдэн он гат артыг ифадэлэрдэн Аллаһ илә гэлби элагэнин нөвлэрини билдириб бэјан едэ билмэмэси ајдын мэсэлэдири.

هر دل سوزان هزارن راه دارد سوى تو

این همه ره را تو پایانی ندانم کیستی

«Чүнки, һэр бир јанар үрэјин сэнэ чатмасы үчүн минлэрчэ јол вар

Бу гэдэр јолларын сону сэнсэн. Сэн кимсэн?»

Тээссүфлэр олсун ки, јени дөврдэ психологлар нэинки бу саһэдэ мүхтэлиф элагэлэри тапмаг, арашдырмаг вэ тэдгиг етмэкдэн узаглашмышлар (чэкинмишлэр) һэтта "елм бунлара јол тапа билмэз"-дејэ бу элагэлэрэ мүхалиф чыхараг варлыг алэмнин гаранлыг чэһэтлэрини өз дахили гаранлыглары илә чохатмышлар. Нэһајэт, үрэк,

вичдан, эмэли-эгл, Аллаһ илә вэ онларын јүзлэрчэ элагэсиндэн фајдаланмаг эвэзинэ этдэн, гандан, эсэб, дамар вэ пјјдэн данышаркэн инсани биликлэри өлүмчүл чэһалэт вэ наданлыг дэрэчэсинэ чатдырырлар. Онлар өзлэрини елм вэ билик гэһрэманлары кими гэлэмэ вериб өзлэри дэ буна инанырлар.

5-Хэбэрсиз адамларын е'тинасызлыгы нэтичэсиндэ дуанын эһэмјјэти, эсиллији сарсылмыр.

Эн гэдим заманлардан индијэдэк үмумијјэтлэ бүтүн халглар арасында дуанын мөвчуд олмасы вэ инсанын Аллаһ-таала илә элагэдар мүхтэлиф дуаларын олмасыны нэзэрэ алараг иддиа етмэк олар ки, бу мэсэлэ көклү вэ эһэмјјэтли бир мэсэлэдири. Вэ бэ'зи наданларын она е'тинасызлыгы онун эсиллијинэ вэ эһэмјјэтинэ хэлэл (зијан) јетирэ билмэз.

Бэ'зэн бир сыра адамлар дуа вэ рази-нијази арзу вэ тэмэнна илә бэрабэр саныб сэһвэ јол верирлэр. Онлар зэнн едирлэр ки, дуа Аллаһ илә элагэ јаратмаг дејил, үрэклериндэ өзлэри вэ ја башгалары барэдэ бир тэбии арзу јаранмагдыр. Өз һэјатында Аллаһ таланын тэ'сиринэ инанмајан адамлар бу сөз илә үрэклерини хош едирлэр. Һалбуки дүзкүн дүшүндүкдэ көрэчөклэр ки, инсанын бејни о заман арзу сэмтинэ мејл едир ки,

арзу едилэн мөсөлөнин вөсаити элверишли дежилдир. Эслиндө о, арзу илэ көзлөнилмөз үнсүрлэрин вэ индики шөраитдө мөвчуд олмажанларын бир күн һөјата кечмөсинин истөјир. Мә'лумдур бә'зи арзулар арзу едилмиш мөгсөдин элементлэрин элверишли олдуғу һалда фөвгэл-төбии алөмдөн ајры олараг инсанын өз психоложи вөзижөтиндөн асылдыр. Лакин бә'зи арзуларда арзу едөн адамын нөгтеји-нөзөринчө намә'лум фөвгэл-төбии үнсүрлэр вэ сөбөблэр вөсатөсилө һөјата кечирилө билэр.

Дикэр тэрөфдөн инсанлар чөтин шөраитдө ихтијарсыз олараг өзлэри билмөдөн елө бир мөвчуда үз көтирлэр ки, варлыг алөминө мүтлэг мүсөллөтдир вэ бу чөтинлији арадан галдырмага гдирдир. Бу инкар едилмөз, сабит һөгигөтдир. Экэр фөвгэл-төбии алөмө үмид бачасы олмасыајды ағыр вэ һөссас шөраитдө вэ һөјатын дөзүлмөз чөтнликлэриндө инсанларын зэрэри вэ истөклэри һөдсиз һесабыз оларды

Гејд етмөк лазымдыр ки, бу руһи вөзижөт (һөјатын чөтинликлэриндө вэ һөјөчан заманы фөвгэл-төбии алөмө үз көтирмөк) һагда фогул төбии алөмө инанмажан адамлардан сорушублар ки, сиз белө һалларда нө едирсиниз? Онлар чаваб верирлэр:

Бу заман бөхт вэ талејө архаланырыг. Мә'лумдур ки, бөхт вэ тале елмдөн харичдө

хөјали бир тэсвир олараг һөгиги бир варлыг кими реал јашајыша тә'сир едө билмөјөчөкдир. Буна көрө бөхт вэ тале бу заман дүзкүн арашдырылса (гијмөтлөндирилсө) Аллаһ тааланын сифөтлэриндөн олан үмид веричи амилдир.

6-Дуа үмуми анлајышда сон дөрөчө кичијин сонсуз бөјүк илө вө һагисин камил илө элагөсидир

Экэр бир шөхс инсанларын арасында мә'мул олан бу вөзижөти инкар едирсө, вэ јахуд бу һагда шүбһөлидирсө вэ ону исбат едөн сүбутлара вэ мүшаһидөлэрә әһөмијјөт верирсө, демөк о адам өзүнү пэрөстиш етмөк хөстөлијинө тутулушдур. Белө олан һалда о, дејир:

-Мән көрмөдијим вэ дөрк едө билмөдијим һөч бир шеји. Белө бир адамла данышмаг истөјирик. Чүнки, о худпәрстликдө о гөдәр ирөли кедир ки, һөтта вүчудуну да инкар едир. Нөһилистлэр дө бу јолу өзлэринө мөгсөд көтүрмүшлэр. Биз бу барөдө елми төһлил вөсатөсилө бу адамларын дөдијимиз элагөни јаратмагда ачизлијини арашдырмаг истөдик. Бунлар ашагыда изаһ едөчөјимиз үч проблемдөн биринө мә'руз галыбдырлар:

А-Ола билсин ки, онлар өзүнү мөһтач вө һагис һисс етмирлэр. Нөч шүбһө јөхдур ки, һәркаһ бир адам өз варлыгыны һәр тэрөфли таныјарса вэ

инсанын малик олдуғу мүхтәлиф камалдан хәбәрдардырса, өзүнүн дахили өзвгүнү камал кәсб етмәжә һәср едирсә, һабелә өзүнү һәдсиз-һүдудсуз еһтијачларын вә асылы олмасыны (бағлылығыны) билирсә, белә олдуғда о, бөјүк дүнјада өз һәгир, кичик, һагис олдуғуну дәрк етмәмиш олмаз. вә јалһыз еһтијачларыны өдәјән камилә (камалат мәнбәјинә) һаил олмағда ачизлијини һисс етмәмиш олмаз. Нәһәјәт, өзүнү бу дүнјада там мүстәгилл вә еһтијачсыз һисс едән адам ловғаланма хәстәлијинә мүбтәладыр. Вахты итирмәдән өзүнү лајиг, бачарығлы мүәллимләрә вә тәрбијәчиләрә кәстәрмәлидир. Бунунла ону өзүнү дәркетмәжә вә варлығыны дүшүнмәжә мәчбур едирләр.

Б- О билир ки, бунлар (камили-мүтләг) адлы бир һәгигәти дәрк едә билмәсинләр, (дәрк едә билмәсинләр) дедијимиз буна көрәдир ки, инсан камили-мүтләгин дүнјаны јарадан мүкәммәл вә гәтијән еһтијачсыз варлығ кими һисс едирсә, онун мөвчуд олмасына инаныр. Онун варлығынын исбаты үчүн мүстәгил сүбутлара еһтијач көрмүр. Бу мәсәлә Низаминин ше'рләринә аид бәһсдә дә изаһ едиләчәк. Белә адамлар јалһыз бир нөв руһи вә фикри хәстәлијә тутулмуш олдуғлары заман камалат кәсб етмәк ады илә гијмәтләндирән белә бир бөјүк сәадәтә һаил олмағ үчүн һеч бир үзр вә бәһанә кәтирә билмәзләр. Көрәсән инсанлара аид бу гәдәр анлајышлар ичәрисиндә "Аллаһ"

анлајышындан сәдә бир анлајыш тапмағ олармы. Бу кими адамлар һеч олмаса бүтүн мәдәни халғларын нәзәријәчиләри тәрәфиндән Аллаһын варлығыны исбат едән сүбутлара мүрачиәт етмәлидир. Әкәр онларын фикри чатышмамазлығы бу сүбутлары дәрк едә билмирсә (ки, белә шеј мүмкүн дејил) көзәллик, әдаләт, вәзифә вә мәс'улијәт кими үмуми вә сабит һәгигәтләрин дәрк етмәсини мәшг едиб зәһнләрин "Аллаһ" анлајышыны дәрк етмәжә һазырлаја билирләр.

В-Үчүнчү еһтимал бундан ибарәтдир ки, Аллаһ илә өзүнүн арасында әләгәнин мүмкүн олмамасына инаныб дејирләр: Доғрудур ки, биз инсанлар һагис вә мөһтач мөвчудларығ вә Аллаһ-таала мөвчудатын камилидир. Бүтүн мөвчудаты О, јаратмышдыр. Лакин биз инсанлар бу камил мөвчуд илә әләгә јаратмаға гәдир дејилик. Онлар бу һәгигәтә дигтәт етмәлидирләр. һәрчәнд инсанын бејин фәалијәтләри әзмәтлилик бахымындан инсан мәнлији илә мүгајисә едилмәздир. Лакин мәнлијә јахын мүнасибәтдә олуб варлығ дүнјасына һәдсиз тә'сир бураха билән мәнлији өзү үчүн ән јахын дајағ һесаб едә биләр.

Икинчиси- әкәр бир шәхс һејвани хисләтләрдән узағ олса вә бејини вә шүүруну хәјаләт вә әсассыз мөвһуматдан тәмизләсә, көрәр ки, онун дахили аләминә јол тапан ачығ-ајдын анлајыш, "Аллаһ-таала" аялајышыдыр. Нурун

эшжалары вэ рэнклэри көрмэк үчүн жардымы о гэдэр тэбии вэ о гэдэр ајдындыр ки, эсла диггэти чэлб етмир, елэчэ дэ биз бу сөзүн там хэгийгэт олдугуна инанырыг ки, дејирлр: "Аллаһ" сөзү вэ анламы өзүнүн там ишыгылыгындан гаранлыгга галмышдыр. Ја'ни экэр бир рэнкин тамашасы илэ мэшгул олан бир адамдан сорушсаг, нэјэ бахырсан? рэнкэ бахырам. Һалбуки, эслиндэ нуру көрмэдэн рэнки вэ онун эламэтлэрини көрмэк олмаз. Лакин ишыгылыгдан нурун өзүнэ мүстэгийл диггэт јетирилмир. Һабелэ өз сурэтини ајнада көрэн адам да буна дэрин вэ дүшүнчэли бахышла бахмыр, о, јалныз сурэтини көрүр.

7-Аллаһ-таала илэ дуа элагэлэри јаратмаг варлыг вэ она аид хэгийгэтлэрин јаддан чыхармасы дејил, бэлкэ мөвчудатын хэгийги мөгам, мөвге тутмасы демэкдир.

Бэлкэ дэ бэ'зи наданлар дуа, раз-нијаз мүначат һаггында белэ зөни едирлэр ки, инсан дуа вэ раз-нијаз едэндэ Аллаһдан башга бүтүн варлыглардан көз јумур. Бу исэ хэгийгэтэ зиддир.

Буна чаваб олараг демэлијик ки, инсан дуа заманы Аллаһын бөјүклүјү вэ јахынлыгыны һисс едэркэн, башга хэгийгэтлэр инсан јанында зэнкинлијини, мүстэгийлијини итирир. Илаһи үлвијјэтин шүаларыны экс етдирэн шэффаф хэгийгэтлэрэ чеврилирлэр. Башга сөзлэ инсан дуа

заманы хэгийгэтлэри варлыг сәһнәсиндэн чыхарыб мөһв етмир, эксинэ онларын варылыгыны эһатэ едиб мәшијјэти алтына алан пәрвәрдикарын гаршысысында онларын хэгийги мөвгејини, мөгам тутмасыны билдирир. Нечэ ки, бир мәсэлэ һаггында дүшүнэркэн бүтүн тәфәккүр вэ күчүмүзү бир јердэ мәркәзләшдирдијимиз үчүн ону бүтүн варлыгымыз илэ бүтүн үзвләримизин васитәсилә дәрк етмәкдә олуруг. Бу заман бизим үзвләримиз руһумузун вәзијјэти бахымындан хэгийги мөвгејини дәрк едәрәк руһун ишинин вэ тәфәккүр гүввәсинин мәркәзләшмәсинин гаршысында өзүнүн кичик олдугуну көстәрир.

8-Дуа вэ раз-нијаз заманы мүтлэг тәслим олмаг вэ там ихтијарсыз олмаг

Аллаһ-таалаја дуа вэ раз-нијаз етмәјин ән әһәмийјәтли хүсүсийјәтләриндән бири, инсанын Аллаһын мәшијјэти вэ һикмәти гаршысында тәслим олмасы вэ өзүндә һеч бир ихтијар, һеч бир мөвчудийјәт көрмәмәсидир. Белә нәзәрә кәлир ки, бу һејрәтләндиринчи просес бүтүн әсаслары вэ нәтичәлэри илэ бирликдә инсанын сәрәнчамында дејилдир.

Анчаг Аллаһын әзәмәтини мүкәммәл дәрк етмәк бәндәлэри һагда пахыллыг вэ хәсисликдән узаг олмасыны билмәк, һәм дә онун гаршысында өзүнү мүстэгийл вэ мүстәгни (еһтијачсыз) һисс

етмәјәрәк мүгәддәс вүчудун тәслими олмаг инсанын ихтијарындадыр. Лакин бу руһи фәалијјәтләрдән сонра нә баш верәчәк вә онларын тәбиәти нәдир? Онлары шиддәтләндирмәк мүмкүндүр ја јох? Бунлар инсанын ихтијарында дејилдир.

Дуа заманы инсанын руһунда баш верән һејрәтләндиричи кејфијјәт будур ки, тә'риф вә идрака сығмајан әлагә јаранандан вә дуа гәбул олунандан сонра мәсәлә нә гәдәр дә бөјүк вә әһәмијјәтли олса белә, бу руһи кејфијјәтин әзәмәти өнүндә о гәдәр кичикдир ки, өз әһәмијјәт вә бөјүклүјүнү итирир.

Дуанын гәбул олмасы заманы јаранан һејрәтләндиричи вәзијјәт дедијимиз кими тә'рифә сығмајандыр вә инсан шәхсән бу һалы көрмәсә башгаларынын тә'риф, төвсифи илә кими дәрк едә билмәз. Бу һал бөјүк вә әзәмәтлидир ки, онун тәзәһүр етдији вахт бүтүн дүнјаны инсана бағышласалар, нәинки инсан тәәччүбләнмәз, һәтта алдыгы нәш'әнин нәтичәсиндә өзүнә дејир:

"Дуа, раз-нијаз вәзијјәтинин нәтичәсиндә мәнә нәсиб олмуш бу дүнја әһәмијјәтсиздир". Бу вәзијјәт кечдикдән сонра ки, һәр заман хатырладыгда (әлбәтдә бу вәзијјәт ејни дејилдир, бәлкә ону анладан бир һалдыр) бу вәзијјәтин мәнв олмасына тәәссүф едирик вә о һалын јенидән тәзәһүр етмәсинә нә кими иш лазым олдугуну

билмирик, Дуанын нәтичәсиндә вә онун гәбул олунамасы вахты инсанда јаранан бу һалын әзәмәти о гәдәрдир ки, әкәр дуа вә раз-нијаз еләјән шәхс јүксәк сәвијјәдә билијә малик оларса, арзу едәр ки, онун истәји бу үлви руһани һалда һәјата кечмәјиб јалныз о һалын өзү әмәлә кәлә иди. Белә бир һалда о, ријазәт, аскет һәјаты кечирмә, тәслим олмаг вә өзүндән кетмәсинин мүкафатыны алмыш кими иди. Зәннимизчә бу елә һәммин руһи просесдир ки, Чәләләддин мәнһәммәди Мовләви чох дуа едән вә лакин дуасы гәбул олмајан вә нәтичәдә дуанын тәрк едән адамын мачәрасыны белә бәјан едир:

آن یکی اله می گفتمی شبی
تا که شیرین گردد از ذکرش لی
گفت شیطانم خمش ای سخت رو
چند گویی آخر ای بسیار گو؟
این همه اله گفتمی از عشو
خود یکی اله را البیک گو
می نیاید یک جواب از پیش تخت
چند اله می زنی، با روی سخت
او شکسته دل شد و بنهاد سر
دید در خواب او خضر را در خضر
گفت هین از ذکر چون وا مانده ای
چه پشیمانی از آن کش خوانده ای
گفت لبیکم نمی آید جواب
زان همی ترسم که باشم رد باب

گفت خضرش که خدا این گفت به من
که بسو بسا او بگو ای مستحق
بلکه آن الله تو لبیک ماست
وان نیاز و درد و سوزت یک ماست
نی ترا در کنار من آورده ام
نه که من مشغول ذکر ت کرده ام
حیلہ ها و چاره جوئیهای تو
جذب ما بوده گشاده پای تو
درد عشق تو کمند لطف ماست
زیر هر یارب تو لبیک ماست

(Мэснэви Молэви, үчүнчү дэфтэр)

«Бир нэфэр бир кечэ "Аллаһ, Аллах"... дејирди
ки, онун зикри илэ агзы ширин олсун.

Шейтан деди: сус! сыртыгын бири сыртыг,
вэнкинин бири вэнки, нэ гэдэр даньшачагсан?
Бу гэдэр лэббејк демэјинэ бир чаваб кэлмир,
сыртыглыгла сэн нэ гэдэр "Аллаһ" дејэчэксэн?
О, мэ'јус олуб јатды,

јухуда Хизр пејгэмбэри көрдү.

Деди: Нијэ зикр етмирсэн?

Зикр етмэкдэн дијэ пешмансан?

Деди: Лэббејкимэ чаваб кэлмир,
горхурам гапыдан говулмуш олум.

Деди: Аллаһ мэнэ деди ки,

«Кет Она де».-

[Нэ билирсэн] бэлкэ сэнин "Аллаһ" демэјин
бизим лэбејкимиздир,

о гэмин, кэдэрин, үрэјин јанмасы бизим

гасидимиздир.

Мэн сэни бу ишлэ мэшгул етмэмишэмми?

Мэн сэни бу зикр илэ мэшгул етмэмишэмми?

Сэнин тэдбирлэрин вэ ахтармаларын бизэ чэзб
олуб о сэрбэст ајагларын.

Сэнин ешгинин эзабы бизим бир химмэтимизин
кэмэндирир.

Һэр бир (илаһи) демэјиндэ леббејклэр вардыр.»

Јэ'ни дуа вэ раз-нијаз едэн шэхс Аллаһдан
тэмэнна етдији арзунун гэбул олунмасыны там
мүвэффэгијјет кими гижмэтлендириб, тэсэввүр
етмэсин ки, инсан дуа вэ раз-нијаз едэркэн инилти
вэ дүнја раһатлыгындан эл чэкмэк вэсилэсилэ
Аллаһдан истэдијини алмаг истэјир. Бэлкэ о
пэрвэрдикарын вэсфэ сыгмајан мөһэббэт вэ
лүтфүнү дүјмалы вэ билмэлидир ки, ону өз илаһи
мэгамынын дэркинэ лајиг бујуруб. Вэ бу инсаны
Онун (Аллаһ) адыны чэкмэк рүтбэсинэ
чатдыраркэн она еһсас вэ мэрһэмэт бэхш
етмишдир. Демэли Инсан дуа рүтбэсинэ чатмагдан
эввэл Аллаһ-таала она лэбејк демэји эвр етмиш
вэ ону өз дэркаһына гэбул етмишдир.

9-Дуа, раз-нијаз вэ мүначатын мүхтэлиф
мэ'на вэ мэфһумуну нэзэрэ алараг, бу
кејфијјэтлэрин һэгиги маһијјэтинни билмэјэн
адамларын проблемлэри һэлл олунур.

Дуа дүзлүјүнүн (һэгиги олмагыны) инкар

етмәжә јахуд да она тәрәддүд етмәжә сәбәб олан башлыча ирад бә'зи мәшһур нәзәријјәчи тәрәфиндән халгын тәфәккүрүнә дахил етдикләри мәсәләдән ирәли кәлир. Онлара көрә варлыг аләми ганунларын чилвәләндији мөкәндыр. Ганунадан харичдә һәтта кичик бир зәррә дә белә тапмаг мүмкүн дејилдир. Буна көрә инсанын дуа васитәсилә Аллаһдан тәләб етдији гануна ујгундурса, ону истәмәк лазым дејил. Әкәр гануна ујгун дејилсә, гануна зидд бир истәји, гаунлашдырмаг вә һәјата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Беләликлә дуа, горху вә ачизликдән төрәнән вә дүз олмајан мәсәләдир. Демәк истәрдик ки, ирада тутан адам бу дүнја системинин ачыг бир систем олдугуну билмир, һәрчәнд ки, бу бөјүк каинат онун ичиндә јашајн мөвчудатын нәзәриндә баглы бир систем кими көрүр. Нечә ки, бизим мадди чисмимизин һәр бир чүз'и өзүнү бәдәнин бүтүн чүз'иләринин чохлугуну (мәчмуә) тәшкил едән бир баглы системдә көрүр, лакин тамамилә ајдындыр ки, мадди варлыг вә онун дахили вә харичи тәфәррүатынын идарәсини өһдәсинә көтүрән инсанын шәхсијјәти илә бу чүз'иләрин мүнәсибәтини нәзәрә алараг ачыг бир системдә јерләшдијини көрүрүк.

Демәк инсанын шәхсијјәти күчлү вә исте'дадлы олдугуна әсасән бу чүз'иләрдә кејфијјәтләр, һадисәләр вә фәалијјәтләрин

јаранмасына сәбәб ола биләр. Ашагыдакы гејд олунан бир нечә бөјгә диггәт едәк:

چيست نشانی آنک هست جهانی دگر
نو شدن حالها رفتن این کهنه هاست
روز نو و شام نو باغ نو و دام نو
هر نفس اندیشه نو، نو خوشی و نو عنائت
عالم چون آبجوست بسته نما بد و لیک
می رود و می رسد نو تو این از کجاست
نو ز کجا می رسد کهنه کجا می رود

گر نه و رای نظر عالم بی اتسهاست

«Ај дүнјанын варлыгынын әләмәти нәдир?

Һалларын јениләшмәси вә көһнәләрин арадан кетмәси.

Јени күн, јени кечә, јени баг, јени тәлә (гор),

Һәр нәфәс јени дүшүнчә, хошлуг да јенидир.

Дүнја су архы кимидир, баглы көрүнүр, лакин, ахыр вә јени-јениләр, бу һарадандыр?

Јени һарадан кәлир, көһнә һара кедир?

көрдүјүмүз дүнјанын архасында сонсуз дүнја олмаса?»

(Шәмс-Тәбризинин диваны)

Үчүнчү бөјгдә бөјүк бир һәгигәт диггәти чәлб едир. О, дејир ки, варлыг аләминин интизамы заһири вә тәбии көрүнүшдә өзүнү баглы (мәһдуд) көстәрир, лакин бу аләмин бүтүн чүз'ләриндә (зәррәләриндә) даими дәјишиклик вә јениләшмә көстәрир ки, каинатын фөвгәл-тәбии амилә баглы олан чәһәти ачыг системә маликдир.

Вэ,

هزار نقش بر آرد زمانه و نبود

یکی چنانکه در آینه تصور مات

«Замана минлэри илэ шэкил чэкир, лакин,

Бири бизим тэсэврүмүзүн көз өүндэ жохдур»

Она көрэ дежил ки, инсан өз һэјатынын һадисэлэри вэ мөвчудийјэти гаршысында там надан вэ мүтлэг чәһаләтдәдир вэ һеч бир шеји өјрәнмәјэ гадир дежилдир. Бәлкә елә буна көрәдир ки,

آن نمی دانست عقل پای مست

که سبودا تم ز جو ناید درست

«Мөһкәм сүбуту олмајан ағыл буну билмирди ки,

күзә һәмишә су архасындан долу чыхмаз.»

Әкәр инсанын тарихини јарадан һадисәләр инсанын билик, ирадә вэ истәклри илэ баш версәјди гәтијјәтлә бәшәрин тарихи башга шәкил оларды, онун кејфијјәти бизим үчүн тәсәввүр едилмәздир. Мисал олараг, мәһз буну хатырлатмаг истәрдик ки, гәфилдән кәлән булуд Инкилтәрә вэ Алманија әлејһинә, Напелеонун, Бинапартын мүһарибә планларыны бир-биринә вурду. Вартерло дәрәсиндә јағышын јағмасы Напелеонун мәғлубийјәтинә вэ бә'зиләринин нәзәринчә авропанын мүгәддәрәтынын дәјишилмәсинә сәбәб олду. Буну һеч бир силаһ вэ командалыг едә билмәзди. Белә нәзәрә кәлир ки, әкәр бәшәрин кечмишдә вэ индики дөврдә мүгәддәрәтынын

дәјишилмәсинә сәбәб олан тарихи һадисәләри топламаг итәсәк шүбһә жохдур ки, нечә чилд китаб јазмаг лазым кәләчәк.

Беләликлә, јухарыда дејилән чүмләләрин мәзмунуна мәһз әдәби ше'р кими јох, тарихи һәгигәтләр кими јанашыб вэ гијгач кәтирән садәләвһлүкдән узаглашаг. Әлбәттә, бу, о демәк дејилдир ки, әли әл үстә гојуб отурмаг вә һадисәнин баш вермәсини күдәк. Бәлкә лајигли һәјат гурмаг үчүн чалышыб јолумузу һадисәләр гучағындан вә тәбии гејри-тәбии сәбәбләрин вә нәтичәләрин енишини-јохушуну кечәрәк баша вурмалыјыг. Лакин буну да јаддан чыхартмамалыјыг ки, варлыг аләминин системинин ачыг олмасы бир тәрәфдән, диқәр тәрәфдән исә инсанларын дахили истәк вә тәфәккүрүнүн системинин ачыг олмасы бизә сүбут етмишдир ки,

از قضا سر کنجبین صفرا فرزد

روغن بادام خشکی می نمود

از هلیله نبض شد اطلاق رفت

آب آتش را مدد شد همچو نفت

«Гәзә-гәдәр ишиндән искәнчәбин сәфраны (гәдим тибби терминидир) артырды,

бадам јағы гурулуг (хошкијјәт) кәтирди.

Һәлиләдән итлаг алынды.»

су, нефт кими оду аловландырды.»

Нәһәјәт, дуанын гәбул олунмасы инсанын васитәсилә варлыгын интизамыны позмаг дејил,

бэлкэ варлыгын принципларинэ эсасэн инсан жүксэк руһи гүввэни сэфэрбэр едэркэн кайнатын баглы системинин пэрдэсинин архасында олан амиллэри ишэ алыб, гануна ујгун фэалијјэтини гүввэјэ миндирир. Белэликлэ, дуа вэ мүначат заманы руһун фэаллыгы һэмин сэмэрэлэрдэн истифаде етмэк үчүн варлыг алэминэ һөкм сүрэн эһэмијјэтли ганунлардандыр.

Дуаја тутулан башга ејблэрдэн бири дэ будур ки, дуаја архаланаркэн халг ишин, фэалијјэтин зэрурилијини, эһэмијјэт вэ гижмэтини јаддан чыхарыр. Бу исэ өзү бир чэмијјэтин һэјат формасынын, һэјат принципларини дагыда билэр. Белэ бир ирад вэ е'тираз иш вэ фэалијјэтэ жүксэк гижмэт верэн Ислам дининин эсл гажнагларындан хэбэрсизликлэри сэбэб олумушдур.

Гур'ан вэ һэдис гажнагларына мүрачиэт етдикдэ белэ бир нэтичэјэ чатырыг ки, дуаја архаланыб иш вэ фэалијјэт, һэрэкэт вэ тэлашдан эл чэкэн адам нэинки өзүнэ, јашадыгы чэмијјэтинэ белэ хэјанэт етмишдир, бэлкэ дэ инсан һэјатынын эсасыны ишлэмэк вэ фэалијјэт гэрар верэн вэ буна гэт'и фэрман верэн Аллах-тааланын һикмэт вэ мәшијјэтинэ гаршы дурмушдур. Ислам мэнбэлэриндэ дуанын кениш мә'насы вардыр, е'малатханаларда чэкич вурмаг, тэсэррүфат саһэлэриндэ, елми мүэссиясэлэрдэ ишлэмэк, һэјатын сирлэрини кэшф етмэк үчүн тэдгигатла мәшгул

олмаг вэ бүтүн дуанын кениш мә'насына шамил олур.

Бэ'зи ағылсз (садэлөвһ) адамлар белэ занн едирлэр, фикри вэ руһи гүввэлэри ишдэн салмаг дуа үчүн зэруридир. Бу ирад вэ етиразда тээссүф догурдан хэбэрсизликдэн ирэли кэлир. Бу е'тираза чаваб олан нечэ бейтэ вэ онларын тэһлил вэ мә'насына дигтэтинизи чэлб едирик:

اینقدر گنجیم باقی فکر کن

فکر گر راکد شود رو ذکر کن

ذکر آرد فکر را در اهتزاز

ذکر را خورشید این افسرده ساز

اصل خود جذبست لیک ای خواجه تاش

کار کن موقوف آن جذبہ مباشر

زاتکه ترک کار چون نازی بود

نازکی در خورد جانبازی بود

نی قبول اندیش نی رد ای غلام

امر را و نهی را می بین ملام

مرغ جذبہ ناگهان پرد ز عش

چونکہ دیدی صبح آنکہ شمع کش

چشمها چون شد گذاره نور اوست

مغزها می بیند او در عین پوست

بیند اندر ذره خورشید بقا

بیند اندر قطره کل بحر را

«Мэн бурачан дедим, галаныны өзүн дүшүн,
фикрин чатмадыгда зикр елә!

Зикр дүшүнчэни галдырыр,

*Зикри солгун дүшүнчэнин күнөши кими? гэрар
вер!*

*Эсас чэзб етмэкдир, лакин еј ага,
ишлэ, чэзэбэнин, мэхдудлугунда галма.*

*Иши тэрк етмэк, наз етмэкдир,,
наз етмэк исэ фэдакарлыга лајиг олмаз.*

Нэ гэбул олачагыны дүшүн, нэ рэдд олачагыны,

Даима эмрдэ вэ нэхэдэ (насиһэт вермэкдэ) ол.

Чазибэ гушу көзлэнилмэдэн учар,

Сабаһын ачылдыгыны билэндэ шэми сөндүр.

Көзлэр о нур үчүн кечиддир,

Бејинлэр көрүр о јалныз бир дэридир

Зэррэдэ эбэди күнөши көрүр,

Дамлада дэнизи бүтөвлүкдэ көрүр.»

(Мәснәви Мөвләви, алтынчы дәфтәр, сәһ.374)

Бу ше'рләдэ, Мөвләви, дуа, зикр вэ дүшүнчэлэр һаггында эн јүксәк тэдгигатыны бэјан етмишдир. О дејир: «Биз нэзрэ алдыгымыз мөвзу бардэ лазымы сөзләри сөјләдик. Ииди исэ сэнин дүшүнчэ вэ тэфәккүрүнүн нөвбәсидир, кет дүшүн, бејнинин эн гијмәтли гүввәсини, јә'ни фикрини ишэ сал. Лакин бэ'зэн инсанын тэфәккүрү күтләнир, дајаныр, чансыз бир чисм кими һәрәкәтсиз галыр. Бу заман мә'јуслуг фикрини, руһуну әһатэ етмәмәлидир. Бу заман Аллаһа үзүнү дөндәр (пәнаһ апар) вэ онун зикри илэ мәшгул ол. "Ону јад ет, ону чагыр" -дејириксә, буна көрә дејилдир ки, дуа вэ

раз-нијаз васитәсилә варлыг аләминдә ганундан кәнар бир һадисә баш верир, бәлкә дуа, раз-нијаз сәбәб олур ки, мүхтәлиф васитә илэ дургулуга мә'руз галмыш бејин ишэ дүшүб вэ гануни фәалијјәтини јенидән башлаја. Нечэ ки, ишыгын, истинин азлыгындан өлүшкүләјиб чандан дүшән чанлыја Күнәш телләрини сачаркән онлары чанландырыб һәрәкәтэ кәтирир вэ онларда гануна ујгун тәрпәниш әмәлә кәтирир. Әкәр дүшүнчэ вэ зикрә артыг диггәт едәк, белә нәтичәјэ чатарыг ки, дүшүнчэ зикрин тәбиетэ догру јөнәлмиш симасы, зикр исэ дүшүнчэнин метафизикаја јөнәлмиш симасыдыр. Әкәр биз дүшүнчэнин инсанын, Аллаһын мәшијјәтинин тәзаһүрү олан һәгигәтләр илэ кәшфијјат әләгәси јарадан васитә олдуггуна бир принцип кими диггәт етсәк, бу нәтичәјэ чатарыг ки, һәр һәгигәтсөвәр дүшүнчэ Аллаһ таала илэ бир нөв әләгә демәкдир. Вэ Аллаһын зикри (Аллаһы јад етмәк, чәгырмаг) мәнз сөзү ләфзи ифадә дејил, Әксинә Аллаһын чәлалү-чәмалы (сәлбијјә вэ сүбутијјә) сифәтләрини билдирмәк вэ онунла бир нөв әләгә јаратмагдыр. Анчаг белә бир фәрг вардыр ки, дүшүнчэ һәгигәти арамагда илк нөвбэдә варлыг аләмнин мөвчудатына багланыр. Сонра әгли вэ руһи билик илэ варлыгын үлви мәнбәјинә догру һәрәкәт едир, һалбуки, зикри әввәлчә уча рүтбәли мәнбәјин дәркаһын ганшынын дүшүнчэнин өзүнә ачыр,

сонра варлыг аләминә догру јөнәлир.

Сонра дејир "Догрудур ки, инсанын Аллаһ илә элагәсинин әсас принципини тәшкил едән чазибәдир. Чазибәдир ки, инсанда севимли руһи һалын вәзијјәтин јаранмасына сәбәб олур. Анчаг еј инсан сән ону мәгсәд кәтүрүб ишдән, фәалијјәтдән әл чәкмәмәлисән. Чүнки, иш вә фәалијјәтдән узаглашмаг, назлар ичәрисинә гапылмаг вә онда гәрг олмаг демәкдир, бу исә иш вә фәалијјәтин мөканы әввәлдән бизим дүнјамызда мә'насыздыр. Сәнә еј инсан Аллаһ-тааланын јанында намаз, дуа вә раз-нијазларынын гәбул вә ја рәдд олмасы барәдә дүшүнмә! Сән өз вәзифәни јеринә јетир. Сән сәмәрәли мäs'улијјәти һиссинә архаланараг өз јолуну кетмәлисән. Әлбәттә бу халис вә сәмими чальшмаларда елә бир ан кәләр ки, севки (чәзбә) гушу јувасындан учуб сәнин көнлүндә отуруп. Бу заман сәнин руһунда сәһәр ачылар вә шамын зәиф ишыгына даһа еһтијач олмаз.

10-Раз-нијаз, мүнәчат Аллаһы танымаг вә варлыгы өјрәнмәкдә әсас амилдир

Чох вахт күтләләр дуаны истәкләрин һәјата кечмәсиндән башга бир шеј билмирләр. Тәәссүфлә өз тәдгигат ишләринә ади халгын адәт-ән'әнәләринин вә ишләринин тәфсир вә тәһлилиндә күтләләрин дүшүнчә сәвијјәсиндән үчаја јүксәлмирләр. Бәлкә дә онларын бә'зиси

мүдрик бәшәри һәјатын вә мәдәнијјәтин габагчыллары дуа вә раз-нијазлара диггәтлә јанашыб вә онларын мәзмуну барәдә дүшүнмәишләр. Онлар бу дуаларда раз-нијазларда олан али инсаншүнаслыг, тәбиәтшүнаслыг вә Аллаһы танымаг мәсәләләрини дүјмәмәшләр.

Мүгәддәс Ислам дининин дуа, раз-нијаз, зикр, мүнәчата вә башга чазибәли элагәләрә вердији јүксәк гијмәтләрә лагејд јанашмаг олмаз.

Бу пак вүчудун чазибәсинә дахил олан элагәләрин үмуми гајдасы, бунлардан ибарәтдир: 1) Еһтијачларын өдәнилмәси үчүн олан дуалар - Аллаһ-тааланын дәркаһына олан бу дуалар јүксәк мөгамын лүтф вә мәрһәмәти сәјәсиндә гәбул олундугу о гәдәр чохдур ки, әкәр мәһдуд бир заманда кичик бир чәмијјәтин гәбул олунмуш дуаларыны топласаг камил, галын бир китаб олар.

2) Инсанын, чазибәси элагә јарадаркән Аллаһына шүкр вә миннәтдарлыг үчүн етдији дуалар -бу о демәкдир ки, бу мүгәддәс вүчудун бәхш етдији мадди вә мәнәви не'мәтләрини јад едиб онларын әзәмәтини билдириб вә шүкр едир. Раз-нијаз васитәсилә јаранан элагәнин әһәмијјәтли чәһәтләриндән бирии будур ки, инсан бу заман гәрибә руһи сакитлик әлдә етдијини там ајдынлыгла дәрк едир. Бә'зән ајеји-шәрифәдә охујуруг ки, бу раз-нијазлар Аллаһын не'мәтләрини артырыр. Бундан әлавә гејд етдијимиз кими руһ

јүксәклијинә (руһун ачыглыгына) сәбәб олур. Дејә биләрик ки, камил инсанларын јанында руһун ачыглыгы (көнлүн ачылмасы) раз-нијазда тәләб олуған мадди не'мәтләрин өзүндән үстүн вә әһәмијјәтлидир.

3)Бу раз-нијазда өзүнү јаддан чыхараркән Танрынын илаһи шүаларынын алтында һисс едир. Бу уча рүтбәли мөвчудун узәриндә бүтүн фикри вә руһи гүввәсини мәркәзләшдириб вә бүтүн варлығы илә она бағланыр.

Бу Барәдә Ибн Сина "Әл иша'рат вә әт-тәнбиһат" [дөрдүнчү тәнбиһ, сәһ.388] китабында ән гижмәтли фикр сөјләмишидир

«الإلتفات الى ما تنزه عنه شغل، والتبجح بزينة الذّات
و ان كان بالحق تيه، والإعتداد بما هو طوع النفس عجز و
الإقبال بالكلية على الحق خلاص»

(камалатдан инсанын узаглашдыгы шејләрә һүснү рәғбәт бәсләмәси башынын гарьшмасына сәбәб олар, өз затынын тәмизләнмәсинә күвәнмәк һәтта һагг васитәсилә дә олмуш оласа, азмагдыр, нәфсин табелијинә кәтириб чыхардан һәр ишин далынча кетмәк ачизликдир. һагга доғру јөнәлмәк үмумијјәтлә һәгиги гуртулушдур.)

4)Раз-нијаз јә'ни Аллаһын чәмәлијјә вә чәләлијјә сифәтләринин чәзибәсинә кечмәк, бу

заман инсан һисс едир ки, Аллаһын сифәтләриндән онун үрәјинә нур чилвәләнир вә онда дәрин сакитлик әмәлә кәлир. Буну һеч бир сөз илә төвсиф етмәк мүмкүн дејилдир. Бу мүнәчат вә раз-нијаз заманы инсанда јаранан фәрәһ вә севинч (ибтиһач) ону јүксәкләрә галдырыр. Бу һал габилијјәти олмајан адамларда јаранарса, агыр сыхынты вә јүкү өзләринин чижининдә һисс едәрләр. Онлар бу заман чисми јармаг вә бу гәфәсдән учуб гачмаг истәјирләр. Елә буна көрәдир ки, бир чох адамлар раз-нијаз вә мүнәчат заманы бу һала дүшәркән чисмин дар чәрчивәсиндән гуртара билмәдији үчүн белә агыр вә дөзүлмәз вәзијјәтдән үз чевирмәк истәјирләр.

5)Пәрвәрдикарын ирадә вә мәшијјәтинин әләмәтләри вә әјәләри һагда дүшүнмәк ибтидаи тәфәккүрдән башлајараг бә'зән халис вә али тәфәккүр зирвәсинә чатыр.

6-Кәмалат вә хош әмәлләрә мөһтач олмағы дәрк етмәк вә онлара чатмаг үчүн бөјүк һәвәс вә рәғбәт кәстәрмәк. Бу вәзијјәт һәјәтда нәфсин тәкмилләшмәси үчүн кәстәрилән чидди рәғбәтин нәтичәсиндә јаранан ән көзәл һалдыр. Кимсә өзүнү бу нәчиб руһи фәалијјәтдән мәһрум едирсә, руһун ачылығы вә шадлығындан мәһрум олар. һәм дә камалатын әзәмәтини дуја билмәз.

هر کسی کاو دور مانند از اصل خویش

باز جوید روزگار وصل خویش

«Һәр ким өз эслиндән узаглашарса,
вүсал күнләрини ахтарар.»

Доғрудан да экәр инсан өз вәзијјәтинин али (уча) рүтбәләрә чатмасы арзусунда дејилдирсә, онун башында нә кими мүдрик вә тә'рифә лајиг севда вардыр.

7) Товбә элагәси јаратмағ вә Аллаһын бәндәлик саһәсинә гајыдыш вә күнаһларын сајәсиндә Аллаһ дәркаһындан узағ дүшдүјү үчүн јенидән орада гәбул олулмағ.

Даһи Низаминин эсәрләринин мүгәддәмәсиндә сөјләдији мүнәчатларда һикмәт вә урфан (ирфан) мәсәләләри һагда бә'зи мулаһизәләр.

1-чи мүгәгддәмә:

Поема сәнәти васитәсилә јүксәк елми, әхлаги, үрфани вә һикмәт принципләрини бәшәри дүшүнчәнин саһәләринә дахил едән бөјүк тарихи шәхсијјәтләр арасында там ләјагәтлә өзүнә һәким (даһилик) ләгәби газанан Низами кәнчәви хүсуси јер тутур. Низами кәнчәви мә'рифәт, дүшүнчә аләминдә елә бир мөвге газанмышдыр ки, бә'зи нәзәријјәчиләрә көрә Чәләләддин Мәһәммәд Мөвләви илә мүгајисә етмәк мүмкүн олмушдур. Бунар дејирләр:

"Мөвләви бә'зи саһәләрдә Низамидән

фајдаланмышдыр. Бу мүддэаны сүбүт етмэк үчүн онларын архаландыгы дәлилләр дә мараглыдыр. Экәр биз Низаминин ше'р жарадычылыгыны нэзәр алсаг, мә'лумдур ки, Низами бу чәһәтдән Мөвләвидән үстүндүр. Элбәттә бу, о демәк дежилдир ки, Мөвләви сөзләрини али поетик шәкилдә сөйләмәк истәјирмиш.

Лакин бачармырмыш, чүнки о там ајдынлыгла дејир:

کافیہ اندیشم و دلدار من

گویدم مندیث جس دیدار من

«Гафијәни дүшүндүкдә мәним-дилбәрим

сөјләр мәни көрмәкдән башга бир шеј дүшүнмә.»

Лакин Ислам мәдәнијјәти тарихиндә Мөвләвинин елми, камал, һикмәт, урфан, психолокија, әхлаг, тәфсир вә башга саһәләрдә кениш дүшүнчәсинин һәтта јүздә бири Низамидә көрүнмәмишдир. Биз дөрдүнчү мүгәддимәдә буну изаһ едәчәјик.

Низаминин әрәб вә фарс сөзләринә тәсәллүтү вә мәзмуну, мә'наны көстәрмәк үчүн онлардан истифадә етмәси о гәдәр зәнkindир ки, доғрудан да экәр мисилсиздир дејә билмәсәк, бәлкә дејә биләрик ки, фарс әдәбијјатында онун мисли аздыр. Бә'зән Низаминин ше'риндә мәзмуну нэзәрә алараг сөз дүзүмү дә о гәдәр дүзкүндүр ки, мәтләб тамамилә сөйләнмиш олур; мисал олараг, ашағьдакы

бејтләрә диггәт едәк:

در عالم عالم آقیریدن

به زين نثوان رقم کشیدن

کسار من و توبلدين درازی

کوتاه کنم که نیست بازی

زان مایه که طبعها سرشتند

ما را ورقی دگر نوشتند

نادر نگریم و راز جـــــویم

سررشته کار باز جویم

بینیم زمین و آسمان را

جـــــویم یکایک این و آن را

کاین کار و کبایی از پی کیست

او کیست کبای کار او چیست

«Дүнја јаратмаг дүнјасында,

Бундан јахшы рәсм етмәк олмаз.

Сәнин вә мәним тәфсилатлы мачәрамыз

Сөзүн гысасы ојунчаг дејил.

О мајадан ки, мүхтәлиф хүсусијјәтли

Варлыглар мејдана чыхартдылар.

Бизим үчүн ајры бир сәһифәләр јаздылар ки,

Бахьб сирләри ахтараг,

Ишин учуну тапаг.

јери вә көјү көрәк

онлары бир-бир арајаг.»

Низаминин өлмөз эсэрлэринин үмуми тәһлили.

Икинчи мүгәддәмә:

Тәссүфлә өз зәка вә шәхсијјәтинин бөјүклүјү нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг вә тәһлил олунаң адамлар адәтән онларын барәсиндә араја чыхан ифрат, тәфрит көрүшләрин өртүјү алтында намә'лум галырлар. Бунларын һаггында һәддән зијадә мәдһијјә (тә'риф-өјмә) вә тә'риф сөјләнмәси илә әмәл карваныны бу шәхсләрдән истифадә етмәкдән мәһрум етдији онларын һаггында тәфрити тәнгидин мәһрум етдији гәдәрдиң. Дигтәт етмәлијик ки, Низаминин мүнәчатларында сөјләнән ше'рләрин мәзмунуну һикмәт вә әхлаг тәшкил едиң. Һәрчәнд ки, бурада бә'зи урфани чәһәтләри дә көрмәк олар. О, бунлары јүксәк ше'р габилијјәти илә сөјләјир. Бә'зән мәдһ вә алгышламагда ифрата гәдәр јол верилиң ки, фикр гаршыглығыны кәшф едиб көстәриң. Дејирләр "Вотер" дејибдиң: "Доғрудан да еј Нјутонун Аллаһы, Нјутона пахыллығын кәлмиңми?". Мән өз нөвбәмдә белә бир сәфәһ сөзүн Волтер тәрәфиндән дејилмәсинә шүбһә едиңәм. Үмид

едирәм ки, бу бөјүк јалан онун дүшмәнләри тәрәфиндән дүзәлмиш вә она мәнсуб едилмиш бир јалан олсун. Әслиндә бөјүк шәхсијјәтләрин барәсиндә нәзәр сөјләмәк әң чәтин ишләрдән бирисидиң.

Әкәр сәһвә јол вермәк истәмириксә, бизим бөјүк бир адам һаггында фикримизи билмәк истәјирләрсә, онда демәјәк ки, гәтијјән беләдиң. Белә демәјимиз јахшы олар ки, дејәк, о бөјүк шәхсин әсәрләиндә тәзаһүр едән дүшүнчә беләдиң. Буна көрә зәнн едиң Мөвләви кимидиң. Һафиз, Низами нә кими хүсусијјәтләрә маликдиңләр? Сорғуларына дүзкүн чаваб вермәк олмаз. Һәрчәнд ки, бунларын дүшүнчә тәрзи билик вә мә'лумат сәвијјәләри фәрглидиң. Јахшы олар ки, сорғуну белә ифадә едәк: Мөвләви "Мәснәви" әсәриндә филан мәсәлә һаггында нечә фикир сөјләмишдиң?" Вә Низами "Лејли вә Мәчнун" әсәринин мүгәддимәсиндә нә деишдиң? Вә бу гәзәл нә демәк истәјир? Һәтта әкәр бунларын чавабында да еһтијатлы олмағ истәјириксә, демәлијик ки, "Һәгигәт ше'р формасында көстәрилдији заман ше'р охујанын дүшнүчәсини нәзәрә аларағ вә хәбәрсиз адамлардан әсл мәсәләни вә ејни мәгсәди кизли сахламағ үчүн шаирин мәгсәди сөздә дејилдијиндән башға чүр ола биләр. Нечә ки, Мөвләви дејир:

من چو لب گـویم لب دریا بود
من چو لا گـویم مـرا الا بود

«Мэн "додаг" дејэндэ мэгсэдим "дэниз додагыдыр"
(саһилидир) демэкдир.

Мэн Ла (=јох) дејэндэ мэгсэд илла (мөкөр)
демэкдир.»

Буна көрө демэјимиз сөјлөјөн шөхсин сөзлэринин заһири буну көстөрир, јахшы олар. Үмумијјэтлэ демэлијик ки, шөхсијјэтлэрин һаггында тэдгиг вэ фикир сөјлөмөк бир тэрэфдэн бөјүк иш сө'ј вэ тэдгиг тэлөб едир, дикэр тэрэфдэн исэ елми паклыг вэ вичданын олмасы лазым кэлир. Бу 2 эсас саһэдэ нөгсана јол верөн шөхс белэ хүсуси ишлэрэ гарышмамалыдыр. Бу китабда Ыафизин әдәбијјат, үрфаны вэ һикмәт саһэлэриндэ дүшүнчэ тэрзинэ аид тэдгиги сөһбәтдэ шөхсијјэтлэрин дүшүнчэ тэрзинин ме'јары (бөјүк шөхсијјэтлэрин тәфәккүрүнү үмуми ме'јар)" башлығы алтыныда тәһлил етмишик. Бу сөһбәтдэ бөјүк мөфқурөви шөхсијјэтлэрин дүшүнчэ тэрзини нэзәрэ алараг ики һиссәјэ бөлмүшүк.

Һәр һалда Низаминин әсәрлэриндэ лазими тәһлил васитәсилә, әмин ола билирик ки, Низами фарс әдәбијјатынын көркәмли хадимлэринин биринчи сыраларнда јер тутур, јүксәк зөвгә маликдир вэ илаһи елмләр, варлыг аләминә аид һәгигәтлэри дәриндән билир. Әхлаг, әһкам вэ ислами елмләрэ вэ јүксәк билијә саһибдир. Биз дүзкүн вэ һәгиги тәдгигат илә бөјүк шөхсијјәтләр һаггында гәзавәт етмәлијик, әкәр бә'зи һалларда

онларын сәһвини көрсәк онлары көстөриб кәләчәк нәсиллэри бу шөхсијјәтлэрин әмәлинә вәләһ олуб онларын сәһвлэрини һәгигәт кими тәсәввүр едиб јанылмагдан гәсорумалыјыг. Гејд етдијимиз кими ифрат өјмәләр шөхсијјәтлэрин сағлам тә'рифини прәдәләјир. Чүнки тәдгигатчылар тарихи шөхсијјәтлэрин бүтүн ишлэрини һәм елми вә әмәли фәалијјәтләрә һөрмәт бәсләмәк үчүн һәм дә онларын һәјатындан илләр, әсрләр кечдији үчүн тәсдиг истәрләр. (Бунларын сәһвлэри олдугу һалда) бу пәрдәләмә онларын һаггында тэдгиг вэ тәһлил ишини әһәмијјәтдән салыб вә онларын фјдалы ишлэри дә диггәти чәлб етмәјәчәкдир. Кәлин һәгигәтин көзәллијини шөхсијјәтлэрин чәлб-едичи (чәзб едичи, чазибәли) симасындан үстүн тутаг. Чүнки шөхсијјәтин чазибәли олмасы һәгигәтин көзәллијиндәдир. Әсас мәсәлә будур ки, инсанлар шөхсијјәтләрә рәғбәт бәсләмәси буна көрәдир ки, бу шөхсијјәтләр һәгигәтдән онлара хәбәр кәтирирләр. Һәр һалда Низами Кәнчөвинин гијмәтли әсәрлэриндә бә'зи сәһвләр дә көзә чарпыр. Мүкәммәл тэдгиг үчүн онлары ихтисар шкилдә изаһ едирик. Очүмләдән:

1-Низами өз мүһитиндә олан классик нәзәријјәнин тә'сири алтында Аллаһы 2 тәбии көз васитәсилә көрмәји гәбул едир вә дејир:

مطابق از آنجا که بستید نیست
دید خدا را که خدا دید نیست

دیدنش از دیده نباید نهفت

كسوری آنكس كه به دیده نگفت

دید بیهیبر نه به چشمی دگر

بلکه بدین چشم سر، این چشم سر

«Мүтлэг сөз бэжэнилмэз дежилдир,

она көрө (демэк оламаз ки,) Аллах көрүмэз дежилдир.

Ону көрмөжү көздөн кизлэтмәмэлижик,

Кор олсун о адам ки, буну көзлөрүнө демэди.

Пејгэмбэр башга көзлө дежил,

Һэмин көзлө ону көрдү.»

(Мэхэнүл-эсрар сәһ. 9 бейт 4, 5 вә 6.)

Бунунла белә Низаминин бә'зи бейтләри онун Аллахы көрмөк һаггында нөгтежи-нәзәрини изаһ едир. О дејир:

دیدن آن پرده مکانی نبود

رفتن آن راه زماتى نبود

هر كه در آن پرده نظر گاه یافت

از جهت بی جهتی راه یافت

دیدن او بی عرض و جوهر است

کز عرض و جوهر از آنوتر است

«О пәрдәни мөканла көрмөк олмаз.

О јолу заманла кетмөк олмаз.

Һәр ким о пәрдәни көрмөк имканы тапдыса, истигамәтсиз бир истигамәтә јол тапды.»

(Мэхэнүл-эсрар бейт 7 вә 8)

«Ону әрәзсиз вә чөвһәрсиз көрмөк олар,

чүнки о әрәз вә чөвһрин архасындадыр.»

(Мэхэнүл-эсрар бейт 3)

Һәмчинин о дејир:

روشنی پیش اهل بینایی

نه به صورت، به صورت آرایی

«Ишьгылыг бәсирәт әһлинин нәзәринчә

заһири ишьг дејил, тәсәввүр етмәкдир.»

(Јидди пејкәр сәһ. 2, бейт 7.)

Бу бейтләр тәхминән Аллахы заһири (тәбии) көз илә көрә билмәжи ачыг-ашкар изаһ едир. Лакин диггәт етдикдә илк үч бейтдә Аллахы заһири көз илә көрмәжи гејд едәркән, сонра: "башданкы көзлө" дејәркән бунларын арысында зиддијјәт көрүнүр. Вә бу да Низами Кәнчәви кими шәхсијјәтдән көзләнилмәз сәһвдир. Башга јердә о Аллахын чөвһәр олмасыны [чөвһәр олдуғда мөкана мөһтач олур] инкар едир. О дејир:

تو که جوهر نه ای نداری جای

چون رسد در تو و هم شیفته رای

Сән ки, чөвһәр дејилсэн мөканын јохдур

вургунун хәјаллы сәнә чата биләрми?

(Једди пејкәр, бейт 25 вә 26)

Бу тәсдиг едир ки, Низамијә көрә көз илә көрүнә билән Аллах, тәбии чисмләрин мәнсуб олдуғлары чөвһәрдән үстә олан чөвһәр бир һәгигәтдәир. Низами ашагыдакы 2 бейтдә чан вә көнүллә дә Аллахы көрмәжи мүмкүн билмир:

راه بسى رفت و غميرش نيافت

ديده بسى جست و نظيرش نيافت

جان به چه دل راه كه درين بحر كرد

دل به چه گستاخى از اين چشمه خورد

«Нә гэдэр јол кетдисә ону тапа билмәди,

көз нә гэдәр арадыса тајыны көрмәди.

Чан һансы үрәклә бу дәннзә кирмәк истәди,

үрәк һансы чәсарәтлә бу чешмәдән ичмәк истәди.»

Бу исә һәлл олунмаз бир е'тираздыр. Сәбәб нәдир ки, заһри көз илә Аллаһы көрмәк мүмкүн олур. һалбуки, онлар әшјалар, аләтләр вә чисмләрдән харичдә олан варлыглары көрмәјә гадир дејилләр. Лакин көнүл вә чан малик олдуғу шүһуди гүввәси илә тәбиәтдән харичдә олнлары көрә билмәдији һалда, Аллаһы көрә билмәзми?

2-Низами Кәнчәвинин 2-чи вәһви онун чәбрә е'тигад етмәсидир. Онун бә'зи ше'рләриндә белә дејилир:

سرشت مرا کافریدی ز خاک

سرشته تو کردی به نا پاک و پاک

اگر نیکم و گر بدم در سرشت

قضاى تو این نقش بر من نوشت

جز این نیستم چاره ای در سرشت

که سر بر نگردانم از سر نوشت

«Мәним фитрәтими ки, торпагдан јаратдын,

Сән јаратдын; пак ја напак.

Фитрәтим јахшы да олса, пис дә олса,

Сәнин гәзә гәдәрин буну јазмышдыр.»

(Шәрәфнамә, сәһ. 4, бејти 39 вә 40)

«Бундан башга чыхыш јолум јохдур,

ки, өз тәлејимә бојун әјим.»

(Шәрәфнамә, сәһ. 5, бејти 13)

Демәк олар ки, бу 3 бејтин заһири көстәрдији кими Низами чәбрә е'тигад етдијинә көрә өзүнү хилас едә билмәмишдир. Бу е'тигади чәһәт ону Аллаһын 2 көзү илә көрүнмәсини демәјә мәчбур етмишдир. Лакин Низаминин Аллаһы көрмәк һаггында нөгтеји-нәзәринә вердијимиз изабаты онун чәбр мәсәләси һагда нөгтеји-нәзрәрләри барәдә дә сөјләјә биләрик. Чүнки фәзиләт (үстүнлүк), мә'рифәт вә билик саһиби олан Низаминин, чәбрдән ирәли кәлән гејри-мәнтиги әсаслары дәрк етмәкдә ачизлијини тәсдиг етмәк олмаз. Мәкәр Низами өзү дәлил вә јеткин кәламында инсани вә әхлаги мәсәләләрә тохунмамышдыр? Бу мәсәләләрин Низами тәрәфиндән араја кәлмәси сүбут едир ки, Низаминин чәбр барәдә сөзләри тәфсир вә изаһ едилмәјә мөһтачдыр.

3-Низами "Једди көзәл" поемасында дејир:

سازمند از تو گشته کار همه

ای همه و آنریدگار همه

«Сәнин мәрһәмәтинлә һамынын иши кечир,

ej һамыны јарадан.» (Једди пејкәр бејт 5)

Һеч ким јохдур, олан мәнз сәнсэн.»

(Шәрәфнамә бейт 2)

Бу бейтин мазмунуну јухарыдакеы изаһат кими гиймәтләндрәк олар. Лакин Моһјид-динин сөзүнү јозмаг олмаз. Чүнки бурада ачыг тәнағүз вардыр.

4-Низами "Сирләр хәзинәси"-ндә 13-чү бейтдә Аллаһын сифәтләринә аид сөйләдији фикирдә көстәрир ки, Аллаһын бүтүн сифәтләри затидир. Бейт беләдир:

اول وآخر به وجود وصفات

هست کن و نیست کن کائنات

«Өз варлыг вә хүсусийәтләри илә каинаты вар едән сәнсэн.»

Һалбуки, Аллаһын сифәтләри ики нөвдүр: зати вә фе'ли. Биз бу мәсәләни "Аллаһ әбәди, эзәли вә сәрмәди мөвчудудур" бәһсиндә изаһ едәчәјик.

5-Низами "Шәрәфнамәдә Аллаһынын вүчудунун исбаты үчүн кәтирдји сүбутлара кәрә мұкафат диләјир. Бу онун ирфан (үрфан) вә һикмәт мөгәмына лајиг олмајан ишдир. О дејир:

چو بر هستی تو من هست رای

بسی حجت انگیزم دلگشای

تو نیز ارشود مهد من در نهفت

خبر ده که جان ماند اگر خاک خفت

«Мән кими мәнһуд дүшүнчәли бир адам сәнин

Өкәр вәһдәти-вүчудиләрин нәзәринә әсасән Аллаһ, бүтүн мөвчудатдан ибарәтдир вә бүтүн варлыг ваһид һәгигәти тәшкил едир ки, о да Аллаһдыр, белә фәрзә кәрә (хилгәти) јарадылышы Аллаһа мәнсуб етмәк вә ону јарадан танымаг әглә ујгун кәлмәјәчәкдир. Бу исә Моһјид-дин Ибни Әрәбијә мәнсуб олан сөзә:

﴿سبحان الذي خلق الاشياء وهو عينها﴾

(Пакдыр о Аллаһ ки әшјалары јарадыб вә бунларын һамысы илә ејнидир.)]

е'тираздыр. Бурада Низаминин сөзү илә Моһјид-динин сөзү арасында фәрг гоймалыјыг. Бу фәрг бундан ибарәтдир ки, Моһјид-динин сөзүндә олан зиддијәт Низамидә јохдур. Чүнки Низаминин (Еј һамы вә еј һамынын јарадычысы) сөзүнү белә изаһ етмәк олар ки, Низамијә кәрә Аллаһын әзәмәти мүстәгиллији, мүтләг еһтијачсыз олмасы вә бирлији елә бир рүтбәјә чатмышдыр ки, башга мөвчудлар онун пак вүчудунун гаршысында мүстәгил маһијәт дашымырлар. Бу сөз Низами Кәнчәвинин "Шәрәфнамәдә" мүнәчат һиссәсиндә сөйләдији сөзә охшајыр.

خداوند بالا و پستی تویی

همه نیستند آنچه هستی تویی

«Бүтүн алчаг, учалрын танрысы сәнсэн.

варлыгына даир,

Бу гэдэр үрэк ачан дәлилләр сөйләдijим үчүн,

Сән дә мән торпагда кизлэндикдән сонра,

көстәр ки, торпаг јатдыса, чан галаргыдыр.»

Бу ики бејтин мәзмуну көстәрир ки, Низами Аллаһын вүчудуну исбат етдијинә көрә бу сә'јинин әвәзиндә Аллаһдан истәјир ки, ону әбәдиләшдирсин вә бунунла она мұкафат версин. Әлбәттә Низаминин Аллаһ дәркахындан үмид вә тәмәнна едә билмәсини әсасландырмаг олар.

Лакин әкәр о ирфани јүксәлишләрә наил ола билсәјди Мөвләви кими дејәрди:

درغم ماروزها بيگانه شد

روزها با سوزها همراه شد

روزها گرفت گور و باک نیست

تو بمان ای آنکه جز تو باک نیست

«Гәминиздә күнләр замансыз олду

Күнләр јаныглыгларла бирләшди.

Күнләр кечдисә, горху јохдур,

Мәһз сән гал, еј сәндән бшга бир пак тапылмајан.»

Јә'ни сәнин уча рүтбәли вүчудуну гаршысында мәним вүчудум лајиг олмадыгы үчүн онун давамьны арзу едә билмирәм. Әкәр Низами Аллаһ-тааланын мәрһәмәтини баша дүшсәјди вә билсәјди ки, бу бејүк мәрһәмәтин нәтичәсиндә

Аллаһ ону өзүнә јахынлашдырыб вә ону исбат етмәјә наил едибдир. Өзүнү јаддан чыхарыб вә дејәрди: (мәһз сән гал, еј сәндән башга бир пак тапылмајан.) Дејирләр бир нәфәр философ Чәләләд-дин Мәһәммәд Мөвләвинин јанына кәлир, салам вериб, әјләшир, дејир ки, дүнән кечә чох фикирләшдим Мөвләви сорушур ки, нә барәдә дүшүнүрдүн? Философ дејир: "Аллаһ барәсиндә". Мөвләви дејир ки, Аллаһ барәдә дүшүнчән нә јердә галды? Философ дејир: "Нечә дәлил илә Аллаһын вүчудуну сүбут етдим". Мөвләви дејир: "Дүнән кечә бу фикирдән нә вахт гуртардын?" Философ дејир: "Кечәдән бир аз кечмишди". Мөвләви дејир: "Доғру дејирсән. Дүнән кечәдән бир аз кечмиш иди, Чәбраил әләјһиссәлам назил олду вә мәнә деди: "Аллаһ сәнә салам көндәрди вә деди: "Мәним вүчудуму исбат едән философа тәшәккүр ет, мән она мәним вүчудуму исбат етдији үчүн мұкафат көндәрәчәјәм".

6-Низаминин сәһвләриндән бири дә 2 бејүк шәхсијјәтин һаггында сөйләдији фикирләрдән ибрәтдир. Бунлары гејд етмәји лазым билирик. Бунлардан бири һәзрәт Ибраһим Хәлил әләјһиссәламдыр. Низами зәнн етмишдир ки, әввәлчә бүтпәрст имиш. Ашагыдакы бејтә диггәт един:

جو ابراهيم بابت عشق مى باز
ولى بيخانه را از بت پرداز

«Ибраһим кими бүтлэ ешгбазлыг ет,
Лакин бутхананы бүтлэрдэн тэмизлэ.»
(Хосров вэ Ширин бејт 70)

Башга јердэ демишшир:
گه آرى خيلى ز بيخانه اى

گهى آشنایى ز بيگانه اى
«Каһ бтүханадан Хәлил кимини јетирирсән,
Бә'зән јады таныш едәрсән.»
(Шәрәфнамә бејт 41)

О Әмирәл-мө'минин Әли әләјһиссәләмын атасы
Әбуталиб барәдә белә дејир:

گهى با چنان گوهر خانه خيز
جو بوطالبى را کند سنگ ريز

«Бә'зән елә бир чәваһир чыхан евдә,
Әбуталиб кими бир адам гум сахлајыр.»
(Шәрәфнамә бејт 42)

Анчаг Ибраһим Хәлил Әләјһиссәләмын
бүтпәрәстлији һагда һеч бир әјә вә һәдис јохдур.
Әксинә Гур'анын әјәләри онун мүхтәлиф
чәһәтләриндә фитри вә әгли инкишафыны вә
бүтпәрәст нәтичәсиндә ширкә гапылмадығыны
тәсдиг едир.

Әкәр биз белә фикрдә олаг ки, һәзрәти
Ибраһим јашадыгы илләрдә тәдричән камалата вә

инсани јеткинлијә чатмышдыр; јенә дә онун
мүшрик олмадыгы илә зиддијјәти јохдур, чүнки
Ибраһим әләјһиссәләмын садә һәјәт мәрһәләсиндән
јүксәк дәрәчәләрә чатмасынын мәнасы бу дејилдир
ки, о өмрүнүн бир һиссәсини зидди фитрәт,
е'тигад јә'ни ширк илә кечирмишдир. Бу һәгигәт
дә ајдындыр ки, инсан өз әгидәсини
мөһкәмләндирмәк үчүн нәзәри исбат мәчрасына
кечир, нечә ки, һәзрәти Ибраһим инсанларын
гијамәт күнүндә мөһшур олмасы барәдә Аллаһдан
сорушур:

﴿رب ارنى كيف تُحيى الموتى قال او لم تؤمن قال بلى
و لكن ليطمئن قلبى﴾

(Илаһи мәнә көстәр ки, гијамәт күнүндә
өлүләри нечә дирилдәчәксән. Аллаһ бујурду:
"Мәкәр иман кәтирмәмисән?" Һәзрәти-Ибраһим
деди: "Бә'ли иман кәтирмишәм, лакин бу
мәсәләдән гәт'и әмин олуб, сакитләшмәк
истәјирәм.)

(Бәгәрә сурәси 260-чы әјә)

Беләликлә, камил инсан ади, әгли сүбутлардан
башлајараг камала јетмәк истәјән фитрәтини
гүввәјә миндирсә, јахуд бу сүбутлардан өз фитри
әгидәсини күчләндирмәк вә изаһ етмәк үчүн
истифадә етсә ејбсиздир.

Һәзрәти Ибраһим(ә) Күнәшин, Ајын,
улдузларын батмасы һаггында сүбутлары да елә бу

гэбилэдэн иди, демэк о, хеч дэ бу сэма чисмлэринэ пэрэстиш етмирмиш. Элбэттэ бэ'зи нээрэнjјэчилэрин изаһатына көрө, сэма чисмлэрини пэрэстиш едэн тајфасыны һидајет етмэк үчүн белэ сүбутлар кэтирмишдир. Мүбарэк Гур'ани кэримдэ тэхминэн 69 дэфа бу бөјүк Пејгэмбэрин ады чэкилиб. Анчаг хеч бириндэ онун бүтпэрэст олмасыны сүбут едэн нүмунэлэр јохдур. Экисинэ һэмин ајэлэр кестэрир ки, о, хеч вахт төвһид јолундан чыхмамышдыр. Бир мäsэлэни дэ бурада гејд етмэк истэјирик ки, Ибраһим эләјһиссалам һагында олан бу ики бејт бир мәнэна дашымыр. Чүнки "Шэрэфнамэ"дэки гырх биринчи бејти белэ јозмаг олар: "Һээрэти Ибраһим эләјһиссэлами Пэрвэрдикар-алэм бүтпэрэст аилэдэн эрсэјэ кэтирди." Анчаг бу ону сүбут етмир ки, Ибраһим эләјһиссалам бүтпэрэст имиш. "Лакин Хосров вэ Ширин"дэки 70-чи бејт сүбут едир ки, Ибраһим эләјһиссалам эввэл бүтпэрэст имиш. Елэчэ дэ һээрэти Эбуталиб(ә) һагында нэгл етдији дастанда сәһвэ јол верилмишдир. Тарихдэ сүнни алимлэринэ мәнсубдур ки, дејирлэр: "О һээрэт Ислама бөјүн эјмэмиш вэ кафир олараг дүнјадан көчмүшдүр". Лакин элдэ олан сүбутлар кестэрир ки, һээрэти Эбуталиб исламы гәбул едиб вэ мүсэлман олараг дүнјадан көчмүшдүр."

Илк нөвбэдэ бу мүһүм мäsэлэлэрэ диггэт етмэлијик;

Эввла- Инсан мадам ки, бир шејэ гэлбән инанмајыб, хүсусилэ дини е'тигад сәһэдэ ону чидди мүдафиэ етмэји бачармајачаг, һалбуки һээрэти Эбуталиб вар күчү илэ өмрүнүн ахырынадэк слами мүдафиэ етмишдир.

Икнчиси- Экэр исламы мүдафиэ етмэк Эбуталиб үчүн асан иш олсајды, дејэ билэрдик о, тајфа вэ гоһумлуг мүнасибэтини нээрэ алараг бу иши көрмүшдүр. Анчаг тарих кестэрир ки, бу јолда о, Гурејшин тә'нэ, нифрэт гээзэб вэ истеһзасына мәрүз галмышдыр.

Үчүнчү- Эбуталибин гэбилэсиндэ һээрэти-Пејгэмбэр сәлләллаһын сәһабэлэринэ, мүридлэринэ верилэн эзаб-ишкәнчэлэр һээрэти Эбуталиб(ә)-дэ верилмишдир.

Дөрдүчү- О даима огланлары һээрэти Эли вэ Чә'фәри ислам пејгэмбэринэ көмөк олмагына рэгбэтлэндириб вэ онларын мүһәррики олмушдур. Бу барэдэ кениш мә'лумат элдэ етмэк үчүн "әл-гәдир" китабы 7 вэ 8-чи чилдлэринэ елэчэ дэ онун тәрчүмәси Эбуталиб тарихин мэзлуму" адлы китаба ("Бәдр" нәшријаты) бәха билэрсиниз.

Бә'зи гијмәтли әсәрләрин мүгәддимәләри барәдә гыса изаһ

Үчүнчү мүгәддимә:

Ислам маарифи тарихиндә бә'зи китаблар вардыр ки, онларын ән гијмәтли мүгәддимәләри елми вә әмәли тәкмилләшмә просесинин арашдыранлар үчүн јүксәк тә'лими имтијаза маликдир.

Биринчи- Бунлардан бири Әбдүр-Рәһман ибни Хәлдунун јаздыгы китаб "Әл ибәр вә диванул мүбтәда вәл хәбәр фи әјјамил әрәб вәл әчәм вә мән әсәрә мин зәвис-сүлтанил әкбәр"-дир. О, бу китаба мәзмунча долгун вә ән гијмәтли бир мүгәддимә јазмышдыр. Бу мүгәддимә бир чох чәһәтдән тарихин өзүндән үстүндүр. Бу мүгәддимә Ислам дининин мөһкәмлији вә онун фәлсәфи, игтисади, ичтимаи, сијаси вә тарихи чәһәтдән зәнкинлијини көстәрмәкдә илк сәмәрәли аддымдыр. Гәтијјән демәк олар ки, бу тарихин јазылдыгы вахтдан индијәдәк хүсусилә сон илләрдә ислами вә һәтта гејри-ислами алимләр бу мүгәддимәнин фәлсәфи вә елми мәзмунундан алдыглары сәмәрәнин һәтта јүздә бирини дә тарихин өзүндән әлдә етмәмишдирләр. Ибн Хәлдун 588 сәһифәлик бу мүгәддимәдә тәхминән

282-дәфә Гур'анын әјәләри вә рәвәјәтләриндән нүмунә вә сүбүт кәтирмишдир.

Бу мүһүм мәсәләни дәрк етмәк үчүн "ислам сијаси принципләринин һикмәти" китабында Малики Әштәрин васитәсилә һәзрәти Әли(ә)-ын фәрманынын тәрчүмә вә изаһатына мүрачиәт един (55-чи сәһифәдән 58 сәһ-дәк). Әлбәттә ибн Хәлдунун мүгәддимәси һагда гејд оланлар о мәнәда дејилдир ки, биз онун бүтүн әгидә вә нәзәријәләри илә разылашырыг?

Чүнки шүбһәсиз бу мүгәддимәнин бир чох зәифлији нөгсанлары вардыр ки, нәзәријәчиләр онлары тәдгиг етмәлидирләр. О, да инсан имиш вә һөкмән хәталара мәрүз галан бир мөвчуду бөјүтмәк мәгсәдәүјун, дејилдир.

2- Чәләләд-дин Мәһәммәди Мөвләвинин јаздыгы алты мәснәви рисаләсидир. Бу рисаләләрин мүгәддимәләри хүсусилә биринчи вә алтынчы һиссә, тәкликдә Чәләләддинин ибтида, интиһа арасында һәрәкәтдә олдуғу јолун фикри вә руһи көстәрчисидир.

Гејд етмәк олар ки, бу 2 мүгәддимә 6 рисаләнин елми, әхлаги, ирфани, руһи вә башга инсани-ислами һәгигәтләрә аид мәзмунларынын ајдын мүндәричатыдыр.

3- Низами Кәнчәвинин әсәрләринә дахил олан мүнәчатлардыр. Бунлар әхлаг, һикмәт, ирфан вә с.

саһәләрә аид һәгигәтләр илә долудур.

Бу мүнәчатлар Низаминин диванында һәр бир һиссәнин әввәлиндә жазылыб. Бунлар инсанын дүшүнчә вә руһунун јаратдыгы ән гижмәтли әсәрләридир ки, ше'рин гүдрәтли дили илә инсан, варлыг вә Аллах барәсиндә бөјүк һәгигәтләри гејд етмишдир. Һәрчәнд ки, бу әсәрләрин дахилиндә, ајә вә һәдисләрдән гајнагланан, әхлаги, фәлсәфи, ирфани руһи мәсәләләрә аид долгун вә мә'налы сөзләр дә чоходур.

Лакин Низаминин әсәрләринә јаздыгы мүгәддимәләр вә ја мүнәчатларын долгун мәзмунудур ки, илаһи бейтләрдә вә ја "һикмәт мүтәәлијәдә" онун әбәдилијинин тәсбит етмишдир. Дикәр тәрәфдән гејд етмәлијик ки, Низами кәнчәвинин зәнкин сәнәт хәзинәсинин инсанларын мүдрик һәјаты јолунда лазыми тәдгигат вә бәдии тә'лимат үчүн кениш мејдан ачмышдыр.

Бу јолда кениш тәдгигат иши көрүлсә дә јенә дә халис вә һәгиги фәәлијјәтә еһтијач дујулур.

Бизим дөврүмүздә еләчә дә кәләчәк заманларда Низаминин әсәрләриндән нечә истифадә етмәк лазымдыр.

Дөрдүнчү мүгәддимә

Әкәр бу соргу 18-19-чу әсрләрдә; елмә һәвәс

бәсләмәк елмә пәрәстиш һалына вә Аллаһа пәрәстиш бүтпәрәстлијә (бүтүн һәгигәтләрин зиддинә олмаг) чеврилдији заман ортаја чыхсајды, чох күман ки, белә бир чаваб аларды: "Белә китаблары гојун кәнара, онларын мәзмуну көһнәлиб, чүрүмүшдүр. Бу күнкү елмләр белә китабларын охунмасыны вә тәдгиг едилмәсини мәгсәдә ујгун һесаб етмир. Белә бүтпәрәстлик мәнтиги нәтичәсиндә әбу Рејһани Бируни, Чәләләддин Мөвләви, Низами Кәнчәви, Иби Сина вә Хачә Несирәддин Тусинин китаблары дүнја китабханаларында тоз-торпаг кәфәнинә бүрүндү. Бу китаблар олмасајды вә ја онларын тарихән гәдим олдугуна көрә мадди гижмәти олмасајды бу гәфәсәләрин тахтадан оланьны јандырмаг үчүн вә дәмир ја башга металлардан дүзәләнләри исә лазыми јердә ишләдәрдиләр.

Елм саһәсиндә бүтпәрәстлик (елм севәрлик вә бәшәри дүшүнчәнин әсасыны тәшкил едән елми мәнтиги шәкилдә мүдафиә етмәк нәзәрдә тутулмур.) Мәғлубијјәтә уградыгда вә инсанларын тәкмилләшмә просесиндә инкишафы әвәзинә онлары машынын дәндәнәләри гәдәр алчалдандан сонра [канада конфрансында бөјүк алимләрин гәрары илә е'лан олунду ки: "Мә'нәвијјәтсиз елм Јер күрәсини јанар мотора чевирмишдир. Әкәр бу барәдә чидди шәкилдә дүшүнсәк вә елм саһәсиндә бүтпәрәстлији давам етдирсәк Јер күрәси вә һәјат

гәтијән мәһв олачагдыр.] Бир дэфә дә олсун хәзинә талајан чаһанкирләри, вә худпәрәст алимләри дүшүндүрмәк үчүн, инсанларын вичдани чагырышы учалды (вичданы фәрјада кәлди) вә бәшәри өлүмә мәһкум елијән елм барәсиндә бир дә дүшүнмәјә чагырды. Бу заман һәр јандан һарајы кәлир (сәсләр учалыр), јенидән Низамиләрин, Мөвләвиләрин, Ибни Синаларын, Толстојларын, Виктор һугаларын тә'лими күрсүсүнү бәрпа едик, онлар кәлсин вә дејилсин ки, бүтпәрәстләр елмин башына нәләр кәтирмишләр. Вә бу бүтпәрәстлик һәрәкәтин сон мәнзили һара олачагдыр. Кәлин јенидән разылашаг ки, инсан елм-пәрәстлијин дедији машын кими дејилдир-артыг бунун дөвраны кечмишдир ки, бу китаблары көһнәликлә вә кечмиш дөврләрә мәнсуб едәрәк бәшәри онларын истифадәсиндән мәһрум едирдиләр. Буна көрә дә јенидән бу мазмунлу китаблар дүзүлән рәфләри ахтармагдадырлар. [Аллаһ еләсэн ки, кечикмәсинләр].

Көрәсэн бу китабларын тәдгиг вә мүталиәсинә гајыдыш вә онларын јазычыларыны гижмәтләндирмәк, музејләрдәки тарихи әшјалардан тоз торпаглары тәмизләмәк кимидир. Јохса истәјирик бөјүк инсани һәгигәтләри онлардан чыхарыб вә јенидән бәшәри

тәфәккүрүн сәрәнчамында гојаг. Вә онлары инсанларын "мүдрик һәјатыны" гурмаг үчүн ишләдәк.

Бу суалы мән совет иттифагы алимләри илә данышыгда араја чәкмишдим. Мәсәлә беләдир ки, 1361-чи ил Азәрин 29-да (1361, 9, 29) профессор Широковун башчылығы илә бир мәдәнијјәт һеј'әти Ирана кәлмишди, бу һеј'әт базар ертәси саат 3÷30-да о замн Хорасан хијабанында мәним евимә кәлди. Илк әввәл чәнаб профессор Широков сөзә башлады. О, әдәбли бир адам иди вә данышыгында әхлаги чәһәтләрә риәјәт едирди. О белә деди: "Биз 23 ил әрзиндә 25 тәрчүмә әсәри ишләмишик. бунлар әрәбистан, Чин, Иран, Гиндистана аиддир. Биз бир шө'бәдә шәхсијјәтләрин әсәрини тәдгиг вә арашдырмаг үчүн тәшкил етмишик. Бир чох әлјазмалар вардыр ки, нәшр олунмамышдыр. Бә'зән әлјазмаларла растлашырыг, онларын әслинә чатмаг үчүн арашдырмаг лазым кәлир. "Шаһнамә" барәсиндә белә бир тәшәббүсә әл вурмушуг".

Мән дедим: "Тәдгиг вә тәртиби илә мәшгул олдуғунуз китабларда бәшәрин бу күнкү һәјатында сәмәрәли олан (һәјатына фәјда верә билән) чанлы вә мә'налы мәсәләләрә дә тәсадүф едирсинизми? Демәк истәјирәм ки, көрәсэн бу китабларда галагланан даш көмүрләрин (кәрбун) ичәрсиндә алмаз гатларына да [ки, чох таныла биләр] тәсадүф едирсиниз?" Чәнаб Широков чавабда деди:

"Бәли, зәни едирәм".

Бәли, әкәр худпәрәст диктаторлар нәһәнк сифәт гүдрәтлиләр гојсалар, белә нәзәрә кәлир ки, архада гојмаг истәдијимиз бу тарихи дөврдә һафизсәвәрләри һафиз јолунун давамчыларынын" гочалан амалы тәдричән һәјата кечәчәкдир.

یوسف گمگشته باز آید به کنعان غم مخور

کلیه احزان شود روزی گلستان غم مخور

این دل غمگیده حالش به شود دل بد مکن

وین سر شوریده باز آید به سامان غم مخور

گر بهار عمر باشد باز بر طرف چمن

چتر گل بر سر کنی ای مرغ خوشخوان غم مخور

«Гәм јемә Јусифин ахыр јенә Кән'ана кәләр,
гәмләр еви бир күн күлүстан олар.

Дәрд илә хәстәләнән гәлб ахыр ки, сағалар,

Чағлашыб дағылан көнүл белә сәһмана кәләр.

Гисмәт олса кәр чәмәндә охумаг

бүлбүлә, бил, һәр тәрәфдән күл чичәк

бүлбүли-хош-ханә кәләр.»

Лакин бәшәријјәтин мөһдуд дүшүнчәси вә онун сырф тәбии јашајышындан доған әсассыз арзулар васитәсилә гурулан системләрә үмид бағламаг әсасән фәјдәсыздыр. Әкәр белә бир гәјда олсајды:

نداند به جز ذات پرودگار

که فردا چه بازی کند روزگار

برد کشتی آنجا که خواهد خدای

و گر جامه بر تن درد نا خدای

«Зати илаһидән башғасы билмәз,

фәләк сабаһ нә ојун ојнајачғдыр.

Аллаһ, кәмини өз истәдији јерә апарар,

кәмичи үст башыны јыртса да (нә гәдәр чальпша да).»

Вә әкәр Аллаһ таала вә'дә етмәсәјди ки, инсан һәјатынын һәгиги бағбаны зүһур едәр вә бағы тәзәләндириб сулајар, бәшәрин көзүнүн гаршысында дуран гара үфүг она ишыга бир бача ачмага имкан вермәзди.

Низами, Мөвләви илә мүгәјисә едилә биләрми?

Бешинчи мүгәддимә:

Билдијиниз кими инсан чәмијјәтләринин шәхсијјәтләрин вә онларын әсәрләриндән дүзкүн истифадәсинә әнкәл тәрәдән манеәләрдән бириси биринчи мүгәддимәдә дедијиниз кими онлар һағгында ифрат вә тәфритә јол вермәкдир. Јадымдандыр ки, һикмәт вә ирфан саһәсиндә ихтисасчы олан шәхсин евиндә кечирилән һәфтәлик ичласда елм көркәмли бир ичлас үзви там ајдынлыгла деди ки: "Мөвләви Низами Кәнчәвидән истифадә едибдир. Әлбәттә биз үмумијјәтлә бу мәсәләни инкар етмирик, лакин

билдидимиз кэрэ Низами Кэнчэвинин дүшүнчө саһаси, әдәби (әдәбијјата мәнсуб олдуғу үчүн) кејфијјәтә малик олдуғу үчүн Мөвләвинин тәфәккүр вә дүшүнчәси илә фәрглидир. Һәм дә Мөвләвинин дөрд саһәдә (инсанын өзү илә әлагәси, инсанын Аллаһ илә әлагәси, инсанын варлығ аләми илә әлагәси, инсанын инсанлар илә әлагәси) кениш наилијјәтләри, низами илә мүғәјисә едилмәздир. Мөвләвинин әсәрләриндә, хүсусилә, "Мәснәви"-синдә көзә чарпан дәрин әхлаға, психоложи, һикмәт вә ирфан мәсәләләри, Гур'ан вә һәдисләрин изаһаты, мүхтәлиф дөврләрин кениш елми һәрәкатын изаһы Низаминин әсәрләри илә мүғәјисә едилә билмәз. Бу мәсәлә Низаминин мәгам вә рүтбәсини ашағы ендирир, чүнки бу мәсәләнин әввәлләриндә көстәрдик ки, Низами поетик чәһәтдән чох күчлүдүр. Һабелә Низами Кәнчәвини, әгидә, һикмәт ирфн вә дини саһәләрдә көрүшләрини ачығ ајдын олдуғу үчүн Мөвләвидән даһа тез, даһа ајдын дүшүнмәк мүмкүндүр. Бир сөзлә демәк олар ки, бу мүғәјисәләр һеч дә дәғиг вә һәғигәтә ујғун олмајчағдыр, чүнки биз јалныз онларын әсәрләри барәдә фикир сөјләјә биләрик, лакин онларын дахили аләминдә нәләр кечмиш, онларын затыны доғрулдан исте'дад вә зәка, е'тигад, вә мә'лумат вә тәчрүбәләринин нә олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк бизә чәтиндир. Бәс нә јахыш ки, бу 2 шәхсијјәти мүғәјисә етмәк әвәзинә,

јалныз Низаминин һикмәт вә ирфан чәһәтдән шәхсијјәтини арашдырағ: "Гејд етдидимиз кими Низами Кәнчәви инсанын дүшүнчә тарихиндә көркәмли шәхсијјәтдир. О, јүксәк ше'ријјәт габилијјәти илә елм вә маариф саһәсиндә гүмәтли һәғигәтләри ачарағ инсанларын ихтијарында гојмушдур.

Низами мүнәчатларында илаһијјата аид ше'рләриндә меј, дилбәр, шаһид, хәрабат кими мәчаз лүғәтләрдән, еләчә дә һисси көзәлликләрдән истифадә етмәмишдир.

Алтынчы мүғәддимә

Бә'зи нәзрәијјәчиләрә кәрә Аллаһын сифәтләри вә јүксәк мәгамыны төвсиф етмәкдә мүнәчатларда, раз-нијазларда, гәзәл варианты 7-чи әсрдән башланмышдыр. Әлбәттә бу, јүксәк әдәби-бәдии дүшүнчә вә һәјата малик олан ариф вә һәкимләрдә даһа чох мүшаһидә олунур. Дејирләр 7-чи әср-дән габағ бу үслуб ишләнмәмишдир. Бу саһәдә лазыми тәдғигат апармадығымыз үчүн онун тарихи чәһәтинә кечмәјәрәк, јалныз бәһсимизә аид мәсәлә һағда

данышмаг истәҗирик.

Әввәлчә мһһүм бир мәсәләни гејд етмәк лазым кәлимир. О, будур ки, бәһси (меј, дилбр, шаһид, пири-муган, хәрабат, еләчә дә кәзәлликләр васитәләр илә илаһијјата аид һәгигәтләри вәсф етмәк) барәдә һафизин поетик дүҗу вә дүшүнчәләринә аид тәдгигии ишә дахил етмишәм. һафизин диваны онун психоложи хүсусијјәтләрин дөврүнә аид мәсәләләри арашдырдыгда һисс етдим ки, онун дүшүнчә тәрзи илә руһи вә фикри фәалијјәт илә дәриндән таныш олмаг үчүн ади елми, мәнтиги вә һикмәт јоллары кифајәт етмир. Биз бу бөјүксифәт адам һаггында гәтијјәтлә сөз демәји бачармырыг. Чүнки, о өзү дејир:

حافظم در مجلسی دردی کشم در محفل
بگر این شوخی که چون با خلق صنعت می کنم

*«Бир мәчлисдә һафизәм, бир мәһфилдә бәлакеш,
ојуна бах, халга нечә сәнәткарлыг едирәм.»*

Хүсусилә бу мисилсиз сәнәткарын сөзләриндә јухары дәрәчәдә фәргли зигзаллар вардыр. (бир јанда ирфани вә мәләкути һәгигәтләр, бир јанда да "Түрки-Ширази", "Түрки-Сәмәргәнд" вә с.) Буна кәрә һафизин вә онун диванынын тәдигг вә арашдырмасыны ајры бир вахт үчүн дајандырдым, кәләчәкдә башга бир әвһал-руһијјә илә јени фикри вә руһи фәалијјәт васитәсилә бу мисилсиз шаирләрин кәрдјү ишләри арашдырмаг

әзиндәјәм. Бу барәдә мһтәсәр дејә биләрәм ки, һафиз ишләдији саһәдә мисилсиз јахуд да аз мисли кәрүнән шаирдир. Бу сәнәткарын һәр бејт ше'ри кәзәл хәтт кимидир. Бу кәзәл хәтти онун мәзмунуну нәзәрә алараг тамаша етмәк мәһз өзүнә мәхсус саһәјә аиддир. һафиз һәр бејтдә сөјләдији мәтләби бир сыра бејтләр мүстәсна олараг тәкмилләшдирмјә мәчбур галмыр. һафизин әдәби әсәринә јүксәк чәзибә газандыран чәһәт будур ки, о, өз охучуларыны јормаг истәмир. һәр һалда тәдгигатчыларын нәзринчә алим, ариф вә һәким шәхсләр һафизин ше'рләриндән истифадә едә билирләр, булардан бә'зиси кәзәллик вә мәзмунунун әһәмијјәти олдугуна кәрә уча зирвәјә јүксәлир. Буна кәрә һафизин бөјүк әсәрини изаһ етмәк үчүн, ашагыдакы бәһси лазым билirik.

Арифләрин вә шаирләрин илаһијјат саһәсиндә гәзәл сөјләмәләри барәдә сөһбәт

Ариф вә шаирләрин илаһијјат саһәсиндә гәзәл сөјләмәләри вә һисси кәзәлликләр васитәсилә төвсиф етмәләринин әсас сәбәби

Гәзәлијјәт вә һисси төвсифләрә еһтијач дүмаг әсасән инсанларын руһи вә фикри

чатышмамазлыгына көрөдир. Онлар нэинки ади эгилдэн харичдэ олан һэгигэтлэр вэ анлажьшлар һәм дэ эгли һэгигэтлэри дэ олдугу кими дэрк едэ билмирлэр: Буну гејд едэк ки, адамларын чоху, көзэллији, ма'нэви дэјэрлэри, һэгигэтлэри вэ имтијазлары елэ һэмин һисс (объектив) принциплэрдэ ахтарырлар вэ онлардан гирэга чыха билмирлэр. Нумунэ олараг экэр кэндлэрдэ гэсэбэлэрдэ ади адамларын арасында јажылан илаһијјат вэ е'тигадијјата аид мәсэлэлэри топласаг онларын Аллах, варлыг алэми вэ инсанлар барэсиндэки дүшүнчэ тэрзини тэдгиг етсэк, елэ мәсэлэлэрэ тэсадүф едирик ки, эһэмијјэтсиз вэ ашагы сэвијјэдэ олдуглары үчүн "Муса вэ чобан" дастаны гэдэр бизи һејрэтлэндирир. Муса(ә) вэ чобанын нагылыны Мөвлэви нэзмэ чэкмишдир:

دید موسی یک شبانی را به راه
 کاهمی گفت ای خدا و ای اله
 تو کجایی تا شوم من چاکرت
 چارقت دوزم کنم شانه سرت
 ای خدای من فدایت جان من
 جمله فرزندان و خان و مان من
 تو کجایی تا که خدمتها کنم
 جامه ات را دوزم و بخیه زخم
 جامه ات شوم شپشهایت کنم
 شیر پیشت آورم ای محتشم
 در ترا بیسماریی آید به پیش
 من ترا غمخوار باشم همچو خویش

دستکت بوسم بمالم با یکت
 وقت خواب آید بروم جایکت
 گر بدانم خانه ات را من مدام
 شیر و روغن آرمت هر صبح و شام
 هم پنبیر و نانهای روغنین
 خمرها چغراتهای نازنین
 سازم و آرم به پیشت صبح و شام
 از من آوردن ز تو خوردن تمام
 ای فدای تو همه بزههای من
 ای به یادت می می و میهای من

«Муса, јолда бир чобана раст калди,
 о дејирди: «Илаһи, таһрым!»
 Һарадасан ки, гулун олум!
 башмагыны тиким, башыны дарајым
 Илаһи! Чаным сэнэ гурбан,
 ушагларым, евим-ешијим сэнэ гурбан!
 Һарадансан? Гуллугуну тутум!
 палтарыны јамајым, тикишини тиким!
 Палтарыны јујум битлэрини өлдүрүм
 Сэнэ сүд верим еј эзэмэт саһиби,
 экэр хэстэлэнсэн өзүн кими гэмхарын олум.
 Әллэриндэн өпүм, ајагларыны овум,
 јатмаг истэдиқдэ, јатагыны сүпүрүм,
 Евинин һарада олдугуну билсэм,
 һәр сәһәр-ахшам сүд вэ јаг кәтирэрәм.
 Һәр шеји һазырлајыб, сәһәр-ахшам гуллугуна
 кәтирэрәм.

сөзүн гысасы мөндөн кәтирмәк, Сәндөн јемәк.

Бүтүн кечиләрим Сәнә гурбан олсун,

hej-hejim ho-hovum Сәнин хатырлајы.»

Буну Әбу Рејһани Бируни "Ма лил Һинд" китабында Һиндистан вә башга јерләрдә бүтпәрәстликләрин сәбәбини кәстәрәркән ачыгламышдыр. Мәсәләнин әһәмијјәтини Әбу Рејһанын өз сөвләри илә билдирмәк истәјирик.

Бүтләр ибадәтинин әсл сәбәби вә һејкәлләрин ичадынын сәбәби

«Бу мәл'лум мәсәләдир ки, ади адамларын фикри вә руһи фәалијјәти даима һисси кәјфијјәтләрә мејл едәрәк, әгли вә идрака аид һаллары дәрк едә билмәдикләри үчүн онлардан узаглашарлар. Анчаг һәр заман вә һәр јердә аз олан агилләр истисналыг тәшкил едирләр. Авамларын мисаллара (тәсвирләрә) олан рәғбәт вә үнсијјәти јәһудиләри вә маниләр кими халгларын һејкәлләрә вә шәкилләрә үз кәтрмәсинә сәбәб олмушдур. Мәним сөзүмү сүбут едән будур ки, әкәр Расули-Әкрәм сәлләллаһу әләјһи вә әләһин вә ја Мәккә шәһәри ја Кә'бәнин шәклини бир ади инсана вә јахуд бир гадына кәстәрсән, севиңчиндән шәкли өпәр вә бағрына басар санки о шәкил саһибинин өзүнү көрүбдүр." Һабелә Әбу Рејһан һејкәлләрин бәрпа олунмасынын сәбәбләри һаггыда мүлаһизәләрини гејд етмишдир.

-Әбу Рејһанын: "Авам адамлар һисси сәһәтләрә рәғбәт кәстәрир вә идрақдан гачырлар" демәси дүзкүн дејилдир. Чүнки инсан нә гәдәр дә сәдәләвһ олса әкәр елми әсәрләрдә мүтәрәгги инсанларын мүдрик вә әгли наилијјәтләрини мүшәһидә етсә вә һәтта бу идракаты кәсб етмәдән бу гәдәр баша дүшсә ки, бу бөјүк вә гијмәтли әсәрләр әглин нәтичәсиндән мејдана чыхмышдыр, үрәкдән бу мүдрик һәгигәтләрә һүсни рәғбәт бәсләјәчәк. Бунун охшары ашағыдакы 2 бөјтдә кәстәрилир:

مر جند پارساتيم اما نوشتہ ام

بر لوح دل محبت مردان پارسا

احب الصالحين ولست منهم

لعل الله يرزقني الصلاحا

«Тәғвалы олмасам да гәлбимдә

Тәғвалыларын мәһәббәтини һисс етмишәм.

Сәләһләри сеvirәм, өзүм онлардан олмасам да

Бәлкә Аллаһ мәнә хејрхаһлыг гисмәт етди.»

(Мән хошәмәл адамлары сеvirәм, һәрчәнд ки, мән онлардан дејиләм. Бәлкә дә буна көрә Аллаһ мәнә ләјагәт вә хејрхаһлыг багышлаја).

Әкәр авам адамлар (ади инсанлар) тамамилә әглдән гачсајдылар мүтәрәгги инсанлар, һәтта пејгәмбәрләр дә онлары ичтимаи дәјишиклијә тәһрик вә сәфәрбәр едә билмәздиләр. Лакин кәстәрдијимиз кими авамларын әгли һәгигәтләри дәрк етмәләри гаранлыг вә ајдын дејилдир. Бундан

элавэ экар габагчыл алимлэр идракаты ади инсанларын саф вэ зүлал фитрэтинэ дахил едид көзэл сөзлэр васитэсилэ онлары дэрк етдирлэрсэ, хүсусилэ мэшнур "идракы һэјата бэнзэтмэ" принципдэн истифадэ едэрэк ади инсанларын шүүруну һэтта мөсөлэлэрдэн харичдэ олан ишлэр илэ таныш етсэлэр бу саһэдэ бөјүк мүвэффөгијјэт элдэ етмиш оларлар.

Һәр һалда фөвгэл-тәбии (=метафизик) мөсөлэлэри һэтта Аллаһ-таала, онун сифәтлэри вэ Аллаһын варлыг аләми, еләчэ дэ инсанлар илэ элагәсини һисси көзәлликлэр илэ вәсф етмә үслубунун вэ гәзәлин мејдана чыхмасынын әсас сәбәби, инсанларын һисси мәррифәтэ рәгбәт бәсләмәсидир." Буна көрә дэ арифлэр, шаирлэр бә'зән дэ һәкимлэр (һикмәт саһәсиндә чальшырлар) гәзәл, тәшбиһат (дуа) вэ һисси төвсифләрдән истифадэ етмишлэр. Бу мөсәләни, Мөвләви, мәгриби, һатиф вэ башгалары там ачыг көстәрмишлэр. Бу мөсәлә барәсиндә бә'зи арифләрин вэ әдибләрин сөзләриндән нүмүнәләр веририк:

Һатиф дејир:

هاتف ارباب معرفت كه گهی

مست خوانندشان و گه هشيار

از دف و چنگ و مطرب و ساقی

از می و جام و مستی و زناز

قصه ايشان نهفته اسراری ست

كه به ايما كنند گاه اظهار

«Һатиф! бә'зән сәрхош,

Бә'зән ајыг адландырылан мәррифәт әһлинин,

Дәф, (гавал) чәнк (тар) мүтриб, саги,

Меј, чам, сәрхошлуг вэ зуннарлардан мәгсәди

Кизи һаллары вэ сирләри,

Бә'зән ишарә илэ бә'зән дэ ашкар шәкилдә бәјан

едирләр.»

Шејх Маһмуди Шәбистәри, ашагыдакы суала:

چه خواهد مرد معنی زان عبارت

که دارد سوی چشم و لب اشارت

چه جوید از رخ و زلف و خط و خال

کسی کاندرد مقامات است و احوال

«Мә'на әһли нә демәк истәјир;

Көзә, додаға ишарә едәндә,

Елә бир һалда мәгамда олан,

Рух (үз), зүлф, хәтт вә халдан нә арајыр.»

Белә чаваб верир:

هر آن چیزی که در عالم نهان ست

چه عکسی ز آفتاب آن جهان ست

جهان چون خط خال و چشم و ابروست

که هر چیزی به جای خویش نیکوست

تجلی گه جمال و گه جلال ست

رخ و زلف آن معانی را مثال ست

صفات حق تعالی لطف و قهر است

رخ و زلف بشان را زان دو بهر ست

چه محسوس آمد این الفاظ مسموع

نخست از بهر مسموع است موضوع

ندارد عالم معنی نہایت
کجا بیتد مر او را چشم غایت
هر آن معنی که شد از ذوق پیدا
کجا تعبیر لفظی یابد او را
معانی هرگز اندر حرف ناید
که بحر بیکران در ظرف ناید
چو اهل دل کند تعبیر معنی
به مانند کند تعبیر معنی
که محسوسات از آن عالم چو سایه است
که این چون طفل آن مانند دایه است
شراب و شمع و ذوق و نور عرفان
بین شاهد که از کس نیست پنهان

«Мадди дунјада нэ варса,
О дунја кунэшинин ини'касыдыр.
Дунја хэтт-хал, көз вэ гаш кимидир ки,
Һэр шеј өз јериндэ көзэл көрсэнир
Бэ'зэн чэмал, бэ'зэн чэлал чилволэнир
Үз вэ сач о ифадэлэри тэмсил едир.
Аллаһ тааланын сифэтлэри мэрһэмэт вэ
гээбдир.
Бүтлэрин үзү вэ сачы о 2 сифэтдэн јарарланыр.
Она көрэ бу сөзлэр ешидилэн, дујулан олду ки,
Мөвзу һэр шејдэн эввл ешитмэк үчүндүр,
Мэ'на алэминин сону јохдур
Көз ону һара көрэ билэр
Зөвгдэн нэ гэдэр ифадэ чыхса да
О сөзлэ нечэ ифдэ едилэ билэр.

Мэ'налар сөзө сыгмаз,

Саһилсиз дэнизи галиб тутмаз.

Зөвг эһли мэ'налы тэфсир етмэк истэдиқдэ
Санки мэ'наны јозур.

Мэхсуслар [маддэнин мүхтэлиф формалары]

О дунјадан бир көлкэ кимидир.

Бу бир ушаг о бир лэлэ кимидир.

Шаһидэ бах һеч кимдэн кизли дејилдир.

Һафиз гээллэриндэ бэ'зэн дејир:»

زهره سازی خوش نمی سازد مگر عودش بسوخت

کس ندارد ذوق منی میگاران را چه شد

«Зөһрэ (=Венера планети) һаһа хош бир бир сиз
дүзэтмэјир јохса алэти јаныбдыр.

Һеч кэс мәстлијэ мејл етмир, көрэсэн мәстлэрэ
нэ кэлибдир»

Бурада Һафизин мэгсэди елм, һикмэт, ирфан
өјрэнмэјин боһрана мэ'руз галмасы, ичтимаи
эдалэтин инсанларын һүгугунун, тэрэгги вэ
инкишафынын өјрэнилмэсинин дајандырылмасыдыр.
Чүнки Һафизин елми мэгамы онун дүшүнчэсинин
эзэмэти бундан үстүндүр ки, о Венера планетини
фэлэјин мүтриби кими гэлэмэ вердиклэрини гэбул
едиб вэ бу чансыз күрјэ охумаг, чалмагы да
мэнсуб елэсин. Бундан элава бүтүн дөврлэрдэ меј
ичэнлэр, мејхарэлэр, һегигэт вэ варлыг алэминин
ганунларына е'тинасызлар вэ бихэбэрлији севэнлэр
чох олмушлар. Буна көрэ дэ Һафиз онларын
азмасы вэ јахуд онлары тапа билмэдији үчүн

кәдәрләнмәзди. Көрәсэн мејхарәлик (шәраб ичмәк)
үчүн дә Аллаһын мәрһәмәти вә көмәји лазымдыр.
Чүнки, Һафиз бу бейтдән сонра дејир:

گوی توفیق و کرامت در میان افکنده اند

کس به میدان رو نمی آرد سواران را چه شد

«Төвфиг вә кәрамәт (илаһи наилијјәт) топу
мејдандадырса да,

Һеч ким мејдана чыхмыр, миничиләрә нә олуб
ки?»

Һеч бир ағыллы адам шәраб вә шәраб ичмәјин
илаһи кәрамәт вә төвфигә гаршы чыхмасына вә
онун сәлб олунмасына шүбһә етмир. Көрәсэн
Аллаһын кәламында (Һафизин үрәјинә нур чиләјән
вә она мә'рифәт вә билик јолуну ачан Гур'ан)
Шејтан әмәли кими гижмәтләндирилән, Илаһи
кәрамәт вә төвфиг ола биләрми; Белә ашкар ики
башлы сөз ола биләрми? Шүбһә јохдур ки, әгл вә
шүүру итирмәк вә с... товфиги сәлб едир
(мүвәффәгијјәтсизлик илә нәтичәләнир).
Аллаһ-таала бу мүвәффәгијјәти камал вә тәрәгги
арзусунда олан инсанлара бәхш едир. Һәмин гәлдә
сонракы бейтә диггәт бујурун:

حافظ اسرار الہی کس نمی داند خموش

از که می پرسی که دور روزگاران را چه شد

«Һафиз, илаһи сирләри һеч ким анламыр, сус!
фәләјин дөвраныны кимдән сорушурсан?»

Һафизин "Әсрари илаһи"-дән мәгсәди доғрудан
да шәраб вә шәраб ичмәк мүаширәт вә

сәрхошедичи, ујудуручу, ајыглыгы мәһв едән чалиб
охумағларын олмасы гејри-үмкүндүр. Бу ајыглыгы
Мөвләви белә гижмәтләндириб:

انتضای جان چو ای دل آگهی ست

هو که او آگاهتر جانش قوی ست

«Еј көнүл, чан ајыглыгы тәләб едир!

Чүнки даһа ајыг олан адамын чаны даһа
гүдрәтлидир!»

Һафиз исә дејир:

هنگام تنگستی در عیش کوش و مستی

کاین کیمیای هستی قارون کند گدا را

«Јохлуг заманы ејш-ишрәтә вә сәрхошлуга
чалыш!

бу варлыг диләнчини Гарун едәр.»

Гәт'ән онун мәгсәди тәбии мәнлији инкишаф
етдирмәк угрунда шәхсијјәти корламағдан башга
нәтичәси олмајан мәчази ешг дејилдир. Көрәсэн
јалныз Мөвләви дәрк едирмиш ки,

عشقهای کز پی رنگی بود

عشق نبود عاقبت نگی بود

عاشقان از درد زان نالیده اند

که نظر ناجایگه مالیده اند

«Божалар угрунда бәсләнмиш ешг,

ешг дејил, биабырчылығдыр. (=рүсвајчылығдыр)

Она көрә ашигләр бәлаји-ешгдән фәрјад
етмишләр ки,

бахышлары һәгиги мә'шуга дикилмәмишидир.»

Һафиз исә мәкәр баша дүшмүрмүш ки, мәчази

ешг жә'ни кәскин бир һәвәс илә өз худпәрәстлик
һиссини дојурмаг үчүн башга бир инсаны өз
ләззәтинин алтына алыб кеф чәкмәк илә ода
биләр? Көрәсән фикри, руһи камала малик олан
Һафиз шәраб ичмәји вә инсанын бејнини, руһуну
мәһв едән ејш-ишрәти варлығын кимјасы (чөвһәри)
саньр:

Көрәсән бәс, Һафизин бу ше'ри мәчази ешг
барәсиндәдирми?

عاشق شو ار نه روزی کار جهان سر آید

ناخوانده درس مقصود از کارگاه هستی

«Ашиг ол, јохса бир күн дүнја битәр,
бир һалда ки, варлыгдан бир дәрә алмамышсан.»

Јох, һеч дә белә дејилдир ки, Һафизин ешг вә
сәрмәстлијинин мәгсәди әслиндә ән бөјүк
һәгигәтләрдир. Анчаг сәрхошлар өз ишләринә
бәраәт газандырмаг үчүн Һафизин иттиһам едирләр.
Һафиз;

در ازل داده ست ما را ساقی لعل لبث

جرعه جامی که من مدعوش آن جامم هنوز

«Чәваһир додағынын сагиси әзәлдән бизә,
бир гуртум меј вермишдир ки, мән һәләдә
сәрхошам.»

дејәркән, көрәсән чисмә мәнsub олан үнсүрләр
(додаг, үз көз, гаш) бу дүнјада маддә вә онун
ганунларындан әмәлә кәләркән заман вә мөкәндан
(маддәдән) габаг олан "әзәлдә" Һафизә тәбии
дүзәлмиш шәрабын чүр'әсини ичириб һушдан апара

биләрдими,? јахуд ашағыдакы бејт олдуғу кими:

خرم دل او که همچو حافظ

جامی ز می الت گبیرد

«О адам севинсин ки, Һафиз кими,

(әзәл) мејиндән бир пијалә алмышдыр.»

Шүбһәсиз ки, Һафизин әләст меји демәкдә
мәгсәди инсанларын руһуну охшајан илаһи
мөрһәмәтдир. О "Әләсту бирәббикум" гаршысында
"бәли" дејилән хош гохудур ки, ајыг инсанлары
шадландырыр вә һәгиги көнүл хошлуғуна наил
едир. Ашағыдакы бејтләрә диггәт един:

چه گویمت که به میخانه دوش مت و خراب

سروش عالم غیبیم چه مزده ما داده ست

که ای بلند نظر شاهباز سدره نشین

نشیمن تو نه این کنج محنت آباد ست

تراز کنگره عرش می زند صنفیر

ندامت که درین دامگه چه افتاده ست

«Сәнә нә дејим ки, дун мејһанада сәрхош олдуғум
һалда,

гејб аләминдән бир чарчы, нә муштулуғлар
верди,!

Еј үстүн бахышлы вә јери сәдрәдә олан ,

Сәннин јерин гәмлә абад олмуш бу бучаг
дејилдир.

Сәни әрш јүксәклијиндән чағырырлар,

билмирәм бу илишәчәк јердә нә едирсән.»

Чәләләд-дин Мөвләви дејир:

ای ساقی جان پر کن آن ساغر پیشین را
 آن راهزن دل را آن راهبر دین را
 زان می که ز دل خیزد با روح در آمیزد
 مخمور کند جوشش مر چشم خدا بین را
 آن باده انگوری مرامت عیسی را
 زین باده رحمانی مرامت یاسین را
 خم هاست از آن باده خم هاست از این باده
 تا نشکنی آن خم را هرگز نجشی این را
 آن باده بجز یک دم دل را نکند بی غم
 هرگز نبرد غم را هرگز نکشد کین را
 یک قطراه ازین ساغر مس تو کند زین
 جانم به خدا بادا این ساغر زین را

●●●

عارفان را شمع و شاعد نیت از بیرون خویش
 خون انگوری نخورده، باده شان هم خون خویش
 هر کسی اندر جهان مجنون لیلی شده ست
 عارفان لیلی خویش و دم به دم مجنون خویش

«Ej чан сагиси долудур эзэл пијалэсини,
 о, үрэк таланчысыны, дин рәһбәрини
 О шејдән ки, үрәкдән чыхыр, руһа гарышыр,
 онун гајнамасы Аллаһы көрән көзү хумар едәр.
 Бир үзүм бадәси вар Исанын үммәти үчүн,
 бир рәһман бадәси вар Јасин үммәти
 (табечиләри) үчүн.
 Һәр ики бадәдән долмуш нечә-нечә неһрәләр
 вардыр,
 О неһрәни сән јыртмасаң, бу неһрәдән дада
 билмәзсән.

О бадә көнүл гәмини јалныз бир анлыга силәр.
 Кәдәри һәмишәлик силмәз, нифрәти һәмишәлик
 өлдүрмәз,

Бу бадәдән бир дамла сәнин мис пијаләни алтуна
 чевирәр

Чаным белә бир гызыл пијаләјә гурбан олсун.»

(Дивани-Шәмси-Тәбризи нөмрә 81)

«Арифләр үчүн өзләриндән харичдә бир шам вә
 көзәл јохдур.

Онлар үзүм ганы (шәраб) ичмәмишләр, онларын
 шәрабы өз ганларыдыр

Дунјада һәр бир адам бир Лејлинин Мәчнундур.

Арифләр исә өзләри һәм Лејлидирләр, һәм дә
 Мәчнундурлар.»

(Дивани-Шәмси-Тәбризи нөмрә 1247)

Мәһәммәд Ширин ја малла Мәһәммәд Ширин
 ады илә мәшһур олан Әбу Әбдуллаһи Шәмсәддин
 Мәһәммәдибни Иззуддин ибни Адили Јусиф
 Әл-Бәразини Тәбризи гәзәл гәзәл ифадәләрини
 белә изаһ едир:

پس ار بينی درين ديوان اشعار
 خرابات و خراباتي و غمّار
 بت و زنا و تسبيح و جليبا
 مغ و ترسا و گبر و ديرو مينا
 شراب و شاهدو شمع و شبستان
 غروش بربط آواز مستان
 مي و ميخانه و رند و خرابيات
 حريف و ساقی و مورد متاجات

نوای ارغنون و ناله نی

صبح و مجلس و جام پیایی
خم و جام و سبو و می فروشی
حریفی کردن اندر باده نوشی
ز مسجد سوی میخانه دویدن
در آنجا مدتی چند آرمیدن
گسرو کردن به باده خویشتن را
نهادن بر سر می جان و تن را
گل و گلزار و سرو و باغ و ابرو
عذار و عارض و رخسار و گیسو
لب و دندان و چشم شوخ سر مست
سرو پا و مبدان و پنجه و دست
مشو ز نهار از آن گفتار در تاب
برو مقصود از آن گفتار در باب
مبیح اندر سرو پای عیبارت
اگر بینی ز ارباب اشارت
نظر را نغز کن تا نغز بینی
گفذر از پوست کن تا مغز بینی
نظر گسرو بر نداری از ظواهر
کجا گردی ز ارباب سرائر
چه هر یک را ازین الفاظ جانی ست
به زیر هر یکی پنهان جهانی ست
تو جانش را طلب از جسم بگذر
مما جوی باش از اسم بگذر
ف سرو مگذار چیزی از دقایق
که تا باشی ز اصحاب حقایق

«Демэк бу ше'р диванында көрдүжүн»

Хэрабат, хэрабат эһли, хумар,
Бүт, зуннар, тэсбех, хач,
Муг, тэrsa, кэбр, дејр, мина
Шэраб, шаһид, шэм, шэбистан
Бэрбэт багиртисы, вэ сэрхошларын авазы,
Меј, мејхана ринд, хэрабат,
Һэриф, саги, муначат эһли,
Эргэнунун зөвг веричи сэси, нејин налэси
Сэбуһ, мэчлис, далбадал меј пијалэси
Неһрэ, кузэ, пијалэ, меј сатма
Меј ичмэкдэ мејдан охумаг
Өзүнү мејэ замин етмэк
Меј үстүндэ чаныны вэ бэдэнини гојмаг
Көл, күлүстан, сэрв вэ багча вэ гаш
Үз, сима вэ сач,
Додаг, диш, сэрхош көз
Башдан ајага һэр нэ варса
[Бүтүн бунлары ше'р диванында көрсэн]
амандыр
О сөзлэрдән нараһат олма,
Кет о сөзлэрин мэгсэдини анла.
Ифадэлэрин этрафында фырланма,
Көрэсэн бу ифадэлэр ишарэ эһлиндэндир,
Бахышыны көзэллэшдир ки, көзэллэји көрэсэн
Дэридән кеч ки, өзэји көрэсэн
Заһирлэрэ бахмагдан дөnmэсэн
Сирлэр эһлинин чэркэсинэ кечэ билмэзсэн
Бу сөзлэрин һэр бириндэ бир чан кизлэндији

Үчүн

Һәр бириндә бир дүнја кизләнмишдир

Сән чисмдән кеч чаны тәләб ет!

Сөздән кеч мә'наны ахтар

Инчәликләрин һеч бириндән ваз кечмә

Һәгигәт әһлиндән олмаг үчүн.»

Инди исә һафизә мүрачиәт едәк вә онун сөzlәри илә мөгсәдинә јахынлашаг. Ашагыдакы бейтләрә һәр тәрәfli диггәт јетирәк.

بیباکه چاره ذوق و نظم امور

به فیض بخشی اهل نظر توانی کرد

گل مراد تو آنگه نقاب بگشاید

که خدمتش چون نسیم سحر توانی کرد

دلا ز نور هدایت گر آگهی یابی

چو شمع خنده زنان ترک سر توانی کرد

ولی تو طالب معشوق و جام می خواهی

طمع مدار که کار دگر توانی کرد

«Зөвг вә низам-интизамы,

һикмәт әһлинин фејзи илә алмаг одар.

Мурад меһи онда өз өртүјүнү ачар ки,

сәһәр күләш кими сығаллајасан.

Еј көнүл! һидајәт нурундан хәбәрин олса,

шәм кими күлә-күлә башыны верәрсән.

Лакин нә гәдәр ки, мә'шуг додагыны вә меј

пијаләсини истәјирсәнсә,

башга бир иш керәчәјинә үмидин олмасын.»

Һафизин бу ше'рләриндә вә диванында олан буна охшар бир чох ше'рләрдән онун меј, шаһид,

бүт, зүннар сөzlәринин мөгсәдини баша дүшмәк олмазмы? Бунлар онун мөгсәди јә'ни дүнја ишләриндән харичдә олан мә'нәви һәгигәтләри кестәрирми? әлбәттә, бунлардан бә'зиләрини фөвгәл-тәбии һәгигәтләрә мәнсуб етмәк дүзкүн дејилдир. Сонралар бунлары изаһ едәчәјик.

Гәзәл ифадәси фөвгәл-тәбии һәгигәтләри лазыми гәдәр кестәрә билмир

Кечән сөһбәтләрдә гејд етдикләримизә әсасән әкәр әдәбијатчылар илаһи вә инсани мәсәләләрин фөвгәләдә һәссаслығыны нәзәрә алыб онлары гәзәл формасындан чыхармаг үчүн, чидди фәалијәт вә сә'ј кестәрәјдиләр, шүбһәсиз ки, инсана аид емләр саһәсиндә әһмијәтли сәмәрә верән бөјүк әдәби һәрәкат јаранарды. Бүтүн һәјат, дәрк, дүшүнчә вә ајыглыглардан үстүн олан сәрхошлуғу аңлатмаг үчүн мәсәлән, меј сөзүндән истифадә етмәк һумнитар емләрдә нәзәр саһиби оланлары мәнлик сәрхошлуғуну аңлатмаға вә бу ишдә мүвәффәг олмаға гојмур. Һисси көзәллик васитәләри илә Аллаһын әләви чәмалыны (симасыны) инсанларын дүшүнчәсини јүксәлтмәдән, изаһат вермәдән онлара танытдырмаг, бизим фөвгәл-тәбии һәгигәтләр саһәсиндә билијимиз инкишаф етмәмәсинә вә дајанмасына сәбәб олмушдур. Көнүл көзәл олмасы шәләләнин, ајын тәбии мәнзәрәләрин (ләвһәләрин) көзәллији вә

инсанларын ләззәтинә көнүл хошлуғуна сәбәб олмасы һамыҗа мә'лумдур. Лакин бу көзәллик әләмәтләри бизим дахилимиздә дәрк етдиҗииз көзәллиҗин һәгиги мә'насыны вә онлары бу көзәлликләрә тәтбиг етдирмәләрини тамамилә көстәрмәҗә гадир деҗилдирләр. Бунлар Аллаһын мүтләг чәмалыны бизә көстәрмәкдә даһа ачиздирләр.

Гәзәл ифадәси вә нитги фәвгәл тәбиһ һәгигәтләри билдирмәсиндә чатышмадығы һалда инсанларын идракы илә бу һәгигәтләр арасында әләгә җаратмаг үчүн җени үслуб лазым кәлир.

Белә нәзәрә кәлир ки, әкәр инсанлар "һиссиз машын олмаг" вәзиҗәтинә бир даһа гаҗытсалар вә өз сәрвәтләринин артырмаг үчүн җери силаһла долдуруб инсанларын әл аҗағыны бағлаҗараг машын голуна чевирән сәнаҗе саһибләри инсани биликләрини вә инсанларын жүксәк габилиҗәтини арашдырмаг истәсәләр, җәгин ки, мә'рифәт габилиҗәтини дәрк етмәклә чамаатда мадди дүнҗанын архасындакы һәгигәтләрә рәғбәт җарадачар вә нәтичә е'тибарилә онларын бу саһәдәки тәләбатыны тә'мин едәчәкләр. Деҗилә биләр ки, әкәр белә бир иш мүмкүн олсаҗды җә'ни әкәр инсана аид елмләр саһәсиндә чалышан мүтәфәккирләр, хүсусилә әдибләр "вә илаһи

фәлсәфә" алимләри халигин дүшүнчәсини поетик анлаҗышларә мөһтач етмәдән һәгигәтләри дәрк етмәк үчүн али мәдәниҗәти җаҗмага гадир олсаҗдылар, шүбһәсиз ки, һәтта бир күн дә җубанмаздылар. Бу җубанма (кечикмә) көстәрир ки, онлар һәмин мәдәниҗәти мәнимсәмәк вә җаҗмагда ачиздирләр. Бу е'тиразын чавабыны һәмин бәһсдә ачмаг истәҗирик. метафизик һәгигәтләрә аид жүксәк мәдәниҗәтин мәнимсәнилмәсинин мүмкүн олмасыны сүбут етмәк үчүн башлыча дәлил будур ки:

Әввәлә, бөҗүк пеҗгәмбәрләрдән, имамлардан ашағы рүтбәдә олан камил инсанларда гәзәл ифадәләри вә анлаҗышларына мөһтач олмадан метафизик һәгигәтләри дәрк едә билмишләр. Сиз "Комеҗл" дуасы "сәбаһ" дуасы вә тарих шәһидләринин азадәләринин сәрвәри имам һүсејн әлеҗһиссәләмдан җадикар галмыш "шә'баниҗә" дуалар вә мә'налы раз-ниҗазлары диггәтлә дәрин һисс вә дүҗу илә охуҗун. Көрәчәксиниз ки, метафизик аләмдә варлыг аләминдә мүшаһидә етдиҗиниз һәгигәтләрдән ән жүксәк, ән үстүн һәгигәтләр ичәрисиндә һеҗран олубсунуз. Сиз "Әрәфә" дуасында олан бу чүмләни

«الغیرک من الظهور ما ليس لك حتى يكون هو المظهر لك»

охуҗан замн нәинки өзүнүзү тоетик аләминиздә тәәссүфлү дүшкүнлүк һисс едәрсиниз һәтта күл, бүлбүл, сағәр, мәһру кими ифадәләри

хатырладыгда өзүнүздөн утанар, өзүнүзү данлајыб
вэ бу дүшкүнлүјүн сэбэбини тапмаг истэјерсиниз.
Экэр бу заман сизин халыныз јахшы олса поетик
анлајышларын васитэсилэ элдэ етдијиниз
һэгигэтлэри даһа ашагы сэвијјэдэ һисс едэрсиниз.
"Эрэфэ" дуасында белэ дејилир:

«الهي ترددي في الآثار يوجب بعد المزايا فاجمعني اليك
بخدمته توصلني اليك»

(Илаһи санин эсэр вэ јаратдыгларыны сејр
етмэк санин көрүшүндөн мәни мәһрум едир.
Мәнэ бәндәлик эта ет вэ вәзифәлэрими јеринэ
јетирмэк наилијјәти вериб вэ вүчудуму тәмизлэ
вэ бу васитэ илэ өзүнэ чөлб ет, ки санин
дәркаһына јол тапа билим.)

«الهي، امرت بالرجوع الى الآثار فارجعني اليك بكسوة
الانوار وهداية الاستبصار حتى ارجع اليك منها كما دخلت اليك
منها مصون السر عن النظر اليها ومرفوع الهممة عن الاعتماد
عليها انك على كل شيء قدير»

(Илаһи эввэлчэ бујурдун, хилгәтин
нишанәларинә мүрачиәт едәм, онларын
васитәсилә сәнә јол тапам, инди мәни һидәјәт
едәрәк нур пәрдәлэри илэ өзүнә доғру һидәјәт
елә, ки, о нишанәләрден, эсәрләрден гуртулуб,
санин дәркаһына јола дүшүм. Илаһи, һәрәкәтә
башлајаркән һәмин нишанәләр васитәсилә
дәркаһына јол тутдугум кими бу билаваситә

һәрәкәтдә дә мәнә јардым ет ки, дахилимдәки
сирли исте'дадларым бу нишанәләрә бахмага
мөһтач олмасын вэ мәним камалтәләб һиммәтим
бу нишанәләрден үстүн олсун, сән һәр шејә
гадирсән)

جمعي زكتاب و سخت مي جويند
جمعي زگل و نسترنت مي جويند
آسوده جماعتي دل از همه چيز
بر تافته از خويشتنت مي جويند

«Бир дәстә сәни китабында вэ сөзүндә арајыр,
бир дәстә күл чичәкләриндән арајыр.
О дәстә архајындыр ки, һәр шједән әл чәкиб,
Сәни өзүндә арајыр»

(Урфи Ширази)

Икинчи: Бир сыра тајфалар вэ халглар
вардыр ки, илаһи эсәрлэри вэ башга метафизик
һэгигәтлэри дәрк етмәк үчүн гәзәл ифадәларинә
еһтијач дүјмурлар. Һәтта бә'зи тәдгигатчыларә
көрә фарс әдәбијјатында једдинчи эсрәдәк илаһи
мәсәләләрә (илаһијјат) гәзәл ифадәлэри илэ
мејдана чыхмајыбдыр. Мәсәлә үчүн, Низами
Кәнчәвини көтүрәк бу гүдрәтли шаир эсәрләринин
мүгәддимәсиндә јаздыгы мүнәчатларда гәзәлдән
истифадә етмәмишдир.

Метафизик һэгигәтлэри көстәрдикдә
инсанларын дүјгү дүшүнчәсини гәзәл ифадәларинин
әһатәсиндән чыхармаг үчүн онларын тәфәккүрүнү,

јүксәк һәјатыны күчләндримәк ән јахшы вә әлверишли јолдур.

Диггәт един; әкәр сиз ади бир инсана әдаләт һагда фикринизи ачсаныз, мәсәлән сөјләсәниз, филан адам агилдир, әкәр о ади инсан јалһыз иш, ишчи, әрбаб илә мәшгул олурса, әдаләтин мә'насы она көрә будур ки, адам она ишләсин. Адамын муздуну тамамилә өдәмишдир. Әкәр о тачирләр илә әлагәдәдирсә, әдаләтли адам она дејир ки, јахыш мал алыб сатыр вә әдаләтлә мәнфәәт газаныр. Белә адамлар әдаләтин үмуми анлајышыны, онун руһи дәјәрини, әзәмәтини баша дүшмүрләр. Көзәллик дә беләдир. Ади адамлар "көзәллик" сөзүнү ешидәндә вә ишләдәндә, көзәллијин мүәјјән әләмәтләрини, мәсәлән көзәл күл, рәсм, хәтт вә с.-ни һисс едир. Һалбуки инсанын дүшүнчәси јеткинләшдикчә инкишаф етдикчә әдаләтин ән уча һәгигәт олдуғу вә көзәллијин јүксәк вә әзәмәтли чәмалдан ибарәт олдуғуну дәрк едир. Јухарыдакы әләмәтләр бу ики кејфијәтин гаршысында (јүксәк һәгигәт, әзәмәтли чәмал) сөнүк әләмәтләрдирләр. Буна көрә дә метафизик һәгигәтләри дәрк етмәк үчүн гаршымызда бир јолу вардыр. Бу јол тә'лим-тәрбијә јолудур. Бу јол әдаләт вә көзәллик барәсиндә олдуғу кими башга али һәгигәтләр барәсиндә дә мисаллар көстәрмәкдән ибарәтдир. Бу мисаллар сәбәб олар ки, дахилимиздә гәт'и дәрк

етмәк исте'дады бизим дахилимиздә даһа доғрусу фикримиздә чошуб гүввәјә минсин. Нечә ки, мүтәрәгги дүшүнчәләрдә гүввәјә минир. Башга јол будур ки, али һәгигәтләрин вә нүмнәләрин там диггәтлә һәр тәрәфли тәдгиг олунсун. Мәсәл үчүн истәјирк халгы, хүсусилә тәдигатчылары әдаләтин үмуми һәгигәти илә таныш едәк. Әдаләтин нүмунәләри мәсәлән ишчинин әмәк һағгыны әдаләт әсасында верилмәсини тәһлил истәк бу саһәдә әдаләтин бәрпа олунмасынын шәртләрини, сәбәбләрини көстәрмәк, бу јолдан бөјүк һәгигәтләри танымаға вә дәрк етмәјә наил оларыг. Һәмчинин физика саһәсиндә лазым вә вачиб тәдгигат апардыгда бөјүк фәлсәфи һәгигәтләрә јол тапарыг. Макс Планкын "елм һараја кедир". "Јени физикада дүнјанын тәсвири" китабларыны нәзәрә алсаг мә'лум олар ки, бу бөјүк физика алими физики мәсәләләр васитәсилә јүксәк фәлсәфи һәгигәтләрин дәркинә наил олмушдур.

Әкәр биз Һафизин сөзләриндә зиддијәтли нөвләри изаһ едә билмәсәк, бу Һафизин руһән сәбатсызлығындан ирәли кәлмишини" иддиа едә биләрикми? Әкәр инсанын мәфкурәви фәалијәтинин әсасыны истетик зөвләр тәшкил едирсә, шаирләрин чохунда мүшаһидә олундуғу кими рәнкарәнклик онларын хасијәтинин тәбии характеридир. Јә'ни бир күн һәјаты алгышлајыр,

сонрагы күн ону мисләјир. Сәһәр инсаны Аллаһын чәлал вә камалаынын тәчәллиси кими көстәрир, кечә исә дејир:

مرا به روز قیامت غمی که هست این ست

که روی مردم دنیا دوباره باید دید

«Мәним гијәмәтдәки бирчә гәммим,
дүнја адамларынын үзүнү бир даһа көрмәкдир.»

Јахүд бир күн дејир:

بر مثال موجهها اعدادشان

در عدد آورده باشيد بادشان

روح حیوانی منال جامده ست

روح انسانی کنفس وحده ست

چونکه حق دش علیهم نوره

مستشرق هرگز نگردد نور او

«Онлар далғалар кимидир,
күләкдән јаранмышлар.

Һејванлыг руһу чамид сахсы кимидир,
инсанлыг руһу ваһид нәфс кимидир.

Һәгг өз ишығыны онлара сачдыгда онун ишыгы
әсла ондан ажрылмаз.»

Ајры күн һәјат белә әмр едир:

آدمي خوارند اغلب مردمان

از سلام عليکشان کم جو امان

«Адамларын чоһу адам јејәндир,
онларын салам әлејкиндән аманда галмағыны
умма.»

Хүсусилә өз әсәрини ән көзәл шәкилдә халга
јетирмәк истәјән шаир шүбһәсиз ки, көзәл

сәјләмәк вә көзәл көрүнмәјә дәрин һәвәс
бәсләдији үчүн ону мәгсәдә чатдыран хәјал,
мәсәлә вә анлајышлардан истифадә едәчәкдир.
Буна көрә өз әсәрләриндә көзәллијә биринчи јер
верән шаирләрин тәфәккүрүндә олан зиддијәтләр
тәби иләмәләдир.

Низами Кәнчәвинин мүнәчатларынын тәфсири

Сөһбәтимизин әввәлиндә гејд етдик ки, Низами Кәнчәви әсәрләринин башлангычына һәср етдији мүнәчатларда илаһијјат әхлағијјат, һикәт, Ирфан саһәләриндә јүксәк кејфијјәтә малик олан бир чох маарифләрдән сөз кетмишдир. Низаминин ајры-ајры һиссәләриндә дүнјакөрүшү, идеолокија, төвһид вә с. саһәләрә аид чохлу тәшәббүсләр ирәли сүрүлүшдүр. Лакин тәәсүфлә индијәдәк онларын һағгында һәр тәрәfli, әсаслы иш көрүлмәмишдир. Бу бәһсдә биз Низаминин мүнәчатындан нүмунәләр көтүрүб, изаһ етмәк истәјирик. Аллаһын лүтфү бизә шамил оларса, сонралар шаирин дәрин мәзмунлу башга ше’рләрини дә тәдгиг едәчәјик.

Мүгәддәс вүчудун тәмиз ады бүтүн дүшүнчәләрин башлангычынын вә сөзләрин хәтминин (сона чатмасынын) ачарыдыр

«كل امر ذى بال لم يبتده بسم الله فهو ابتر»

(Һәр әһәмијјәтли иш Аллаһын ады илә башланмаса о иш нағисдир.)

بسم الله الرحمن الرحيم
هت كلید در گنج حکیم
فاتحة فکرت و ختم سخن
نام خدای است بر او ختم کن

«Бисмиллаһир-Рәһманир-Рәһим,

Һикмәт хәзинәсинин ачарыдыр.

Фикр башламағын сөзүн бағлајышы

Аллаһын адыдыр, онунла битир.»

(Мәхзәнүл-әсрар, бејт 1 вә 2)

ای نام تو بهترین سر آغاز
بی نام تو ناما مہ کی کنم باز
ای کار گشای هر چه هستند

نام تو کلید هر چه بستند

«Ej ады ән јахшы башланьшы,

Сәнин адынсыз јазыны башлајараммы?

Ej бүтүн варлығларын ишини низама салан

Сәнин адын бүтүн бағлыларын ачарыдыр.»

(Лејли мә Мәчнун, бејт 1 вә 2)

نام تو کابیندای هر نام است

اول آغاز و آخر انجام است

«Һәр адын башлангычы олан Сәнин адындыр,
башлајышын эввәли сона чатманын ахырыдыр.»

(Једди пејкәр, бејт 10)

خدا هر کجا گنجی آرد پدید

ز نام خدا سزاد آترا کلید

«Аллаһ һәр јердә бтр хәзинә јаратса,

Аллаһ адындан она ачар дүзәлдәр.

(Игбалнамә, бејт 1)

به نام آنکه هستی نام ازو یافت

فلک جنبش زمبین آرام ازو یافت

«Онун ады илә ки, варлыг ондан ад тапды,

фәләк һәрәкәтини, јер сүкунәтини ондан олды.»

(Хосров вә Ширин бејт 15)

چونام توام جـــــان نوازی کند

به من دیوکی دست یازی کند

«Нә гәдәр Сәнин адын мәним чанымы

сыгаллјыр,

див мәнә әл узада биләрми.»

(Шәрәфнамә, бејт 64)

زنت اولین نقش را سر گذاشت

به نت آخرین حرف را باز گذاشت

Илк сөзүн мачәрасы Сәндәндир,

сон сөзүн гајыдачагы Сәнәдир.

(Шәрәфнамә, бејт 62)

Әкәр дүшүнчә вә паклыг мәләјинин
ганадларына миниб бүтүн пак инсанларын үрәјинин
дәринлијиндә шә'ләләнен камала чатмаг үчүн
Аллаһын түкәнмәз рәһмәт вә һикмәт хәзинәсинә
догру учасан бу түкәнмәз хәзинәнин ачары јә'ни

Аллаһын пак адыны онун үзәриндә көрәчәксән. Бу
заман тә'јин едәчәксән ки, бу ачар бүтүн фәјдалы
дүшүнчәләрин башлангычы вә сәмәрәли сөзләрин
сонудур. Кимсәнин бу иддиасы: "бүтүн елм вә
дүшүнчәнин башлангычы Аллаһдан билмәк зарафат
кими сөздүр, һалбуки, елм, дүшүнчә вә сөзүн
сонуну она нисбәт вермәк тамамилә доғрудур"
Садәлик әләмәтидир, чүнки елми бахышда вә
дүшүнчә наилијәтләриндә өз зәһниндә ајнада әкс
олунмуш ишиглардан харич бир нур һисс етмәјән
адам, һеч дә елм саһәсинә дахил олмамышдыр.
Белә ки, ајна, саф су вә арынмыш бүтүн чисмләр
әшјаларын шәклини әкс етдирирләр аңчаг алим
дејилләр. Јә'ни бир ајнаны-(күзкү) нәзрә алаг ки,
варлыг әләминин мөвчудатыны көстәрмәјә гадирдир
лакин о алим һесаб олунмаз. Чүнки ајнанын елә
бир заты, руһу јохдур ки, онда әкс олунмуш
әшјалара шүүрлу әһатәси олсун. Ади елмин (ади
бејинләр һәгигәтләри танымаг вә дәрк етмәкдә
әлдә етдикләри үчүн һәм "Алим олан мәни",
ишигландыран, һәм дә мә'лум мөвзүја чила верән
елмә верән нисбәти бир мөвзү һаггында һәр
тәрәfli билик вә дшүнчәнин ајнадакы мәһз
ин'икаса верилән нисбәт кимидир. Бу исә јалныз
инсана мәхсусдур. Чүнки гејд етдијмиз кими реал
тәфәккүр вә билик о заман башланыр ки, елмин
вә тәфәккүрүн мөвзсу өз нуруну Аллаһ тааладан
кәсб едән варлыг системинин бир чүз'и кими гејдә

алынсын, елм вә тәфәккүрүн бу асајаг араја чыхмасы дахили нурдан, ишигдан сәмәрә аларкән алим инсанын һәгиги паклыг вә дүшүнчәсинин наилијјәтидир.

Бу мәшһур һәдисин мә'насыдыр. Һдисдә дејилир:

«العلم نور يقذفه الله في قلب من يشاء من عباده»

(Елм Аллаһ тәрәфиндән истәнилән бәндәләрин гәлбинә верилән бир нурдур.)

Биликрик ки, Аллаһ-тааланын мәшијјәти инсанларын һәјәтында о замн тәзаһүр едир ки, инсан өзү она зәмин јаратсын. Бөјүк Аллаһ (ол) сөзү илә бүтүн мөвчудаты јаратды. Онлары өз нишанәләрини көстәрмәк үчүн бәзәди. өз эзәмәтли адыны (Аллаһ) дүшүнчә гапыларынын ачары вә бу мәхлугата мүсәлләт олмаг вәсиләси етди. Еј инсанлар бу мүбарәк адын үрәјинизин дәринлијиндән баш галдырылмасыны һисс етдијиниз заман әкәр көнлүнүзә гулаг ассаныз меһрибан Аллаһын сизин бу вүчудунузда әкс етдирдији чанлы "ләббејк" сәсини Алаһын үгәддәс ады илә кәлмәздән әввәл ешидәчәксиниз.

بلکه ان الله توليک ماست

وآن نیاز و درد و سوزت یک ماست

نی ترا در کسار من آورده ام

نه که من مشغول ذکره کرده ام

حیله ها و چاره جوییهایی تو
جذب ما بوده گشاده پای تو

درد عشق تو کمند لطف ماست

زیر هر یارب تویی یک ماست

همت لیبیکی که نتوانی شنید

لیک سرتا پاتوان آترا چشید

[Нә билирсән] бәлкә сәнин "Аллаһ" демәјин бизим ләббејкимиздир,

о гәмин, кәдәрин, үрәкин јанмасы бизим гасидимиздир.

Мән сәни бу ишлә мәшгул етмәмишәм.

Мән сәни бу зикр илә мәшгул етмәмишәм.

Сәнин тәдбирләрин вә ахтармаларын бизә чәзб олуб ајагларыны ачыб.

Сәнин ешгинин эзабы бизим бир һиммәтимизин кәмәндидир.

Һәр бир (илаһи) демәјиндә ләббејкләр вардыр.»

(Мәснәви үчүнчү дәфтәр)

Аллаһ-таала эзәли, әбәди, сәрмәди мөвчуддур. Һеч мөвчуд онун мүгәддәс вүчудундан габаг олмамышдыр, бүтүн варлыгда онун сүлтә вә әһатәсини дүјмаг

Низами өз ше'рләриндә мүхтәлиф васитәләрлә белә бир һәгигәти бәјан етмишдир ки, Аллаһ һәр

шејдэн эввэлдир вэ һеч бир шеј Ондан габаг олмамьшдыр. О, ахирдир, һеч шеј ондан сонра олмајачагдыр. Бу ше'рлэрдэ мэмзунун мөһкәмлији эдэби, бэдии көзэллик васитэсилэ елә чичэклэнмишдир ки, онун мислини башга миллэтлэрин эдэбијјатында чэтин тапмаг олар:

بیش و جود همه آيندگان

بیش بقای همه پابندگان

سابقه سالار جهان قدم

مسرله پیوندگلوئی قلم

اول و آخر به وجود و صفات

نیست کن و هست کن کائنات

اول او اول بی ایستاداست

آخر او او آخر بی انتہاست

هر چه جز او هست بقایش نیست

اوست مقدس که فانی نیست

آنچه تفسیر نپذیرد تویی

و آنچه نمرده است و تعمیرد تویی

ما همه فانی بقای تراست

ذات تعالی و تقدس تراست

***

در بدایت بدایت همه چیز

در نهایت نهایت همه چیز

اول الاولین به پیش شمار

و آخر آخرین به آخر کار

«Бүтүн варлыглардан габаг вармыш,
бүтүн галанлардан сонра галачагдыр.
Көһнэ дүнјанын эзэлдэн эзэли,

мүрәсәлләрлә гәләмин учуну гонушдураны,
Варлыгын вә сифәтләрин эввәли вә ахыри
каинаты вар едән, каинаты јох едән.
Онун эввәли башлангычсыз эввәлдир,
онун ахыры сонсуз ахырдыр.
Ондан башга нә варса галаргы дејил,
о мүгәддәсдир, фәнасы јохдур.
Дәјишиклик гәбул етмәјән сәнсэн,
өлмәјиб, өлмәјән сәнсэн.
Биз һамымыз фанијик, галан сәнсэн,
таала вә мүгәддәс зат сәнсэн.»

(Мөхәзәнүл-әсрар, 3, 4, 13,

19, 22, 59 вә 60-чы бейтләр)

«Эввәлдән даньшсаг, һәр шејин эввәлидир,

ахырдан даньшсаг һәр шејин сонудур.

Сајларын лап эввәл оланыдыр,

ишләрин сонунчусудур (ахирул-ахиринидир)»

(Једди пејкәр, 2 вә 11-чи бейтләр)

Фәлсәфә вә кәлам характерли сүбутлар илә дејил, бәлкә ширин, сәлис сөз васитэсилэ инсанлары эсл фитрәти илә таньш едир. Кимсә ачыг үрәклә, тәмиз фикир илә белә көзәл сөзләрә јанашарса бүтүн дәјишикликләрден, баглылыглардан харичдә олан эввәл вә ахыра мә'на газандыран заманы, мөканы, варлыгы јарадан Аллаһы дәрк етмәјә гадир олачагдыр. Башга сөзлә инсан бу сөзләрлә өз фитрәтинин астанасына гәдәм гојаркән һисс едир ки, эввәл вә ахыр бир мөсафәнин ики

нөгтэсидир. [истэр баглы кэмийжэтдэ, истэрсэ дэ бир-бириндэн ажры кэмийжэтдэ тэсэввүр олунарсун] вэ бөжүк танры бүтүн кэмийжэтлэрдэн (эндазэлэрдэн, өлчүлэрдэн) башдыр. Буна көрө экэр десэк ки, о бүтүн эввэллэрдэн габагда вэ ахырлардан сонра олубдур. Мэгсэд бу дежилдир ки, Аллаһын вүчудунун месафэси варлыг алэминдэ эввэл вэ ахыры олан бүтүн месафэлэрдэн узундур. Бу нэгийгэтэ "эдилэ" дуасында ишарэ олунубдур.

« وجوده قبل القبل في ازل الازال وبقائه بعد البعد من غير انتقال ولازوال »

(Аллаһ тааланын вүчуду эзэлүл-эзалдан габагларда вэ онун багилији дэжишиклик вэ зэвал тапмадан сонралардан сонра да давам едэчэкдир.)

Өлбэттэ диггэтэ лајиг мөсөлэ будур ки, биз инсанлар бу дар дүшүнчэмизэ көрө варлыг саһэсиндэн харичдэ сејр едэ билмир вэ месафэ эввэл, ахыр, орта, габаг, арха анлајышлары өз үрэјимиздэн силэ билмирик. Лакин экэр инсан руһи вэ фикри камала јетиб һүзури елм васитэсилэ өз затыны дуја билсэ көрөчэкдир ки, бу "мэн" (зат) бүтүн кэмийжэт вэ кејфијжэтлэрдэн үстүндүр. Эввэл, ахыр, орта, габаг, арха онун маһијјэтинэ сығмајыр.

Низами бу ше'рлэрдэ Аллаһын сифэтлэрин

үмумийжэтлэ эзэли вэ эбэди билир. һалбуки, сифэтлэр, зати вэ фе'ли сифэтлэрэ бөлүнүр. Јалныз зати сифэтлэр Аллаһын мүгэддэс вүчуду кими эбэди вэ эзэлидир. Өлдүрмэк, дирилтмэк, халиг, рузиг (рази верэн) кими фе'ли сифэтлэр, Аллаһын ажры-ажры феалијјэтлэринин көркэми кими буна шамил олмур. Бу мөсөлэ Аллаһ тааланын фе'ли сифэтлэрини ирадэ, мәшијјэти вэ гүдрэтинин онун мүгэддэс заты илэ вэ эслиндэ зати сифэтлэрэ ејни олмасына зидд дежилдир.

Варлыг алэмнин мөвчудатыны јарадан вэ онлары јашадан илк эзэл дэ Аллаһ-тааладыр

Низами ашагыдакы бејтлэрдэ алэмин јарадылышыны, илк эввэл мөвчуд олмадан гејд едир. Бу сөзлэрдэн мә'лум олур ки, Низами Кэчэви Аллаһ вэ мөвчудат арасында сәбәб-нәтичэ ганунунун һөкм сүрмәсини гәбул етмир вэ алэмин гәдим олмасыны гејд едэн һәр бир фәлсәфи нәзэријјэ илэ разылаша билмир. Бу дүшүнчэ ислам дининэ мэхсусдур ки, Аллаһ тааланы варлыг алэмнин мадди вэ гејри-мадди кечмишэ малик олмадан халиги вэ ону јетирәни билир.

بداع هر چشه كه جوديش هست

مختنع هر چه وجوديش هست

«Бүтүн сәхавәт чешмәлэринин јарадычысы.

бүтүн варлыгларынын ихтира едәнидир.»

(Мәхзәнүл-әсрар, бейт 6)

ای هست کن اساس هستی

کوتاه ز درت دراز دوستی

«Еј варлыгын эсасыны вар едән,

Әли узунларын әли гапысына чатмајан.»

(Лејли вә Мәчнун бейт 5)

ای جهان را ز هیچ سازنده

هم نواب بخش و هم نوازنده

«Еј дүнјаны һечдән јарадан,

һәм рузи верән, һәм һәвашиш едән.»

(Једди пејкәр, бейт 9)

آفریننده خزانن جود

مبدع و آفریدگار وجود

«Сәхавәт хәзинәларини јарадан,

варлығы ичад едән, варлығы јарадан.»

(Једди пејкәр, бейт 4)

Јухарыдакы бейтләр там ачыглыгла кәстәрир ки, Аллаһ-таала варлығы мадди вә гејри мадди кечмиши олмадан јарадыб јетирмишдир. Анчаг бурада белә бир мәсәлә вардыр ки, Аллаһ әләми јохдан нечә јаратмышдыр? Буна чаваб олараг демәлијик ки, Аллаһ-таала һеч нәји әдәмдән (јохдан) јаратмамышдыр. Чүнки әдәм (һеч олмаг) вүчудун мәншәји ола билмәзз. Әкәр оларса ачыг ашкар бир зиддијјәтә сәбәб олар, Аллаһ әдәми вүчудун мәншәји етмәмиш, әксинә вүчудун чырагыны әдәмин зүлмәтиндә јандырмышдыр. Белә

јаратмаг вә јашатмаг нишанәләри бизим вүчудумузда мүшаһидә олунар. Сиз диггәт етсәниз кәрәчәксиниз ки, бејиндә јаранан бу гәдәр тәсәввүр, тәфәккүр, хүсусилә мүчәррәд һәгигәтләр сајлар вә күллү мәфһумлар габагчадан маддә вә мәнбәји олмадан бејнимиздә јараныр. Мәсәлән ајын сурәти сизин бејнизмдә әкс олунар. Анчаг бу, о демәк дејилдир ки, сиз бејнизмдә ајын сурәтинин јаранмасы, Ајәни сурәтинин хаммалы кими бир мадди вә ја гејри мадди вүчуд васитәсилә јаранмышдыр. Еләчә дә сиз бејниниздә инсан анлајышынын үмуми тәсәввүрүнү мүчәррәд һалда јаратдыгыныз заман белә һесаб етмәк оламаз ки, бу үмуми анлајышы онун илк материалы олан бир һәгигәтин габагчадан олмасы илә јаранмышдыр. Јахуд рәгәми мәсәлән, 2 рәгәминин бејнизә, фикринизә кәтирмәјин мә'насы бу дејилдир ки, о рәгәм бир шејдән дәнмүшдүр. (тәбәддүлатын кечирилмәсиндән јаранмышдыр.) Нечә ки, ади бир иш башга мадди бир мәсәләннин тәбәддүлатындан (дәјишилмәсиндән) ортаја чыхыр. Икинчи вә үчүнчү мисаллар вә рәгәм миисалы бизим мәгсәдимизә ујгундур. Чүнки онлар о варлыгдардандырлар ки, кечмишдә мадди вә мәһәлли олмадан бејиндә јаранырлар. Һалбуки Ајын сурәтинин бејиндә тәшкил олунамасы ајнада әкс олуна кимидир.

Һеч шүбһә јохдур ки, Аллаһ илә варлыг

аләмнин мөвчудаты арасында олан элагәни дәрк етмәк инсан тәфәккүр вә дүшүнчәсинин проблемидир. Әкәр белә бир һәгигәти баша дүшсәк ки, мөвчудат илә Аллаһын мүнәсибәти инсанлар илә онун гаршысында өзүнә мәхсус маһијјәт вә мүстәгиллијә малик олмајан 2 рәгәмнинин мүнәсибәти кимидир. Бу рәгәмин габагчадан бир материалчы олмасына еһтијач јохдур. Бу һәгигәтә разылашаг бизим проблемимиз галдырылачагдыр. Бу мәсәләјә аид бир чох мүбаһисәләр вардыр. Анчаг бурада онлары ачыгламаг истәмирик.

Бүтүн мөвчудатын јараданы Аллаһдыр вә онларын варлығы Аллаһа бағлыдыр

Низами бүтүн башга Аллаһа инананлар кими хүсусилә ислам дининдә олдуғу кими мөвчудаты Аллаһа бағлы һесаб едир вә Аллаһы мөвчудатын халиги кими гижмәтләндирир. Һәрчәнд ки, јухарыдакы бейтләр бу мәсәләни даһа кениш сүбүт едир, лакин ашағыда кәстәрилән бейтләр Аллаһын халиг олмасыны сүбүт едир. Аллаһын халиг олмасы барәдә сөјләнән бу бәдии ше'рләрин үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, ше'рин дили хүсусилә бөјүк Низами тәрәфиндән сөјләндији һалда инсан руһунун тәрчүманыдыр. Һәм дә

инсаны өз фитрәтинә диггәт јетирмәјә вадар едир. Раз-нијаз һалында Аллаһын бирлији вә халиглијини бәјан едәркән инсанын руһунун дәринлијиндән һәјечанлар баш галдырыр вә инсанын руһу сүбүт вә ифадәләр илә мәшгул олмагдан јүксәкликләрдә сәјр едир. Бу ше'рләр беләдир:

ای همه هستی ز تو پیداشده

عناك ضعيف از تو توانا شده

«Еј бүтүн варлыг, Сәндән тапылан,
ачиз торпаг Сәндән гүдрәт тапыбдыр.»

(Мәхзәнүл-әсрар, бейт 56)

ای هر چه رمبیده و آرمبیده

در کن نیکون تو آفرید

«Бүтүн һәр һәрәкәтдә вә сүкунда олан,
сәнин «кун фәјәкун» сөзүн јаратмышдыр.»

(Лејли вә Мәчнун 9-чү бейт)

ای امر ترا نفاذ مطلق

وز امر تو کائنات مشفق

«Еј әмринә мүтләг нүфуз едән,
әмриндән кайнат јаранан.»

(Лејли вә Мәчнун 3-чү бейт)

ای جهان دیده بود خویش از تو

هیچ بودی نبوده پیش از تو

ای بر آرنده مهربان

انجم افروز و انجمن پیوند

آفریننده خزانن جود

مبدع و آفریدگار وجود

سازمند از تو گشته کار همه

ای همه و آفریدگار همه

به حياتت زنده موجودات
زنده بلکه از وجودت حيات
هست بود همه دست به تو
باز گشت همه به تست به تو

«Ej дүнја өзүндөн көрөн,
heч бир олан сәндән габаг олмамьшдыр.
Ej уча көјү галдыран.
удузлары ишыгландыран вә топлмулары
говушдуран.

Сәхавәт хәзинәләрини јарадан,
варлығы ичад едән, јарадан.
Ҳамынын иши сәндән дүзәлмишдыр,
ej һәр шејин вә һәр шеји јарадан.
Варлыгларын, дирилији Сәнин һәјатындандыр,
һәјатын өзү Сәндәндир.
Ҳамынын варлығы Сәндәндир,
һамынын гајыдачағы Сәнәдир.»

(Једди пејкәр; 1, 3, 4,
5, 8 вә 12-чи бејтләр)

همه آفریده است بالا و پست
تویی آفریننده هر چه هست
نبود آفرینش تو بودی خدای
نباشد همی هم تو باشی بجای
به خلوت بدی کافرینش نبود
نه چون کرده شد بر تو زحمت نبود
پدید آور خلق عالم تویی
تو میسرانی و زنده کن هم تویی

«Бүтүн алчаг-учалар јаранмышлардыр,
нә варса, јараданы Сәнсэн.
Јараньш јох икән Сән Аллаһ идин,
бир заман олмајачаглар, амма Сән һәмишә
олачагсан.

Дүнјанын мәхлугларыны мејдана кәтирән Сәнсэн,
Сән өлдүрәнсэн сән дирилдәнсэн.»

(Шәрәфнамә, 1, 22, 23 вә 58-чи бејтләр)

گر مایه جویت و ریشیزی
از چار گهر در اوست چیزی
اما نتوان نهفت آن جت
کاین دانه در آب و خاک چون رست
گر مایه زمین بدو رساند
بخشیدن صورتش چه داند
و آنچه که زمین به زیری بود
در دانه جمال خوشه کی بود؟
گیرم که ز دانه خوشه خیزد
در قالب صورتش که ریزد
در پرده این خببال گردان
آخر سبب است حال گردان
نزدیک تو آن سبب چه چیز است
بنمای که این سخن عزیز است
داننده هر آن سبب که بیند
داند که سبب آفریند
ز نهار نظامیایا در این میسر
پایست مشو به دام این دیر
«Истәр бир арпа олсун, истәр дә дәјәрсиз бир
шеј,
онда дөрд үнсүрдән бир шеј вардыр.

Лакин онун затыны тапмаг олмаз, [Демэк олмаз
ки,]

бу тохум суда вэ торпагда нечэ чүчэрди.

Бу нахышы өз-өзүнэ танымаг олмаз.

Экэр јер ону гидаландырырса,

она шэкил вермэји дэ бачарырма.

Јер ону тамлы бир вэзијјәтдә,

тохумда салхым шэкли вардырма?

Тутаг ки, тохумдан салхым чыхыр,

ону салхым шэклинэ ким салыр.?

Бу һејрәтләндиричи пәрдәдә,

јәгин ки, вэзијјәти дәјишдирән бир сәбәб вардыр.

Сәнчә о сәбәб нәдир,

көстәр ону бу сөз әһәмијјәтлидир.

Биличи адам белә бир сәбәби (=нәтичәни)

көрдүмү,

биләр ки, ону јарадан бир сәбәб вардыр.

Амандыр, еј Низами бу чәрәјанда,

бу мәнзилин тәләсинә илишмә.»

(Лејли вэ Мәчнун, 27-дән 34-ә гәдәр бейтләр)

Аллаһ тәбарәк вэ таала сурәт вэ башга тәркиб һиссәләри оланлардан дејилдир ки, онун мөһтач олунмасынын зәрурилијинә кәтириб чыхарсын. Јә'ни әкәр сурәт оларса, маддәјә мөһтач олар. О мүгәддәс вүчудун мүтләг еһтијачсыз олмасыны нәзәрә алараг мүхтәлиф асылылыглар вэ тәркиб һиссәләри ону мәнсуб етмәк мүмкүн дејилдир.

Мүгәддәс илаһи зат, мөвчудатын мүхтәлифлијя, бөјүк-кичиклијя вэ варлыг дүнјасына һаким олан чоһвариантлылыг гаршысында тә'сир көтүрмәз, дәјишмәздир

چە کورهی بر او چه یک کلاه برگی

چە با اسرار و زندگانی چه مرگی

ز تعظیم در پیش تر هست و نیست

اگر باشد و گر نباشد یکی است

«Оун гаршысында истәр бир даг олсун истәр бир саман чөпү,

Оун әмрилә истәр јашајыш олсун истәр өлүм.

Сәнин гаршында бүтүн вар-јох,

Тә'зим етсә дә етмәсә дә ејнидир.»

Мүгәддәс затын мүтләг кәмалы, мүтләг илаһи зәнкинлик вэ кәмалы бу кими ишләрин вэ онларын тәләбләринин о зати-алидә зәррәчә белә тә'сир көстәрә биләчәјиндән үстүндүр.

Чүнки Аллаһ, варлыг дүнјасы бүтөвлүкдә вэ онун тәркиб һиссәси олан һеч бир чүз Аллаһ гаршысында өз варлыгыны нүмајиш етмәјә гадир олмамагына көрә онларла әлагә јаратмаг үчүн мүәјјән мөвгә тутмага мөчбур дејил вэ варлыглар О зати-алијә тә'сир бураха билмәзләр. Бу, ади бејинләрин гавраја биләчәји сәвијјәдән чоһ-чоһ үстүн бир һәгигәтдир. Чүнки ади бејинләр вар олдугдан е'тибарән дүнјанын мүхтәлиф

Һәгигәтләри гаршысында, онларла әләгәдә, онлара тә'сир кәстәрмәкдә вә онлардан тә'сир алмагда олмушлар. Бу һәгигәтләр инсандан бөјүк олдугда ону өзүнә вәләһ етмишдир. Инсан исә үјгун зәка шәраитиндән јарарландыгда о бөјүк вә јахшы һәгигәтләрә чатмагы арзуламышдыр. Вә о һәгигәтләр галиб вә һаким вәзижәтдә олдугундан инсанлар һәмишә горхуда јашамышлар.

Амма о һәгигәтләр инсандан кичик олдугда вә онлары мәғлуб етмәјә, әлә кечирмәјә еһтијач дујулдугда һәмишә о һәгигәтләри өз гуллуғуна кәтирмәк истәмишләр. Дикәр тәрәфдән исә һәр шејин хејирли олдугуна еһтимал вердикдә өзләрини она јахынлашдырыр вә ону һәр јолла олурса олсун әлләринә кечирмәк истәмишләр. Вә онлара зәрәри олан һәр бир шејин гаршысында мәнфи реаксия кәстәриб, она гаршы мубаризә апармышлар. Үмумијјәтлә онларын варлығы, јахшы ја пис јашајышлары илә зәррәчә әләгәдар олан һәр бир шеј онларда мүәјјән фәалијјәтин ја әкс-әмәлин јаранмасына сәбәб олмушдур. Һәр ејбдән тәмиз олан Аллаһа қәлдикдә исә варлыг дүнјасы, һәтта милјардларча белә каинат онун гаршысында варлығларыны нүмајиш етдирмәјә гадир олмадығлары үчүн о зати-алидә зәррәчә елми ја вар олма чәһәтдән тә'сир гоја билмәзләр. Әкәр садә [вә ејни һалда мөвзунун әзәмәтини нәзәрә алараг чох-чох кичик] бир мәсәл чәкмәк истәсәк,

сонсуз вә сәјсыз һадисә, фәалијјәт, гүввә вә истә'дадлара малик олан инсан бејини илә мугәјисәдә (2) әдәдини нәзәрдә тутсаг көрәрик ки, тәгрибән бир милјон, милјард мә'лумат сығышдыра билән вә милјонларла мәфһумлары дәрк едә билән инсанын бејиндә (2) әдәдини гаврамагла нә кими дәјишикликләр төрәнә биләр.

Маддәјә вә мадди аләмә аид олан һеч бир хәссә вә зәрурилик она јол тапмаз

ای هست نه بر طریق چونی
دانای درونی و بیرونی

***

و گسرت ذات او زیر گویی که هست
خدا را نخواند کسی زیر دست

چو از ذات معبود رائی سخن
به زیر و به بالا دلبری مکن

چو در قدرت آید سخن زان دلیر
که بی قدرتش نیست بالا و زیر

گرت مذهب این شد که بالا بود
ز تعظیم او نیز ز تنه ابا بود

نه پر کنده ای تا فراهم شوی
نه افزوده ای نیز تا کم شود

***

هست تو صورت و پیوند نه
تو به کس و کس به تو مانند نه

آنچه تغییر نپذیرد تویی
وانگه آگه نمرده است و نیبرد تویی

«Еј варлығында нечэлик олмајан!
Батини, ашқары, нэ варса, билэн.»

(Лејли вэ Мэчнун)

«Десэн ки, онун заты ашагыдадыр,
Аллаһын ашагыда олдуғуну неч ким демир.

Зати-мэ'буддан сөз кедирсэ,
Фикрини ашагыја јухарына вермэ.

Сөз онун гүдрэтиндэн кедирсэ,
Ашагы-јухары онун гүдрэтиндэн кэнарда дејил.

Јох, бэлкэ јухарыдадыр, дејирсэн-
Она тэ'зим едэн дэ јохдур.

[она чатмаг үчүн] нэ ганады јолунмуш [гушса]
ганадын кэлсин,

Нэ бир үзвүн артыгдыр ки, азалсын,»

(Игбалнама)

«Сэнин варлығын, шэкилсиздир, үзвлэрин
говушмасындан эмэлэ кэлмэјиб,

Сэн биринэ, бири сэнэ охшамыр.

Дэјишиклик гэбул етмэјэн сэнсэн,

Өлмэјиб, өлмэјэчэк сэнсэн.»

(Мэхзэнүл-эсра)

Низами бу бејтлэрдэ бэдии диллэ маддэ вэ мадди алэмэ мэхсус хүсусијјэт вэ зэрурилији Аллаһ тааладан сэлб едир [Аллаһа иснад етмир, Бу хүсусијјэтин онда олмадығыны кестэрир].

1-Аллаһын варлығы вэ онун мүгэддэс заты кејфијјэт вэ нөвијјэт-(нөвлэр) мөвзусундан

үстүндүр. Чүнки кејфијјэт мөһдудлуг, баглылык, мөһтачлык вэ дәјишикликлэ эһатэ олунмуш чисм вэ чисмани варлығынын сэвијјэ вэ јөнлэриндэндир. Дикэр тэрэфдэн боја вэ форма шэклиндэ тэзаһур едэн кејфијјэтлэр инсанын көзү, гулагы вэ башга дэркедичи хиссијјатлары илэ элагэдар олдуғу үчүн дәјишикликлэ мэ'руз галырлар, чүнки бу нөв кејфијјэтлэр (илкин вэ заһири кејфијјэтлэр) инсанын мөвгеји, нур вэ өлчү ме'јары кими мүхтэлиф харичи амиллэрин дәјишмэси илэ дәјишир. Һалбуки мүгэддэс илаһи варлык һэр һансы бир дәјишикликдэн (истэр һэмишэ дәјишмэкдэ олан харичи амиллэр, истэрсэ дэ инсанын дэркедичи хиссијјаты илэ элагэдар олсун) узагдыр. Давам етмэк, тэркиб вэ анализ олунма габилијјэтинэ малик олмаг, нэтичэлэрин сэбэблэрдэн асылы олмагы вэ с. кими зати кејфијјэтлэрэ кэлдикдэ исэ, бунлар чисм хүсусијјэтлэриндэндир, нечэ шејин гарышмасындан эмэлэ кэлир, јэ'ни һэр бир һэгийгэт өз кејфијјэти илэ бирликдэ бир компонент тэшкил едир ки, ики ја нечэ хиссэдэн объектив ја субъективл ибарэтдир. Мэ'лумдур ки, Аллаһ тааланын заты һэр һансы бир тэркиб олмагдан узагдыр.

2-Аллаһ, ашагы вэ јухары, өн вэ арха кими анлајышлардан узагдыр, чүнки Аллаһ бу мөфһумларын һэр бириндэ јерлэшсэ, тэрэф-мүгабилин Аллаһдан бош галачагына сэбэб

олуб, зати-мүгэддэсин мөһдудлугуну лазым кәтирәчәкдир. Элбәттә Низаминин, «Аллаһ ашагыдадыр десәк онун илаһи затына иһанәт етмиш олачагыг»-дејә истидлал етмәји диггәтә лајирдир. Лакин бизим ирәли сүрдүјүмүз мәсәлә ондан даһа әһәмијјәтлидир. Белә ки, әкәр Аллаһы, дедијимиз гаршылыгы мәфһумларын бириндә, мисал үчүн јухарыда јерләшдирсәк, онда онун гаршылыгы олан ашагы Аллаһын варлыгындан бош галачагдыр. Бу да бир јөнүн (чәһәтин) Аллаһдан бош галмасына сәбәб олмагдан әләвә онун мөһдудлугуна да сәбәб олачагдыр.

Низами сонра дејир: «"Аллаһ јухарыдадыр",-десәк (мәгсәд она тә'зим етмәк оларса јә'ни, Аллаһ өз ваһидлији илә бүтүн варлыглардан үстүндүр) бу, бир проблем төрәтмәз.»

Мүвәһһидләрин ағасы вә һикмәт саһибләринин мүтлә ағасы әмирәлмөминин Әли әләјһиссәлам дејир:

«وَمَنْ قَالَ فِيمَ فَقَدْ ضَمَنَهُ، وَمَنْ قَالَ عَلامَ فَقَدْ أَخْلَى مِنْهُ»

«Һәр ким, "Аллаһ мүәјјән бир шејдәдир",-десә Аллаһы о шејин ичинә салмышдыр, бу да, "о шеј Аллаһы әһатә е т и м и ш д и р , о н у мөһдудлашдырмышдыр,-демәкдир. Әкәр Аллаһ бир шејин үстүндәдир,-десә, о шеји Аллаһдан

бошалтмышдыр.»

3-Аллаһ таала елә бир һәгиги ваһиддир ки, нә анализ олуб дагылыр ки, топлашдырылмаға мөһтач олсун, нә дә тәкамүлә доғру кедир. Јә'ни елә дејил ки, Аллаһ мүәјјән кәмалата малик олмајыб, тәкмилләшир, өзүнү кәмал амилләри бахымындан саһмана салыр. Нә дә бу һәгиги ваһид артырылмалыдыр ки, әскилмәк еһтималы верилсин.

Аллаһдан бүтүн кайната ахан варлыг фејзи давам едир

فلك برپای دار و انجم افروز
خرد را بی میانجی حکمت آموز
جواهر بخش نکرتهای باریک
به روز آرنده شهبای تاریک
غم و شادی نگار و بیم و امید
شب و روز آفرین و ماه و خورشید
نگهدارنده بالا و پستی
گواه هستی او جمله هستی
کواکب را به قدرت کار فرمای
طبایع را به صنعت کار آرای
سواد دیده باریک بینان
انجی خاطر خلوت نشینان

«Фәләји галдыран, улдузлары парылдадан.
Агыла васитәчисиз һикмәт өјрәдәндир.
Инчә тәфәккүрләрә чәваһир бағышлајан,
Гаранлыг кечәләри күндүзә чевирәндир.

Кэдэрин, севинчин, горхунун, үмидин жазысыны
жазан,

Кечэни, күндүзү, аяы, күнэши жарадандыр.
Лүксэклижи вэ алчаглыгы горужан,
Бүтүн варлыг онун варлыгына шаһиддир.
Улдузлары гүдрэти илэ итаәт етдирән,
Тәбиәтләрә сәнәти илэ көвһәрлэ бәзәк вурандыр.
Инчәликләри көрәнләрин көзүнүн мурады,
Хәлвәтдә әjlәшәнләрин хатиринин мунисидир.»

(Хосров-Ширин) 18,

21, 24, вә 25,-чи бейтләр)

О һәм дә дејир:

خدايا جهان پادشاهى تراست
ز ما خدمت آيد خدايى تراست
پناه بلندی و پستى توى
همه نيستند آنچه هستى توى
همه آفریده است بالا و پست
توى آفريننده هر چه هست
توى برترين دانش آموز پاك
ز دانش قلم راننده بر لوح خاك
چو شد حجت بر خدايى درشت
خرد داد بر تو گواهى نخست
خرد را تو روشن بصر كرده اى
چراغ هدايت تو بر كرده اى
توى كاسمان را بر افروختى
زمين را گلرگاه او ساختى
توى كافرىدى ز يك قطره آب
گهرهاى روشن تراز آفتاب

تو آوردی از لطف، جوهر پدید

به جوهر فروشان تو دادی کلید

«Илаһи дүнјанын шаһлығы сәниндир,
Биз гуллугчујуг аллаһлығы сәниндир.
Алчаглыг вә учалыгларын пәнаһы сәнсэн,
Һеч ким јохдур, вар олан сәнсэн.
Бүтүн учалыглар вә алчаглыглар
јаранмышлардыр,
Һәр нә варса, јараданы сәнсэн.
Сән ән үстүн вә пак мұәллимсэн,
Елми илэ гәләми торпаг лөвһәсиндә кәздирән.
Һүччәтин аллаһлығы дәлил олдуғда,
Ағыл, сәни биринчи тәсдиг етди.
Ағылы, сән бәсирәт саһиби етмишсэн,
Һидајәт чырағыны сән парылдатмышсан.
Көјү ишыгландыран сәнсэн,
Јери она кечид едән сәнсэн.
Сәнсэн бир дамла судан,
Күнәшдән ишыг чәваһирини јарадан.
Сән, өз мәрһәмәтинлә чәваһир мејдана
чыхартдын,
Чәваһир сатанлара сән ачар вердин.»

Бу бейтләрдә нечә мүнүм мәсәлә вардыр ки,
ихтисарла изаһ едирик:

Биринчи мәсәлә– Белә дејил ки, варлыг
аләминдә бүруз едән һәр нә варса шейләрин өз
затындан гајнагланыр, јә’ни, ачиз вә јохсул торпаг

бу гэдэр эзэмэт саһиб олан инсаны өз затындан жаратмыр. Јох, Аллаһын гүдрети вэ геза-гэдери ачиз торпагы башга материалларла элагэлэндирир вэ нәтичэдэ ачиз торпаг инсан олмаг габиллјјети газаныр. Варлыг мејданында вар олма либасы кејән, өзэ ујгун јердэ чэрэјан едән, башга мөвчудларла гаршылыглы экс-эмэлдэ олан вэ варлыг дүнјасында мүхтәлиф һадисэ вэ элагәләр јарадан һәр нэ варса Аллаһдандыр вэ Аллаһын, мөвчудаты жаратмаг үчүн вердији «Ол» фәрманы, бу ифадәнин өзүндән ирәли кәлән заһири бахымындан бир ан мејдана кәлир вэ сонра арадан кедир, лакин мә'на бахымындан бу чэрэјан давам едир:

﴿يَسْتَلْهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾⁽¹⁾

«Көјләрдә вэ јердә ким варса, һамысы ондан диләјир. О һәр күн [һәр ан] бир ишдәдир.»

كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ بِخَوَانِ
مُرُورًا بِيَكْرٍ وَيَسْتَعْلَى مَدَانِ
كَمَثَرِيْن كَارِشٍ بِهٖ هَر رُوْزًا اَنْ بُوْد
كَوَسْمَهٗ لَشْكُرٍ رَا رُوَاثَهٗ مِي كُنْد
لَشْكُرِيْ زَا صِلَابِ مَسْوِيْ اِمَهَات
بِهَر اَنْ تَادِر رَحْمِ رُوِيْد نِيَاَت
لَشْكُرِيْ زَا رِحَامِ مَسْوِيْ خَاكِدَانِ
تَا زَنَرِ وَمَا دِهٖ پَر گَرْدَدِ جِهَانِ

1-Әррәһман әјә 29

لشکری از خاکدان مسوی اجل
تا بینه هر کسی عکس العمل
باز بی شک بیش از آنها میرسد
آنچه از حق سوی جانشان می رسد
آنچه از جانشان به دلها می رسد
آنچه از دلها به گلهای می رسد
این لشکرهای حق بی حد و مر
بهر این فرموده ذکرى للبشر

«Күллә јөвмин һүвә фи шә'нин», (һәр ан бир ишә мәшгулдур) оху,

Ону ишсиз-эмәлсиз билмә.

Ән азы күндә үч иш көрүр,

Үч орду көндәрир:

Бир орду «әслаб»-дан (ата белиндән) «үммәһат»-а(ана бәтнинә) доғру ки,

Рәһимдә өвлад чүчәрсин.

Бир орду рәһимләрдән торпаглыга доғрур ки,

Дүнја, еркәкли-дишили варлыгларла долсун.

Бир орду торпаглыгдан әчәлә доғрур ки,

Һәрә өзүнә гаршы экс-эмәли көрсүн.

Бунунла белә шүбһәсиз ки, онларын мејдана кәлмәсиндән габаг,

Һагг тәрәфиндән чанлара пәј јетишир.

Чанлардан үрәкләрә јетишир,

Демәк һагг ордусунун һәдди-һүдуду јохдур.

Елә буна көрә «зикра лилбәшәр» бујурмушдур.

(Чәләләддин Мөвләви)

Низами, арашдырдыгымыз бейтләрдә ачыгчасына дейр: кми бу суала чаваб верә биләр ки, өзүнә мэхсус шәкли олан дәнәләр вә белә бир чисм бейин вә әсәб форма вә хассәли инсанлар торпагдан вә судан ибарәт рүшәјмдән нечә әмәлә кәлир? Е'тираф етмәкдән башга чыхыш јолу јохдур ки, үстүн бир варлыг (Аллаһ) бу јараныш, дәјишиклик вә тәәччүб догуран шәкилләри јаратмышдыр.

Низами, даима давам етмәкдә олан јарадылыш мөвзусуну вә белә бир һәгигәти ки, каинатын варлыгы давам етмәк үчүн илаһи фејзин давам етмәси лазымдыр, дәфәләрлә вә о чүмләдән ашагыдакы бейтләрдә гејд етмишдир:

جوواهر تو بخشي دل سنگ را تو در روی جوهر كشي رنگ را
 نبارد هوا تا نگويد ببار زمين ناورد تا نگويد ببار

Сән дашларын багрында чәвахир јаратмышсан,
 Чәвахирләри сән бојамышсан.

Јағ, демәјинчә јагыш јағмаз,

Битир, демәјинчә јер битирмәз.

(Шәрафнамә)

تواناست بر هر چه او ممکن است

گر آن چیز جنبندہ یا ماکن است

تنومند از او جمله کائنات

بدو زنده هر کس که دارد حیات

«Мүмкүн олан һәр бир шејә гадирдир,

Истәр о шеј һәрәкәтдә олсун, истәр сүкунда.

Каинатын бөјүклүјү ондандыр,

Дириләрин һәјаты ондандыр.»

(Игбалнамә)

Икинчи мәсәлә- Каинат Аллаһ әмриндән төрәнмиш һиссәләр кимидир. Јә'ни варлыг дүнјасындакы һәгигәтләрин јаранмасынын мәншәи Аллаһын әмридир.

Үчүнчү мәсәлә- Варлыгын өзү тәсдиг едир ки, онун варлыгынын дајагы Аллаһдыр. Дејилдији кими бүтүн каинатын Аллаһа сәчдә едиб, онунла раз-нијаз етмәси вә она тәсбиһ демәси Аллаһы гаврамадан, дәрк етмәдән мүмкүн дејилдир.

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلِّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

«Мәкәр көјләрдә вә јердә онларын ганадларыны ачыб учан гушларын Аллаһы тәгдис едиб шә'нинә тә'рифләр дедикләрини көрмүрсәнми? Аллаһ онлардан һәр биринин дуасыны шүкр-сәнәсыны билир. Аллаһ онларын нә етдикләрини биләндир!»

Каинатын зикр, тәсбиһ вә сәчдәси илә әләгәдар әјәләр олдугча чох вә ачыг ифадәлидир. Мә'лумдур ки, Аллаһы зикр етмәк, ону дујуб гаврамадан мүмкүн дејилдир. Өзүнү наданлыга вуран ја вәзифәни јеринә јетирмәкдән гачмаг үчүн

өзүн сэрхош едиб белә шаһидләрә бахмајан вә онлардан јарарланмајан мөвчуд јалһыз инсандыр.

Дөрдүнчү мәсәлә—Аллаһ-таала бөјүк каинаты јаратдығы кими һәм дә бу каината низам-интизам вериб, елә бир көзәл бир систем шәклә салмышдыр ки, инсан нә гәдәр диггәтлә бахса, бир о гәдәр вәләһ олур. Доғрудан да мави сәһифәјә сәпәләнмиш сәјсүз-һесабысүз улдузлар нә гәдәр дә көзәлдир! Санки, илаһи чәмал, чәләл вә әзәмәти өјрәнмәк үчүн јүксәлән көј күнәшлә бәзәнмишдир.

اختران را صحبت خورشید بود آموزگار

كانچنين شب مجلس نور و شفا بر پا کنند

«Күнәшлә сөһбәт етмәк улдузларын мүәллими олуб,

Кечәләр нур вә сәфа әјләнчәсини беләчә гурурлар.»

Бешинчи мәсәлә—Шерләрин арасында мүәјјән гәдәр ибһамлы олан ашағыдакы бейтдир;

سازمند از تو گشته کار همه

ای همه و آفریدگار همه

«Һамынын иши сәндән дүзәлмишдир,

Еј һамы, вә еј һамыны јарадан!»

(Једди көзәл поемасы)

Биринчи мүгәддимәдәки бәһсимиздә бейтдәки зиддијјәтләри арашдырмышыг.

Алтынчы мәсәлә—Низами бу мүнәчатда

чоһ әһәмијјәтли бир инчәлијә ишарә едир ки, онун арашдырылмасы илаһијјат елми бахымындан чоһ фәјдалыдыр. О дејир: «Чанлы мөвчудларын јашамасы онларын һәјатындан асылыдыр». Бу, авамчасына бир тәсәввүрдүр ки, һәгигәтләри варлыг аләтләринә нисбәт верир. Бу тәсәввүр, мөвчудатын дәринлијинә нүфуз едә билмәјиб, каинаты мүхтәлиф чәһәтләрдән вә әсас сәбәбини диггәт мәркәзинә алмајан инсанларын бөјүк әксәријјәтинә аиддир. Ашағыдакы бейтләрдә бу мөвзуну көрмәк олар:

بلکه بی اسباب و بیرون زین حکم

آب رویاتیست تکوین از علم

توز طفلی چون سببها دیده ای

در سبب از جهل بر چغیده ای

یا سببها از سبب غافل

سوی این روپوشها زان مایلی

چون سببها رفت بر سر می زنی

رینا و رینا هاسی کنی

رب همی گوید بیرو سوی سبب

چون ز صنم یاد کردی ای عجب

گویدش زین پس ترا بینم همه

ننگرم سوی سبب و آن دمدمه

گویدش رُدو! لَعَادُوا کار توست

ای تواندر توبه و مستحق است

لیک من آن ننگرم و رحمت کم

رحمتم پر است و بر رحمت تنم

نتگرم عهد بدت بد هم عطا
از کرم این دم چو میخواستی مرا
از من آید جمله احسان و وفا
وز تو بد عهدی و تقصیر و خطا
حاصل آنکه در سبب پیچیده ای
لیک معذوری همین را دیده ای

«Ола билсин ки, сәбәбсиз олага вә бу ганунлардан кәнар,

Су, јохлугдан варлығы чүчәртмишдир.
Сән, ушаглыгдан сәбәбләр ичиндә бөјүдүјүн үчүн,

Наданлығындан сәбәбләрдән јапшымышсан.
Сәбәбләрлә мәшғул олуб, сәбәбкардан гафил галмысан,

Она көрә дә бу өртүкләрә рәғбәт көстәрирсән.
Сәбәбләр итдикдән сонра башына вуруб,
Илаһи-илаһи! дејирсән.

Аллаһ дејәр ки: «Сәбәбә доғру кет,-
Тәәччүблүдүр, нечә мәним јаратдыгымы хатырлатдын!»

Дејәр: «Бундан сонра јалныз сәни көрәчәјәм-
Сәбәбә доғру бахмајачағам».
[Аллаһ] она дејәр: «Рүдду, ләаду,» сәнин ишиндир-

Еј төвбә вә әһдиндә мөһкәм олмајан».
Мән исә она көз јумуб, мәрһәмәт едәрәм,
Мәрһәмәтим бөјүк вә давамлыдыр.

Пис әһдини нәзәрә алыб, пис мүкафат вермәрәм,
Инди ки, бу анда сән мәни чагырырсан.
Мәндән еһсан вә вәфа кәләр,
Сәндән вафасызлыг, күнаһ вә сәһв.
Нәтичә будур ки, сәбәбләрлә әһатә олмушсан,
Ики аләмин әввәл-ахырыны едәр.»

Мәһз бејин, әгли вә руһи јеткинлијә јетишмәмиш «Сәбәбијјәт», ушағын сүддән әјрылмасы кими чох чәтиндир. Одур ки, һәр бир инсан бир чанлыны көрүб, онун һисс етмә, доғуб төрәмә вә әтраф мүһити јашајыш үчүн һазырламасынын сәбәбини билмәк истәдикдә дәрһал бу һадисәләри онун чанлылығы илә әсасландырыр вә архајынлыгга мәсәләнин үзәриндән совушур. О билмир ки, һәјатын өзү икинчи мүгәддимәдә дедијимиз кими һәр ан Аллаһ тәрәфиндән чанлылара ахыр. Бу мәсәләни, јә'ни варлыг чәрәјаныны сәбәбијјәтлә тәфсир етмәјин мүмкүн олмадыгыны бә'зи гәрб мүтәфәккирләри дәгк етмишләр, лакин онун сон һәллини вермәјә мүвәффәг ола билмәмишләр. Ондан, «әкәр сәбәбијјәт гануну әсассыздырса, бәс нијә һәр шеј һәр шејдән төрәмир?»-дејә сорушудгда, јалныз «билмирәм» демәк гәнаәтинә кәлир.⁽¹⁾

Једдинчи мәсәлә – Арашдырачагымыз бейтләрин бириндә дејир: «Аллаһ, варлығы

1-Бу, Девид Ыијумла әлагәдәдир.

жартмаздан эввэл хэлвэт халында иди.»

به خلوت بدی کافریش نبود

نه چون کرده شد بر تو زحمت نمود

«Сэн хэлвэтдэ идин яарадылыш да јохду,

Сэнэ, бунлары јартмагын зэхмэти олмамышдыр.»

Бу мөвзуну Пејгэмбәри-Әкрәмә иснад верилмиш ашагыдакы һәдисә тәтбиг етмәк олар:

﴿كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ
لِكَيْ أَعْرِفَ﴾

«Мән кизли бир хәзинә идим, танынмаг истәдим, танынмаг үчүн мөвчудаты јаратдым.»

Бу һәдисин чох дејилмәсинә бахмајараг, она аид сәнәдин е'тибарсызлыгындан эләвә мәзмун бахымындан да јахшы бир үрфан вә (ирфан) һикмәт мән'насыны да ифадә етмир. Үстәлик демәк олар ки, һәдисин ифадә етдији мәзмун гәбул олунмаздыр. Үүнки эввәла, тутаг ки, Аллаһдан башга һеч шеј јохмуш, онда кизлин-ашкар ифадәләр тәсәввүрә сыгмыр. Икинчиси, Аллаһын хэлвәтдә галмасы-ки, хэлвәтдә (кизлиндә) олмамасыны лазым кәтирир онун варлығыны хэлвәт даирәсиндә мәһдудлашдырыр. Әкәр «кизли олмагдан мәгсәд дәрк едәнләрин дәркиндән кизли олмагдыр»-дејиләрсә, чавабында, «О вахт инсан јохмуш ки, Аллаһ өзүнү онун дәркиндән кизләтсин, јаратдыгдан сонра исә инсан тәрәфиндән дәрк олунсун»-демәк олар.

Һәр ејбдән пак олан Аллаһ учсуз-бучагсыз варлыг мејданында өз гәза-гәдәрини һәјата кечирмәк үчүн ән кичик бир вәсиләдән ән бөјүк мөвчуду, вә һесаба гојулмајан кичик вә әһәмижјәтсиз бир һадисәдән ән бөјүк һадисәләри мејдана чыхарыр

چه نیرو فرستی به تقدیر پاک

به موری ز ماری بر آری هلاک

چو بپرداری از رهگذر دود را

خورد پشه ای مغز نمورودا

چو در لشگر دشمن آری رحیل

به مرغان کشتی بیل اصحاب بیل

که از نطفه ای نیکبختی دهی

که از استخوانی درختی دهی

که آری خلیلی ز بتخانه ای

گهی آشنایی ز بیگانه ای

گهی با چنان گوهر خانه خبیز

چو بسو طالبی را کند سنگ ریز

مرا در غبار چنین تیره خاک

تو دادی دل روشن و جان پاک

***

نبیّات روح را آب از جگر داد

چراغ عقل را پیسر از بصیر داد

که از خاکی چو گل رنگی بر آرد

که از آبی چو مانقشی بر آرد

«Пак гәза-гәдәринлә гүввә көндәриб,

Бир гарышга илә бир иланы өлдүрүрсән.

Жолчунун көзүнүн гаршысындан думаны
көтүрсөн,

[Жөрөр] бир милчек Нэмрудун бейнини жејер.
Дүшмөн ордусуна жүрүш етмэк истэсэн,
Гушларла фил сәһабэлэринин филлэрини
өлдүрөрсөн.

Бә'зән бир рүшејмдән хошбәхтлик јарадарсан,
Бә'зән дә бир сүмүкдән бир ағач чүчөрдөрсөн.
Бир заман бүтханадан бир Хәлил чыхарарсан
Бир заман јады таныша чевирәрсән.
Бир заман чәвахир чыхан бир евдә,
Әбугалиб кимини чынгыл едөрсән.
Мәнә гара торпагын тозунун ичиндә,
Сән ишыг көнүл вә тәмиз чан вермишсән.»

(Шәрәфнамә)

«Рухун ағачына чижәрдән су верди,
Ағылын чырагына көздән пиј верди.
Ки, торпагдан күл кими бојалар чыхарсын,
Судан бизим кими шәкилләр чәксин.»

(Хосров вә ширин)

Низами бу бейтлөрдә илаһијјатла әлагәдар
өлмләрин әсас принципләриндән олан чох
әһәмијјетли бир мөвзуја ишарә едир. О да будур
ки, һеч бир принцип вә ганун һеч бир шәраит вә
вәзијјәттә мүтләг ирадә вә гәза-гәдәрини һәјата
кечирмәкдә Аллаһын әлини баглаја билмәз. Ону
кәмијјәт вә кејфијјәтләрә табе едиб, варлығын
өзүндән доган ганунлара мүвафиг фәалијјәтә вадар

едә билмәз. Низами ашагыдакы бейтдә:

ایامـــــــرترا نغـــــــاذا مطلق

از امر تو کائنات منـــــــتق

«Еј әмри мүтләг ичра олуна,

Сәнин әмриндән каинат јаранмышдыр.»

Һәмин ифадәни демәк истәјир ки, Аллаһын
ирадә әләти олан «ол» фәрманынын өзү каинатын
мәншәји олмушдур, Аллаһын гүдрәт вә ирадәсинин
әзәмәти мә'лум олур. Бу, о демәкдир ки, инсан
«Нә чүр ола биләр ки, Аллаһын ирадәсини
көстәрән «ол» сөзүндән варлыг дүнјасы әмәлә
кәлә биләр?»-дејә нә гәдәр фикирләшә дә дәрк
олуна билән бир чаваба чата билмәјәчәкдир, чүнки
сөз илә варлыг дүнјасы арасында һеч бир
һәмчинслик вә синхијјәт тәсәввүр едилә билмәз.
Низами башга бейтлөрдә дә елә һаллара ишарә
едир ки, сәбәбләри нәтичәләрә тәтбиғ етмир. Вә
васитәләрлә мејдана кәтирдикләри һәгигәтләр
арасында һәмчинслик вә мүнасибәт јохдур. Әкәр
нәзәр саһибләри бу мәсәләни лазыми гәдәр
дүшүнсәләр, шүбһәсиз ки, онларын нәзәринчә
сәбәб-нәтичә арасында о һәмчинслијин зәрурилији
өз әһәмијјәтини итириб, позулачагдыр. Башга сөзлә,
онлар гәбул едәчәкләр ки, нәнки метафизик
сәбәбләрлә мадди нәтичәләр арасында, хүсусилә
Аллаһ-таала илә мөвчудат арасында һеч бир
һәмчинслик јохдур, үстәлик диггәт етдикдә сабит
олунур ки, бүтүн варлыг дүнјасынын

сәбәб-нәтичәләри арасында да һәмчинслижин олмасы зәрури дежилдир (Хосров вә Ширин, 46-чы бейт)

Адамын зәһниндә «2» әдәди јараныр. Көрәсән бу әдәд өз һәмчинси олан бир һәгигәтин мәһсулудур јохса инсанын зәһниндә онун мадди кечмиши јохдур ки, о маддәнин «2» әдәди илә һәмчинс олуб олмадығыны сечәк? Шүүр саһиби олан бир адам һовуза бир даш атыб, јаранан далгалары көрдүкдә јәгин ки, өзүнә белә бир суал верәчәк: «Әкәр варлыгдакы бүтүн сәбәб-нәтичәләр арасында сәбәб-нәтичәләрин һәмчинс олмасы зәрури шәртдирсә, онда суда јаранмыш, нәтичә вә объектив бир һадисә олан бу далга илә сәбәб арасында јә'ни дашын гүввә илә суја дүшмәси арасында нә кими һәмчинслик вардыр? Әкәр инсанын дәрк вә ирадәсини далғанын јаранма сәбәбләриндән һесаб етсәк мәсәлә даһа да чәтинләшәчәкдир, чүнки далга илә инсанын ирадә вә дәрки, даш вә дашы суја атан гүввә арасында һеч бир һәмчинслик көрүнмүр. Үмумијјәтлә белә демәк олар: Бејин вә руһ гүввә вә фәалијјәтләри өзүндән кәнар дүнјада һадисәләрин јаранмасына сәбәб олдуғу һалларда, һәтта дүнјада мүәјјән нәтичә јарадан сәбәбин һиссәләриндән олдуғу һалда белә, онларын арасында һеч бир һәмчинслик јохдур.

Низами, арашдырдығымыз бейтләрин сонунчусунда сәһвә јол вермишдир ки, габагы

бәһсләримиздә гејд етмишик. Ихтисарла десәк Низаминин сәһви бурададыр ки, бүтә вә бүтпәрәстлијә әсла мејл кәстәрмәјән һәзрәти Ибраһим әлејһиссалама «Аллаһ ону бүтханадан чыхартды»-дејир јахуд һәтта бир аңлыг белә бүтә мејл етмәјән һәзрәти-Ибраһим әлејһиссәлам һагында,

جو ابراهيم بايت عشق می باز

ولی بنسخانه را از بیت پیرداز

«Ибраһим кими бүтлә ешгбазлыг ет,

Лакин бүтхананы бүтдән тәмизлә. - дејир.»

Һабелә Әмирәлмөминин Әли әлејһиссаламын атасы Әбуталиб һәзрәтләри ислам динини гәбул етмиш, бу дини вә онун кәтирәни һәзрәти-Мүһәммәд ибн Әбдүллаһы мүмкүн гәдәр мүдафиә етмишдир.

Заман вә онун давамы бейнимизин заман өлчмә фәалијјәтинин нәтичәсидир вә Аллаһын зати-мүгәддәси үчүн заман мә'насыздыр.

با جبروتش که دو عالم کم است

اول ما آخر ما یکدم است

***

ای سرورق تو درس ایام

ز آغاز رسیده تا به انجام

«Чәбарутуну нәзәрә алдыгда ики дүнја да азыр,

Бизим эввэл-ахырымыз [онун үчүн] бир андыр.»

(Лејли вә Мәчнун)

«Еј вәрәгиндә күнләрин дәрси,

Башлангычдан сона кими јазылмыш!»

(Чилија Әбумазии)

Бурада ики мәсәләни арашдырырыг:

Биринчи мәсәлә— Заман, һәр һансы мәфһум вә ифадә илә тә'риф олунурса олунсун чәрәјанын инсан зейһиндә давам етмәсиндән ибарәтдир вә зейһин һәрәкәтлә әлагәсинин нәтижәсидир. Одур ки, әкәр инсанын зейһинин гаршысында һеч бир һәрәкәт олмаса, јә'ни зейһндә һеч бир һәрәкәт тәсәввүр олунмаса, заманын инсан үчүн мә'насы олмајачагдыр. Гәдимки мүтәфәккирләрдән бир дәстәси инанырдылар ки, заман инсан зейһиндән вә дәркиндән мүстәгил олараг каинатда мөвчуддур. Хүсусилә «зәрвани»-ләр заманын гејри-тәбии (метафизик) мәншәли олмасына да инанырдылар. Һәр һалда заманын зейһни вә харичи (һәрәкәт едән) гүтбләрин әлагәсинин мәһсулу олдуғуну сүбүт етмәк үчүн демәк олар ки, инсанын зейһни һадисәләрлә әлагәдәдир, бундан әләвә заманын өз ахымыны садә шәкилдә дәрк етмәк үчүн дә һәрәкәт вә дәјишиклији инсанын өз ичиндә олса белә гаврамаг лазымдыр. Бүтүн мәтн шүнаслар ашағыдакы бејтләрин «Илија Әбумазии»-јә мәнсуб олдуғуну гәбул едирләр:

بَشَى الزَّمَانَ بَعْنَ تَرَقَّبَ حَاجَةً
مَتَّانًا كَالْخَافِ الْمَتَرِّدِ
وَيَخَالُ حَاجَتَهُ الَّتِي يَهْبِسُ وَاِلَهَا
فِي دَاوَةِ الْجَوْزَاءِ اَوْ فِي الْقَرَقَدِ
وَإِذَا الْفَتَى لَيْسَ اَلْأَسْنُ وَتَسْنِي بِهِ
فَكَأَنَّهَا قَدْ قَالَ لِلزَّمَنِ اَقْتَعِدْ
فَإِذَا التَّوَانِي اُنْهَرُ وَإِذَا الدَّقَائِنُ
اَعْصَمَ وَالْحَزَنُ شَيْبُ مَسْرَمِدِ

«Заман, һачәт интизарында олан үчүн елә агыр, елә јаваш кечир ки, горхмуш вә шүбһәли адамын јеришини хатырладыр. О, һачәтини (үрәк мәтләбини) «Чөвза фәләк»-индә ја ики гардаш улдузда көрүр [әлчатмаздыр]. Инсан гәм палтары кејиниб, кәдәрлә һәрәкәт едәндә, санки, замана чолаг оласан,-дејир. Белә бир һалда санијәләр ајлар гәдәр, дәгигәләр илләр гәдәр узаныр, гәм исә әбәди сајылыр.»

Дикәр тәрәфдән әкәр инсан зейһни (истәр алма кими бир тәбии варлығын ја јер үзәриндәки дағларын тәшкили, инкишафы вә јеткинләшмәси үчүн өтән заман ја инсанын мүәјјән заманда истәһсал етдији мәһсул һаггында заманын анлајышы олсун, истәр олмасын) һәр бир мөвчуду өз тәркиб һиссәләринә ајырмаг истәсә, о һиссәләр арасында заман дејә бир һәгигәт көрмәјәчәкдир. Јә'ни, әкәр инсан, гөнчәнин јетишмиш алма һалына кими заман совушдуран бир алманы тәркиб һиссәләрини ајырса

бу хиссэлэр арасында заман дежэ бир һэгигэт көрмәјечәкдир.

Икинчи мәсәлә—Зейиндә јаранмыш заман анлајышы үмумијјәтлә һәрәкәтин нәтичәсидир. Нә өзү нә дә хиссәләри вә кејфијјәти (кечмиш, инди, кәләчәк, сүр'әтли вә јаваш совшмагы) Аллаһын јанында мә'насыздыр. Јә'ни заманда гаврадыгымыз ахыш вә давам етмәк анлајышларынын Аллаһ илә әлагәдар гејри-мүмкүндүр. Шәбүстәри (Шејх Маһмуд) дејир;

تعالم الله قديمى كماويكدم

كند آغاز وانجام دو عالم

«Гәдим олан Аллаһ таала еләдир ки, бир анлыг,
Ики аләмин әввәл-ахырыны едәр.»

Мәһз биз инсанлар, өзүнә мәхсус бејин гурулушуна малик олдугумуз үчүн заман адлы бир чәрәјаны дахили ја харичи һәрәкәтдән тәчрид едир вә заман адландырыгы вә ону өлчмәк үчүн санијә, дәгигә, саат вә с. бу кими ме'јарлар тәјин едирик. Һәрәкәт мәчрисиында олдугумуз вә һадисәләрин баш вермәсиндә вә арадан кетмәсиндәки илкинлик вә гејри-илкинлији көрдүјүмүз үчүн кечмиш, индики вә кәләчәк заман анлајышларыны ајырыгы. Шүбһә јохдур ки, варлыглар серијасынын ахынында затән кечмиш, индики вә кәләчәк заманлары јохдур. Варлыглар серијасындакы јекәнә һэгигәт сәбәбләрин нәтичәләрә нисбәт илкинлијидир. Әкәр бир

варлыгын елә бир нөгтәсиндә олсајдыг ки, варлыгдакы бүтүн һадисәләр бизә нисбәт бир-бирилә јанашы чәрәјан етсәјди, зейнимиздә илкинлик вә гејри-илкинлик дејә заман хүсусијјәтини гаврамајачагдыг. Философларын ағасы Мирдамад рәһмәтүллаһ әлејһин ирәли сүрдүјү әсас да будур. Бу әсас Плотонун бә'зи сөзләриндә дә мүшаһидә олунар.

Аллаһдыр заһир вә батин

نهـــــان و آشكارا درون و بيرون

خرد راه درگاه و رهنمون

«Батин вә харич, кизли-ашкар,
Аглы она догру јөнәлдир.»

(Игбалнамә)

﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

(Әл һәдид, 3)

«Одур әввәл вә ахыр, одур заһир вә батин,
одур һәр шеји билән.»

Бу бејтидәки мәзмуну ајәји-шәрифәнин мәзмуну да ифадә едир. Бу ајәнин тәфсиндә мүхтәлиф нәзәријјәләр ирәли сүрүлмүшдүр ки, бәһсин чох чәһәтли олдугу үчүн мүстәгил бир рисалә мөвзусу ола биләр, Лакин биз бу бәһсимиздә ики мә'на вермәклә кифәјәтләнир вә ону ајәнин сон тәфсири кими тәгдим едирик:

Биринчи мә'на: Мә'лумдур ки Аллаһ

таала бүтүн кайнаты гэжжмчэсинэ эһатэ етдији үчүн һэр бир шеј–экэр варлыгын эн кичик зэррэчији олҕо, варлыг дүнјасынын эн дэринлијиндэ кизлэнмиш олса белэ, Аллах үчүн заһир, ашкар вэ мөлүмдур вэ һеч бир шеј онун билик дайрэ–синдэн конар дејилдир.

Икинчи мө’на: Эмирэлмөминин элэјһиссаламын биринчи хүтбэдэ бујурдугу чүмлэјэ эсасэн

«مَعَ كُلِّ شَيْءٍ لَا بِمَقَارَنَةٍ وَغَيْرِ كُلِّ شَيْءٍ لَا بِمُزَابَلَةٍ»

«Аллаһ, чисми говушуг вэ јахынлығы олмадан һэр шејлэ вар, чисмани ајрылығы олмадан һэр шејдэн башгадыр.»

Демэлијик ки, Аллах, јарадылыш дүнјасындакы ашкар эшјаларын јанында олдугу кими батин эшјаларын да јанындадыр. Сөз јохдур ки, истэр ашкар эшјаларда истэрсэ дэ кизли эшјаларда олан белэ бир һэгигэти гаврамаг ади бејинлэр үчүн чох чэтиндир. Одур ки, бу элагэни изаһ етмэк үчүн дујула билэн бир мисал чэкирик. Бу элагэни дэрк етмэк үчүн эн јахшы мисал ишыгын бүтүн шэффаф чисмлэрдэн, истэр заһири истэр даһили һиссэлэриндэн кечмэсидир. Һәмин мисалда шэффаф чисмин һеч бир һиссэси ишыгдан кизлин вэ узаг дејил, ишыг һамысыны ајдынлашдырыр. Јухарыдакы ајэ үчүн верилэн бу тэфсирдэ–ки, нур ајэси дэ онун асанлыгла дэрк олунмасыны тэсдиг

едир. Лакин экэр ајэнин башга шэкилдэ тэфсир олунмасы Аллаһын башга мөвчудларла, «ичмал вэ тэфсил» элагэсинэ [јэ’ни Аллах, мөвчудларын ичмал вэ ихтисар шэкли, мөвчудлар исэ Аллаһын тэфсилатлы шэкли олмасына] кэтириб чыхарса, эсасландырылмаз, гэбул олунмаз олачагдыр. Ичмал вэ тэфсил элагэси Чаминин ашагыдакы рүбаисиндэ кезэ дэјир:

چون حق به تفصيل و شئون گشت عيان

مشهود شد این عالم پر سود و زیان

چون باز روند عالم و عالمیان

در رتبه اجمال حق آید به میان

«Она көрө ки, һагг тэфсиллэрлэ [мөвчудларла] ајан олду,

Вэ бу хјир–шэрли дүнја көрүндү.

Алэм вэ алэмдэкилэр кетдикдэн сонра,

Һагг ичмал мэрһэлэсиндэн мејдана чыхачагдыр.»

Бу да варлыгын вэһдэти нэзэријјэсидир ки, илаһи динлэр бахымындан гэбул олунмаздыр. Сағлам ағыл вэ һэтта шүһуди дэрклэр бахымындан бу нэзэријјэдэ (варлыгын вэһдэти) олан чохлу ибһамлар вэ проблемлэрин арадан галдырылмасы, һэлл олунмасы зэнн едилмир.

О, һөкмү вэ һакимијјэти ашкар, һикмэти кизли олан Аллахдыр

به حکم آشکارا به حکمت نهفت

ستایندہ حیران از او وقت گفت

*«Һөкмү ашкар, һикмәти кизли,
Тә'рифләжәни, данышаркан һејраныдыр.»*

(Игбалнамә)

Бу бејтин мәзмуну чох јүксәк вә илаһи фәлсәфәнин принципал вә әсас мәсәләләриндән биридир. Демәк олар ки, бүтүн нәзәр саһибләри бу мәсәләдә, истәр өз бәһс вә тәдгигатларында тә'кид етсинләр, истәр етмәсинләр, ејни көрүшә маликдирләр. Нәзәр саһибләринин тәдгигат вә идејаларындан чыхан нәтичәләрә дигтәт јетирдикдә, һамысы е'тираф едирләр ки, Аллаһын һөкмү каинатда бир сыра ганунлар ардычыл вә даими истила, ирадә вә сәрәнчамлары позмаг шәклиндә чәрәјан едир. Даһа доғрусу «мүлк»-дән «мәләкут»-а кими бүтүн варлыг дүнјасы о зати-мүгәддәс һөкмүнүн тәзаһүрүдүр. Бу һәгигәтә дигтәт етмәлијик ки, һеч бир һәрәкәт вә нәтичә олан һадисә сәбәб кими нәзәрдә тутулан һәгигәтин өзүндән төрәнә билмәз. Онлар, һәр он ишыг гајнағындан сачан фотонлар кими һәрәкәти давам етдирмәк вә сәбәбләр јолу илә нәтичәләр бүрузә вермәк үчүн Аллаһын фејзиндән бүтүн мөвчудлара ахырлар.

Аллаһ һикмәтинин инсан зәһни вә ағлындан кизли олдуғуна кәлдикдә исә, онун мүтләг һөкмү вә һакимијјәти кими бүтүн инсанлар тәрәфиндән асанлыгла дәрк олунмаздыр.

Аллаһ һикмәтинин ики нөв олдуғуна әсасән

дејә биләрик ки, онун бүтүн һикмәтләри инсанлара кизли дејилдир. Аллаһ, бир нөв һикмәтләри бәндәләринә ашкар етмиш, онлары һәммин һикмәтләрә мүвафиг дәрк вә һәрә кәтдән јарарландырмамышдыр. Аллаһын башга нөв һикмәтләрини исә инсанлар, өзүнә мәхсус бејин вә әсәб системләринә малик олдуғларына көрә дәрк едә билмәзләр.

Аллаһын ики нөв һикмәти һағгында ихтисарла изаһ етмәздән вә мисал чәкмәздән әввәл үмуми бир принципи хатырладырыг. О да будур: Аллаһын вачиб варлыг олдуғу, чәлал вә чәмал сифәтләрини дәрк етмәклә үмуми бир принцип кими тәсдиг етмишик ки, Аллаһ һеч бир шеји, һәтта гум зәррәсини белә һикмәтсиз јаратмыр. Бу әсли сүбүт етмәк үчүн бир шејин вар олмасында ја варлығынын кејфијјәтиндә һикмәтин атылмасы мә'насына дигтәт јетрмәјимиз кифајәт едәр. Бир шејин јаранмасында ја арадан кетмәсиндә һикмәтин олмамасы, јахуд бир шејин һикмәтсиз кәмијјәт вә кејфијјәтләрлә вәсф едилмәси о демәкдир ки, о шеј (вар олмасы, олмамасы, варлығынын кәмијјәт вә кејфијјәти вә өзүнә мәхсус ганун мәчрасында олмасы) шәраитин тәләбләри вә истәнилән нәтичәләрлә әлағәдә олмајараг варлыг мејданына јуварланмышдыр. Нечә дејәрләр, һәдәфсиз, нишансыз вә шүүрсуз бир атычы тәрәфиндән атылмыш бир охдур! Мә'лумдур ки, бүтүн

хиссэлэри, һадисэлэри вэ ганунлары сых элагэ илэ бир-биринэ багланмыш учсуз-бучагсыз варлыг межданында белэ бир ентимал хиссијатымыз вэ лабораторијаларла мүшаһидэ етдијимиз бүтүн мөвчудларын јохлуғуна верилэн һөкм илэ ејнидир. Белэ дејилми?

به هر جزوی ز کل کسان نیست گردد
کل اندوم ز امکان نیست گردد
جهان کل است و در هر طرفه العین
عدم گردد و لا یقی زمانین
دگر باره شود پیدا جهانی
به هر لحظه زمین و آسمانی
اگر یک ذره را بر گیری از جای
خلل یابد همه عالم سراپای

«Һәр бир (бүтөв) хиссэлэриндэн бири јох олса, Күл дәрһал өз мүмкүнлүјүнү итирэр. Дүнја бир «күлл»-дүр вэ һәр көз гырпымында, Јох олур, [чүнки] ики заманда јашамаз. Јенидэн башга бир дүнја јаранар, [Демэк] һәр анда бир јер вэ бир көј јаранар. Әкәр бир зэррәни белэ јериндэн гопарсан, Бүтүн дүнја башдан ајаға позулар.»

(Шејх Маһмуд Шәбүстәри)

Елә буна көрәдир ки, хиссэлэри бир-бири илэ сых элагәдә олан бу дүнјада һеч дәрәчәсиндә олан бир зэррәнин һикмәтсиз олдугуна һөкм вермәк бүтүн дүнјаны һикмәтсиз сажмагдыр ки, бунун өзү

дә бүтүн варлыгы јох һесаб етмәклә бәрабәрдир, чүнки фәлсәфи бир принципә әсасән «бир шеј ја ардычыл варлыглар серијасында јерләшмәз ја јерләшәр. Һәр бир шеј варлыглар серијсында јерләшиб она, вар олса да "биһудәдир,"-демәк олмаз». Вэ «һеч бир шеј ганун бошлуғу шәраитиндә вар олуб өз варлығыны давам етдирә билмәз». Инди исә ики нөв илаһи һикмәтин изаһыны веририк:

Биринчи нөв- О нөв һикмәтләрдир ки, инсан елм вэ мә'рифәт газанмагла истәр мәнз нәзәри һикмәт, истәрсә нәзәри вэ әмәли һикмәт саһәсиндә онларла таныш олур. Јә'ни инсанлар Аллаһын бәхш етдији сағлам ағыл вэ бејин гүввэләри илэ бир чох һәгигәтләрлә таныш ола биләр. Елә буна көрәдир дејирик: Батин бәсирәтинә малик олан һәр бир инсан [Буна билмәклә ки, варлыг дүнјасындакы бүтүн һәгигәтләр онлар үчүн тә'јин олмуш ганунлар мәчрасында низам-интизамын олдугуну көстәрир вэ варлыг дүнјасындакы бүтүн дәјишкәнликләрин әсасы олан сабитләрин үзәриндәдир.] Варлыг дүнјасы китабындан нечә сәтир өјрәнмиш олса шүбһәсиз ки, Аллаһын варлыг межданындакы һикмәтләриндән газандыгы мә'рифәт дәрәчәсиндә мә'лумат әлдә едәчәкдир. Һәм дә биз инсанлар Аллаһ тааланын пејгәмбәрләр, сағлам ағыл вэ вичдан васитәсилә бизә бәхш етдији вәзифә вэ

фәрманлары, [тәкамүл јолумуз онлары эмәл етмәкдәдир] һикмәтләри чох мигдарда дәрк едә биләрик. Аллаһ таала

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾

«Намаз позгунлуғун вә фитнә фәсадын гаршысыны алыр»

Бујурдугу заман намазын ән јүксәк һикмәтини бәјан едир. Бүтүн ибадәтләр вә һәјатын үмуми мадди вә мә'нәви чәһәтләри илә әлағәдар еһкамлар да беләдир. Онларын һеч бири дујула билән тәбиин ја дујулмајан әгли һикмәтсиз дејилдир.

Икинчи нөв: Елә һикмәтләрдир ки, Аллаһ онлары јарадылышын әсас принципләриндә ишләтмиш, ја әзәмәтли варлығ чиһазынын сон һәдәфиндә нәзәрдә тутмушдур, ја да әшјаларын үмуми чәрәјанындакы инсан варлығынын чох дәрин принципләриндә ишләтмишдир. Һәгигәт, Низами вә онун кимиләрин, һабелә бәшәр карваны философ вә алимләринин е'тираф етдијидир. Елм вә маариф, илаһи һикмәтләрин бүтүн јөн вә сирләри илә таныш олмағ үчүн чох мәһдуддур. Бу да Аллаһ тааланын Исра сурәсинин 85-чи әјәсиндә бизә хатырлатдығы бир һәгигәтдир:

﴿وَمَا أَوْثَقْتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾

«Сизә елмдән јалныз чүзи мигдар верилмишдир»

Аллаһ адынын чазибә мејданында олан ашиғи илаһи сақитлик әһәтә етмәсә, ашиғ тағәтдән дүшәр.

رفعتي اگر نامدی آرام تو

طاقت عشق از کشتش نام تو

«Әкәр олмаса сәнин архајынлығын, итирәр...

Ешг өз тағәтин, сәнин адынын чазибәсиндән.»

(Сирләр хәзинәси)

Низами Кәнчәвинин ше'рләриндәки һәгигәтләр кестәрир ки, о, јухарыдакы бейтдә дедији һалы дәрк едирмиш, чүнки, әввәлки бәһсләрдә дедијимиз кими о, ләјағәтлә һәкимлик (һикмәт саһиби, мүтәфәккир, философ вә ариф мә'насында) рүтбәсинә малик имиш. Бәли о, һикмәт саһиби олан адамлардан биридир вә дејә биләрик ки, бу бейтин мәфһуму шүүрсузчасына вә тәсадүфи оларағ Низаминин зәһнинә кәлмәмишдир. Һәр һалда, чох әһәмијјәтли вә долғун мә'насы олан бу бейтин изаһына кечирик. Бейтин мәзмуну беләдир: Илаһи! мүгәддәс адынын чазибәси о дәрәчәдәдир ки, әкәр бири дилинә кәтирсә—адәт етдији үчүн дејил, һәгиги ешг илә—шүбһәсиз ешгин шиддәтиндән мадди көвдәсиндән чыхыб мәләкут әләминә доғру учачагдыр.

Мә'лумдур ки, бу сөз «Аллаһ» вә дикәр мүгәддәс илаһи адлардан авам е'тигадлары тәғлид етмәк дәрәчәсиндә, бир аз ашағы ја јухары мәфһумдан чох дәрк етмәјән ади инсанлар үчүн

чоҳ ҷад, гариб вә инанылмаздыр, чўнки Аллаһын ад вә сифәтләри онлар үчүн өзүнә мәхсус һәјатын шәраит вә тәләбләриндән доған дарысгал вә кичик зһинләринин формалашдырдыгы мәфһумлардыр. Мөвлана Чәләләддин Руми илаһи адларын зикрини асан һесаб етмәк барәдә ғыса вә мә'налы мисаллар чәкмишдир:

روستای گاو در آخور بیست
 شیر گاوش خورد و بر جایش نشست
 روستای شد به آخور سوی گاو
 گاو را می جست شب آن کنجکار
 دست میمالید بر اعضای شیر
 پشت و پهلو گاه بالا گاه زیر
 گفت شیر ار روشنی افزون بدی
 زهره اش بیدردی و دل خون شدی
 این چنین گستاخ زان میخار دم
 گاو در این شب گاو می پندار دم
 حق همی گوید که ای مغرور کور
 نی ز نام پاره پاره گشت طور
 که لو آنز کنا کباباً للجیل
 لا نقطع ثم انصدع ثم ارتحل
 از من ار کوه احد واقف بدی
 پاره گشتی و دلش پر خون شدی
 از پدر و ز مادر این بشنیده ای
 لا جرم غافل در این پیچیده ای
 گسر تویی تقلید از آن واقف شوی
 بی نشان بی جای چون هاتف شوی

«Бир кәндли инәјини ахуруна бағлады,
 Шер (аслан) кәлиб инәји јејиб јериндә отурду.
 Кечә төвләјә кетди,

Инәји ахтармаға башлады:—
 Әлини асланын үзвләринә чәкирди,
 Бөјрүнә, архасына, ашағы-јухарысына.
 Аслан [өз-өзүнә] деди: ишыг олсајды,
 бағры чатлајарды.

Она көрә мәни чәсарәтлә гашыјыр ки,
 Гаранлығда мәни инәк тәсәввүр едир.

Һағг дејир: Еј кор худбин,

Тур дағы адымы ешитмәклә дағылмады.

Әкәр китабы даға кәндәрсәјдик,

Бир-бириндән ајрылыб, дағылар арадан кедәрди.

Үһүд дағы мәнән бихәбәр олсајды,

Дағыларды, бағры чатлајарды.

Ата-анандан буну ешитдијин үчүн,

Бу гәфләтдә гәрг олмушсан.

Сәнин ондан хәбәрин олса,

Изсиз, јерсиз бир һатиф оларсан.»

(Ч. мөвләви)

Чәләләддин Руминин чәкдији мисал мөвзунун әзәмәти бахымындан мәсәләјә там тәтбиг олунмаса да,

چونکه با کودک سرو کازت فساد

پس زبان کودکی باید گشاد

«Ушагла мәшгулсанса,

Онун өз дили илә данышмалысан.»

-дејә диггәт мәркәзинә алынмалыдыр. Бу, дүзкүн сөздүр ки, чамаат, Аллах кәлмәсиндән, ибһамлы бөјүклүк илә ичмали истила гарышыгындан ибарәт һабелә варлыг дүнјасыны јарадыб, ишдән әл чәкәрәк бир бучагда динчәлмәкдә олан јарадычы мәфһумундан башга бир мә'на нәзәрдә тутмур. Бәшәр зейнинин Аллах ифадәси һаггында сахталашдырдыгы мәфһум о гәдәр тәәсүфләндиричидир ки, адам онлары рәдд етмәк дә истәмир. Даһа тәәччүблүсү будур ки, тарих боју бир дәстә Аллаһы инкар етмәк ја онун һаггында шүбһә јаратмаг үчүн садәләвһләрин зейнинин гурашдырдыгы мәфһумлары көтүрүр вә онлары рәдд етмәклә белә гәнаәтә кәлмишләр ки, куја Аллаһы елми дәлилләрлә рәдд етмишләр!! Нә исә, көрәк Низами бу бейтдә

رفعتی اگر ناممندی آرام تو

طاعت عشق از کشتن نام تو

«Әкәр олмаса сәнин архајјынлығын, итирәр—
Ешг өз тагәтини, сәнин адынын чазибәсиндән.»

Нә демәк истәјир? Аллах зүлчәләл мәфһумуну дүзкүн дәрк едән адам үчүн бу һәгигәти гаврамаг о гәдәр дә чәтин дејилдир. Бу һәгигәти дә дәрк етмәк чәтин дејилдир ки, ашиг өз севкилиснин чәмалыны тәсәввүр едәндә ја онун адыны дилә кәтирәндә севкилиснин тәрәфиндән мәрһәмәт олунмасыны дүјса, сакитләшәчәкдир. Бу мөвзуну бејинләри бу фәалијәтләр үчүн инкишаф едиб

мүкәммәлләш дирәкләрин чоху тәсдиг едә билдији үчүн артыг тәфсилата еһтијач көрмүрүк. Бу бәһсдә әһәмијјәт верилмәли мәсәлә будур ки, көрәсән бәшәрин, Аллаһы гаврајыб она чәзб олмасы елә бир шиддәт вә әзәмәтә чата биләрми ки, чәзб олмуш инсанын үрәјинә Аллах тәрәфиндән сакитлик чөкмәсә, тагәтдән дүшсүн? Суалын чавабы мүсбәтдир.

Әкәр доғрудан да, Инсан мәчази ешгләрдә севкилиснин көзәллијини дәрк едәндә сәрхош олурса,

Мәчази ешг мәгамларында дүнјанын бүтүн көзәлликләри ашигин нәзәринчә севкилиснин көзәллији илә әлагәдар олурса, мәчази ешг мәһдуд бир көзәлликдән чыхыб, сонсуз дәрәчәдә кенишләнирсә,

Инсан мәчази ешгдә варлығын бүтүн принцип вә ганунларыны өз севкилиснин ихтијарында көрүрсә,

Мәчази ешгә севкилиснин көзәллијини гаврајаркән бир ана вә замана еһтијач дүјмадан бејин вә руһи гүввәләр тәмәркүзләшдирирсә,

Ашиг, ешг мәгамларында бүтүн варлығыны унудуб, өз варлығынын ағырлығыны дашымагда тагәтдән дүшүрсә,

Бүтүн көзәлликләри бәхш едән вә бүтүн кәмалаты јарадан вә инсана сон дәрәчә мәһәббәт

көстөрөн вэ ону өз кэмал чазибәси мејданында
гојан Аллаһа ашиг олан инсан бу һәгиги ешг
мәгамында нә хала галар? Әкәр доғрудан да
Аллаһын мәрһәмәти белә һалларда инсаны,
һәјатыны давам етдирмәк үчүн горујуб сахламаса,
руһ көвдәни сындырыб гүдс вә мөләкут аләминә
учар. Доғрудан да беләдир:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه پیاموز
کمان سوخته را جان شد و آواز نیامد
این مدعیان در طلبش یخبراند
کمان را که خبر شد خبری باز نیامد

*«Еј мүрги-сәһәр севкини пәрванәдән өјрән,
Кәр јандыса да өлдүсә сәс чыхмады ондан.
Бу мүддәиләр сирләрдән галмышлар хәбәрсиз,
Јохдур да хәбәр сирләрә акаһ оландан.»*

(Сә’ди)

Мөвлана Чәләләддин Руми,

من چه گویم یک رگم هشیار نیست
شرح آن یاری که او را یار نیست
Нә дејим? бир дамарым да ајыг дејил.
Һеч бир јары олмајан јарын төвсифиндә.

Дејирсә, агилин, «чәлил» вә «чәмил» мөвчуду
гаврајаркән тагәтдән дүшмәсинә ишарә едир.

Белә бир вургунлуг мәгамына чатан инсанын
өзүнү итириб, мә’мули шүүрла өз һәјатыны давам
етдирә билмәјәчәји мәсәләсини бүтүн бәсирәт

саһибләри гәбул едир. Мәсәлә бурасындадыр ки,
инсан, Аллаһы дәрк едәркән дүчар олдугу һәјачан,
вургунлуг вә изтирабдан белә бир јүксәк мәгама
чатмаг үчүн һансы мәрһәләләрдән совушур? Бу
рүтбәјә чатмаг үчүн зәһнә кәлән әсас шәртләр
дөрддүр:

Биринчи шәрт— Бүтүн варлығлардан
үстүн олан камил мөвчуду дәрк етмәкдир. Мән
белә бир дәрк саһиби ола билмәрәм,—дејәнә јалныз
буну хатырладырыг ки, әзәмәтә аид бир анлајышы
гавраја билдијиниз һалда бу јүксәлән һәрәкәтинизи
нә үчүн әтрафыныздакы әзәмәтләрдә, мадди
аләминдә дајандырысыныз? Сиз ки, мәхсус
көзәлликләр даирәсиндән чыха билир вә мә’гул
көзәлликләр дијарына кирә билирсиниз, һансы
дәлилә көрә мә’гул көзәлликләр сәрһәддинә чатан
кими дајаныр вә бүтүн мәһсус вә мә’гул
көзәлликләри әһатә едән мүтләг һәгигәти там
ајдынлығла дәрк етмәк үчүн өз дахили аләминизә
мүрачиәт етмирсиниз? Әкәр «Мән, о бөјүклүкдә
һәгигәтлә әлағә јаратмағ һәддиндән даһа кичијәм»
вә «Әкәр бу, олан иш олајды, бүтүн инсанлар
ондан јарарланачағдырлар»-дејә бу фикирләри
өзүнүзә ашыламасаныз сон дәрәчә чәләл вә чәмал
саһиби олан о әзәмәтли мөвчуду гаврамағ үчүн сиз
дә һәмин јолла һәрәкәт едә биләрсиниз. Бүтүн
ибһамлары өзүнүздән узаглашдыран вә күзкү кими
дуру олан зәһнинизи о мүтләг кәмалын

гаршысына гојун, чүнки ону дәрк етмә рәгбәти бүтүн инсанларын фитрәтиндә мөвчуддур. Экәр, бу мәсәләжә јә'ни Аллаһы гаврамаг бачарыгы елминә «бу, мүмкүн олсајды бүтүн инсанлар јарарлана биләрдиләр»-дејә јанашсаныз, онда бу һәгигәти јадыныза салын: Бир һалда ки, худбинлик инсанын ән пис вә ән чиркин сифәтләриндән биридик вә тәгриблә бүтүн инсанлар бу дәрдә кирифтәрдырлар, лакин һамы дүзкүн тә'лим-тәрбијә вә һејванлыга аид ләззәтләрә көз јумуб, башга инсанларын јашамаг һүгугуну таньымагга худбинлији тәкамүлдә олан заты горумага чевирә билирләр.

Икинчи шәрт-зәһни, бүтүн ибһамлардан, хулјалардан вә мә'мул мәдәнијјәтин Аллаһ һаггында ујдурдугу һәр һансы әсасыз анлајышлардан тәмизләмәкдик. Ола билсин ки, бу һагда да бә'зи адамлар белә бир бәһанә кәтирсинләр ки, зәһни, ибһамлар, хулјалар вә ујдурмалардан тәмизләмәк чох чәтиндик. Одур ки, бу шәртин һәјата кечмәси гејри-мүмкүндүр. Бу, бизим ән мөһтәшәм вә ән зәрури дәркимиз һаггында сәһләнкарлығымыз үчүн бир бәһанәдик ки, экәр бир күн бунун зијаныны дәрк едә биләк өзүмүзү багышлаја билмәјәчәјик.

Мән, бу һагда белә бир суал верир вә онун чавабыны сизин вичданыныза вә саглам аглыныза һәвалә едирәм: Һәмин инсанлар дејилләрми ки,

мәһсус сајыланлардан әдәд [сај] сөзүнү тәчрид едиб ријази әмәлијјатларда елә ишләдирләр ки, зәррәчә белә ибһам вә ујдурмалара јол верилмир? Демәк сиз инсанлар белә бир габилијјәтә јүксәк сәвијјәдә маликсиниз.

Һәмин инсанлар дејилләрми ки, өз мәнәфә'ләрини дүјдугда ән мүрәккәб јолларын арасындан сон дәрәчә диггәтлә ән дүз хәтти чыхарыр? Бәли, бу суалын чавабы да мүсбәтдик.

Һәмин инсанлар дејилләрми ки, өз бејин габилијјәтләри илә һәр һансы әнкәл төрәдичи ибһам вә ујдурмалардан узаг сонсузлуг анлајышыны, кәмијјәтләрдә сонсуз әдәдләр силсиләси, кејфијјәтләрдә исә мәһдудлуглардан вә кәмијјәтләрдән үстүн көзәллик, әдаләт, дәјәр вә с. бу кими кејфијјәтләр ады илә гавраја билир? Бәли, һәгигәтән беләдик. Белә бир тәәччүб доғуручу габилијјәтләрә малик олан инсан «мән өз зәһнимин гондардыгы ибһам, хулја вә ујдурмалардан әл чәкиб, дахилимдә Аллаһ адлы мөһтәшәм бир һәгигәти гавраја билмәрәм»-дејә нечә гәнаәтә кәлә биләр?

Үчүнчү шәрт-о кәмил мөвчуду гаврамаг үчүн шиддәтлә рәгбәт көстәрмәкдик. Һеч ким бу һәгигәтдә зәррәчә шүбһә едә билмәз ки, инсан, өзүнә зәрури вә фајдалы билдији һәр саһәдә камала чатмага чан атыр. Икид өз икидлийнин, алим исә елминин камала чатмасыны мистәјир. О,

күзкүдө өз симасына бахаркэн јәгин ки, сон дәрәчә көзөл олағы сеvir. Һәр адам чәмијјәттә севилмәјини истәјир.

Иби Синадан (Әлишарат Вәл-тәнбиһатда) бир ифадәјә диггәт јетирсәк мөвзуну даһа чох ајдынлашдыра биләрик. О дејир: «һал һазырда бәдәнин вә онун истәкләри илә мәшғул олдуғун үчүн јүксәк камалата чатмағ рәғбәти сәндә јохдурса бу, камалын маһијјәтинә дејил, сәнә гајыдыр. Јә’ни, сәнин үчүн вә сәнә лајиг олан камала чатмағ гејри-мүмкүн дејил. Сән өзүн ону гаврајыб, һәјата кечирмәјә рәғбәт көстәрмирсән.

Дөрдүнчү шәрт - Х у д б и н л и к чиркинликләриндән узаглашмағ вә һејванлыға аид мүхтәлиф ләззәтләрә пәрәстиш етмәкдән чәкинмәкдир. Әкәр бу тәмизләнмә лајигинчә олса, Аллаһ әхлагијјатына бәзәнмәк вә бәјәнилмиш әдәблә тәрбијә олунмағ вә јүксәк инсанлығ принципләринә чатмағ асан олачагдыр. Бә’зи чәһәтләрә көрә әкәр бу тәмизлик һејванлыға хас олан әхлагијјәти јох етмәклә биркә оларса, гејд етдијимиз әхлағ вә әдәб-әркан дуру булағ кими гајнајачагдыр.

Бу инчәлији дә нәзәрдә тутмалыјығ ки, шәртләрдә гејд етдијимиз тәртиб о демәк дејилдир ки, о үстүн мөвчуду гаврамағ да һәмин тәртиблә олмалыдыр. Јох, ола билсин ки, биринчи үмуми дәрк мәрһәләсиндә чох јүксәк сәвијјәли бир дәрк

етмә баш версин, лакин бу дәрк чох еһтимал ки, давам етмәјәчәкдир.

Аллаһ Әсәрини (нишанәсини) Бүтүн Мөвчудларда Көрмәк Олар

وجودش بر همه موجود ظاهر
نشانتش بر همه ذرات ظاهر

ز هر شمی که بینی روشناسی
به وحدانیتش بابی گواهی

ترا جویم ز هر نقشی که دائم
تو مقصودی ز هر حرفی که خوانم

«Варлығы һәр бир мөвчуд олана һаким,

Нишаны һәр бир көрәнә заһирдир.

Ишығ ахтардығын һәр бир шамдан,

Онун тәклијинә шаһид тапачагсан.

Билдијим һәр бир нахышдан сәни ахтарырам,

Охудуғум һәр бир сөзүн мәгсәди сәнсэн.»

(Хосров вә Ширин)

هر خط که بر این ورق کشیده است

شک نیست در آنکه آفریده است

بر هر چه نشانتش طراز است

ترتیب گواه کارمنازیست

«Бу вәрәгә чәкилән һәр бир хәтт,

Шүбһә јохдур ки, јараданы көстәрир.

Һәр шејдә таразлығ изи варса,

Бир таразлајанын олдуғуну тәсдиг едир.»

(Лејли вә Мәчнун)

Варлығ аләмнин бүтүн мөвчудларында

Аллаһын варлыгына дайр ајә вә эламәт вардыр.- Бу һәгигәт ислам гәйнагларында вә бәјүк әдибләрин вә нәзәр саһиби олан философларын әсәрләриндә олдугча чоҳдур. Әлбәттә бу ајәләр вә эламәтләри елә адамлар көрә билир ки, әшјалара сәтһи бахыш сәвијјәсиндән јүксәлиб, варлыг дүнјасындакы һәгигәтләри мүәјјән мигдарда арашдырмыш вә гимәтләндирмиш мадди варлыгда олмајан сајсыз-һесабыз чүрбәчүр кејфијјәтләр, формалар вә һәрәкәтләри тамамилә гаврамышлар. Бу мөвзунун изаһында демәк олар ки, метафизик варлыг вә Аллаһ зүлчәлалә инанан ади адамларын чоху өз әгидәләрини сүбут едиб, мүчәррәд варлыгы инкар едәнләри гәнаәтә кәтирмәк үчүн һәмишә гејри-мадди һадисәләрә мисал үчүн садиг јухуларә, мә'мул сәбәб-нәтичәләрдән үстүн олан һејрәтләндиричи һадисәләрә, дуаларын мүстәчаб олмасына вә саирәјә архаланырлар. Бизчә, гејри-тәбии һадисәләрә хүсусилә бүтүн вәсиләләрдән әлагәсини үзүб Аллаһа мүтләг тәслим оларкән дуаларын мүстәчаб олмасына архаланмаг тамамилә доғрудурса, јахшы оларды ки, һәмин һәгигәти елми әсәрләримиздә изаһ едиб, үмумхалг маарифи системинә кечириб, диггәтәти бу суаллара чәлб едәк ки, Маддә нијә һәрәкәт едир? Вә нијә өз һәрәкәтиндә мүәјјән истигамәт көтүрүр? Варлыг дүнјасындакы мөвчудларда олан бу гәдәр мүхтәлифлик, чох вариантлылыг вә

чеишдрилилик һансы сәбәбдән гәйнагланыр? Мир Имадын сәһрли һүсни-хәтти, көзәл шәләләләр вә с. бу кими минләрлә бир-биринә гаршы һабелә ајры-ајры көзәллик нүмунәләринә шамил олан јеканә үмуми көзәллик нәдир? Бу суаллара чаваб вермәк метафизик варлыгын мадди варлыгә көстәрдији тә'сири нәзәрә алмадан гејри-мүмкүндүр. Бу мөвзуја е'тираз олараг дејилә биләр ки, эламәт вә изин әсас хүсусијјәти һәмин эламәт вә изи дашыјан мөвчуду көрмәк онун көрүнмәсинин мүмкүнлүјүдүр эламәт вә изин варлыгына е'тираф етмәк кениш тәдгигат вә арашдырмалар тәләб етмәмәли вә көрүнмәк үчүн бир чох суал-чаваба мөһтач олмамалыдыр. Бу е'тиразын чавабы беләдир; Аллаһ изини мөвчудларда ајдынлашдырмаг үчүн сон чаваба чатынча суалларын давам етмәси нәзәр саһиби вә тәдгигатчылар үчүндүр ки, терминләрлә әһатә олундуғлары вә нечә дејәрләр хулјалара гапылыб, бејин шаһматында мәшгул олдуглары үчүн илк бахышда илаһи изи мөвчудларда көрмәк үчүн малик олдуглары фитри шүүр габилијјәтини кәсәрдән салмышдыр. Нечә дә көзәл демишдир о мөһарәтли шаир;

چشم روشن راز عینک می فزاید تیرگی

صافدل گمراه می گردد ز برهان بیشتر

«Ајдын көрән көзә сјнәк вурмаг гаралыгы артырар,

Сафгэлбли адам чох дәлил-сүбүт кәтирилдикдә
янылар.»

Һәм дә белә дејилмишдир;

وَفِي كُلِّ نَفْسٍ لِّهٖ آيَةٌ
تَذَكُّرٌ لِّعَلَّيْكُمْ تَرْجَعُونَ

«Бүтүн шејләрдә онун үчүн бир әламәт вардыр
ки,

Онун бирлијинә дәләләт едир.»

Әшјалары көрән онларда Аллаһ әламәтини
көрә билән шүүрун фәалијјәти үчүн ики әсас
шәрт лазымдыр;

Биринчи шәрт будур ки, адамы зәһни
варлыг дүнјасы вә онун әсаслары һаггында ибһам
вә гондарма ујушмаларла долу олмасын. Чүнки, һәр
ким сәбәб-нәтичә ганунунун мүтләг һакимијјәтинә
инамла дүнјаја бахыб, о гануну варлыг аләмнин
мөвчудларынын бүтүн чәһәтләринә һаким билсә вә
варлыгын һәр нөгтәсинә диггәт јетирдикдә тәбии
әләгә вә һадисәләрдән ибарәт мәчмүә көрсә, һеч
вахт шүһуди шүүрдан јарарлана билмәјәчәкдир.
Еләчә дә бојалар вә көзәллик нүмүнәләри һагда
зәһни тәшвишли олан вә естетик анлајышларыны
дәрк етмәјән адамын ән көзәл күлдән
фәрәһләнмәји вә онун көзәллијини естетик шүүру
илә гаврамасы гејри-мүмкүндүр.

Икинчи шәрт- шүһуди шүүрун јаранмасы
үчүн мадди вә гејри-мадди варлыга даир зәһнин
шүбһәсиндән ирәли кәлән вәсвәсәләрдән гуртармаг

лазымдыр. Јә'ни инсанын зәһни елә габилијјәтә
малик олмалыдыр ки, мадди аләмдәки
көрүнәнләрин чәрәјаныны һәмин чәрәјанларын
принсипләрини метафизик дүнјасына истинад етдији
кими гавраја билсин вә бу ики һәгигәти [мадди
һәгигәт вә гејри мадди һәгигәт] һеч бирини
бир-биринә гурбан етмәсин.

**Аллаһын Зати-мүгәддис, Инсан Зәһнинин
Јаратдыгы Анлајышлар Вә Ади Һиссијјат,
Ағыл Вә Дүшүнчә Илә Әлдә Едилән
Мә'луматы Илә Өјрәнилиб Дәрк Олунмаг
Сәвијјәсиндән Даһа Үстүндүр**

Мәгсәд будур ки, һеч бир елм, шүһуд вә
мә'рифәт һәр һансы бир үслубла олурса олсун
Аллаһын зати-мүгәддисинә јол тапа билмәз. Бу
иддианын кәскин вә ајдын дәлили зати-илаһинин
бүтүн бејинләри вә руһлары, онларын гүдрәт вә
фәалијјәтләрин мүтләг әһатә етдијидир. Һәм дә
инсан зәһнинин бир [әдәд] стол кими дәрк етдији
објективи өзүндә иникас етдирдији, ја әдәдләр,
мәһдудлуг, кәнкретлик, заман, кејфијјәт вә
кәмијјәт бахымындан мүәјјән формалар кими
тәчрид етмә әмәли илә јаратдыгы нә варса бәшәр
бејнинин фәалијјәти үчүн әләт
категоријаларындандыр, һалбуки, зати-илаһи бу
хассә вә катечоријаларын һамысындан үстүндүр.
Аллаһ тааладан етдијимиз дәрк о зати-мүгәддисин

ишыгынын чилвәсидир. Эмирәлмөминин әләһиссалам бу һагда демишдир: «Көзләр ону мүшәһидә илә дәрк едә билмәз, үрәкләр иманла дәрк едәрләр» (179-чу хүтбә) Һәзрәт һәм дә 185-чи хүтбәдә дејир: «Инсан зәһни ону дәрк едир амма бу дәрк иникас етдирмәк вә тәсвир дејил, көрүнән һәр нә варса онун варлығыны тәсдиг едир. Бу, о демәк дејилдир ки, көрүнәнләрдә мөвчуддур. Инсанларын аглы ону әһатә едә билмәз лакин Аллаһ о агылларда чилвәләнир.

Саглам аглын ирәли сүрдүјү дәлилләр, пак фитрәт вә вичдан, һабелә илкин ислам гајнагларына әсасән бу нәтичәјә чатырыг ки, гәлбәләр елә бир шәраитдә Аллаһ нуруну гавраја билир ки, бүтүн чиркинликләрдән тәмизләнсин, сидг вә сәфа илә долу олсун, бунунла нуруләнвар (ишыглар ишыгы) илә гаршылаша билир вә вәһүллаһүл-ә'зәми мүшәһидә едә билир. Нечә ки, әмирәлмөминин Зә'ләб Јәманијә демишди: «Көрмәдијим Аллаһы пәрәстиш едәрәмми?»

Инди исә Низаминин ше'рләриндән елә һиссәләри арашдырырыг ки, инсан зәһни, дүшүнчәси вә аглынын Аллаһ затыны дәрк етмәкдә ачиз олдугуну ачыгчасына бәјән едир:

بی سخن را که دراز است دست

سنگ سر ابرده او سر شکست

وهم تھی بی بسی ره نبشست

هم ز درش دست تھی باز گشت

راه بسی رفت و ضمیرش نیافت
دیده بسی جست و نظیرش نیافت
عقل در آمد که طلب کردمش
ترک ادب بود ادب کـــردمش

***

جان به چه دل راه در این بحر کرد
دل به چه گستاخی از این چشمه خورد
در صفت گنگ فرو مانده ایم
مَنْ عَرَفَ اللَّهَ فَرَوَ خِوَانَتَهُ اِیْم
چون خجلیم از سخن خام خویش
هم تو بیامرز به انعام خویش

Голлу-ганадлы олан сөзүн башыны,
Онун гапысынын башындакы даш сындырды.
Ичи бош олан вәһм чох кетдикдән сонра
Онун гапысындан әли бош гајытды.
Нә гәдәр кетди дә онун затыны өјрәнә билмәди,
Көз, нә гәдәр арадыса, тајыны тапа билмәди.
Агыл мејдана кирди, истәдим, деди,
Әдәбсизлик олмушду, онлара әдәб өјрәтдим.

***

Чан, һансы үрәклә бу дәннә кирди?
Үрәк, һансы чәсарәтлә бу булагдан ичди?
Сифәтләрини сөјләмәкдә лал олараг сусмушуг,
Мән әрфәллаһә,-дејә галмышыг.
Өз хам сөзләримиздән утанырыг,
Өз кәрәминлә багышла бизи.

(Сирләр Хәзинәси)

به حکم آشکارا به حکمت نهفت

ستاینده حیران از او وقت گفت

بدو هیچ پوینده را راه نیست

خردمند از این حکمت آگاه نیست

«Ғәкмү ашқар, һикмәти кизли,

Ону төвсиф едән даньшаркән һејран галыр.

Һеч бир ахтарычы она јол тапа билмәз,

Ағыл саһибинин бу һикмәтдән хәбәри јохдур.»

(Иғбалнама)

با همه زیرکی که در خرد است

بی خود است از تو و بجای خود است

چون خرد در ره تو پی گردد

گردد این کار وهم کی گردد

جان که او جوهر است و در تن است

کس نداند که جای آن به کجا است

تو که جوهر نه ای نداری جای

چون رسد در تو وهم شیفته رای

عقل کلی که از تو یافته راه

هم ز هیبت نکرده در تو نگاه

«Бу гәдәр зирәк олан ағыл,

Сәнә кәлдикдә биһүдәдир, [чүнки] өз јери вар.

Ағыл сәнин јолунда пејләнирсә,

Хәјал бу саһәјә нечә јол тапа биләр?

Бәдәнимиздә бир чөвһәр олан санын,

Һарада олдуғуну кимсә билмир.

Сән ки, чөвһәр дејилсән, јерин јохдур,

Ирадәси позулмуш хәјал сәнә чата биләрми?

Сәндән гајнагланан әгли-күлл,

Зәһминдән сәнә баха билмәмишдир.»

(Ғедди Көзәл)

ای هست کن اساس هستی

کوته ز درت دراز دستی

ای محرم عالم تحبیر

عالم ز توهم تهی وهم پر

عقل آبله پای و کسوی تاریک

وانگاه ره می چو سوی باریک

توفیق تو گوهر نه ره نماید

این عقده به عقل کی گشاید

عقل از در تو بصیر فرورد

گر پای برون کشد بسوزد

ای عقل مرا کفایت از تو

چستن ز من و هدایت از تو

«Еј варлығын әсасыны вар едән,

Әли узунлуғун әли гапысына чатмајан.

Еј һејранлығ дүңјасынын мәһрәми,

Дүңја сәндән һәм долудур, һәм бошдур.

Ағылын ајағы чичәкли, тәнкә гаранлығ,

Јол исә түк кими назикдир.

Сәнин мүвәффәғ етмәјинлә јол ачылмазса,

Ағыл бу дүјүнү ача биләрми?

Еј мәнә кифәјәт гәдәр ағыл верән,

Ахтармағ мәндән, һидәјәт етмәк сәндәндир.»

(Лејли вә Мәчнун)

خورد تا ابد در نیا بد ترا
 که تاب خورد بر نتا بد ترا
 وجود تو از حضرت تنگبار
 کند پیک ادراک را منگبار
 Ағыл неч вахт сәни тапа билмәз
 Ағылын ишыгы сәнә самаз.
 Сүрәтлә даш жағдыран варлығын,
 идрак гасидини сәнксар едәр.

***

اساسی کہ در آسمان و زمیست
 به اندازہ فکرت آدمیست
 شود فکرت اندازہ را رہنمون
 سر از حد و اندازہ نارد بیرون
 به هر پایہ ای دست چندان رسد
 کہ آن پایہ را حد به پایان رسد
 چو پایان پذیرد حد کائنات
 نماند در اندیشہ دیگر جهات
 نیندیشد اندیشہ بیرون از این

تو هستی ته این، بلکه بیرون از این
 Јерин, көјүн әсасы,
 Инсанын дүшүнчәси гәдәрdir.
 Дүшүнчә өз фәалијјәт мејданыны көстәрәр,
 Өз һүдудундан, сәһәсиндән чыхмаз.
 Һәр бир әсаса о гәдәр әл чатар ки,
 О әсасын һүдуду орада битсин.
 Каинатын һүдуду сона чатдыгдан сонра,
 Башга чәһәтләр дүшүнчәјә сыгымаз.
 Дүшүнчә бундан артыгы дүшүнә билмәз,

[Илаһи!] сән бу гәдәр јох, бундан кәнарсан.
 (Шәрәфнамә)

Низаминин Бу Ше'рләрдә Бәјан Етдији мүһүм Мөвзулар

Биринчи мөвзу- Сөз мејданынын кенишлији, анлајышларын, әлагәләрин, сөз бирләшмәләринин чешидли вә бу мејданын саһилсиз олдугуна бахмајараг бүтүн кәмијјәтләрдән, кејфијјәтләрдән вә һәр һансы мөһдудлуғлардан үстүн олан вә неч бир гәлибә сығмајан о һәгигәти сөз гәлибләри илә ифадә етмәк олмаз. Ашағыдакы ики әјәјә диггәт јетирмәк мөвзуну даһа да ајдынлашдырар.

﴿ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ يَنْفَذَ كَلِمَاتِ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ﴾

«Онлара де ки; «Әкәр Рәббинин сөзләрини јазмағ үчүн дәннзләр мүрәккәб олсајды вә бир о гәдәр дә она әлавә етсәјдик, јенә дә Рәббинин сөзләри түкәнмәздән әввәл онлар түкәнәрди!»

(Кәһф сүрәси, әјә 109)

﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾

Әкәр јердәки бүтүн ағачлар гәләм, дәннз исә мүрәккәб олсајды, вә једди дәрја белә она гошулсајды, јенә дә Рәббинин сөзләри

түкәнмәзди. Һәгигәтән, Аллаһ җенилмәз гүдрәт
вә һикмәт саһибидир!

(Логман сурәси, 27-чи ая)

Бир һалда ки, Аллаһын сөзләри (ки, ја онун
јаратдыгларындандыр ја о мүгәддәс затын сифәт,
фелләриндән) түкәнмәздир вә онун
зати-мүгәддисе вә зати сифәтләри сонсуздур,
сөзләр онлары өзләринә сыгышдыра билмәзләр.

Низаминин, мадди дүңја вә мадди варлыгларын
өлчү вә кәмијјәтлә мөһдуд олмасына әсәсэн бәјән
етдији бу елми вә фәлсәфи мөвзу Чәләләддин
Мөвләвинин дә ше'рләриндә көзә дәјир:

ای خدا جان را تو بنما آن مقام
که در آن می حرف می روید کلام
تا که سازد جان پاک از سر قدم
سوی عرصه دور پهنای عدم
عرصه ای بس با گشاد و با نقضا
کاین خیال و هست زو باید نوا
تنگتر آمد خیالات از عدم
زان سبب باشد خیال اسباب غم
باز هستی تنگتر بود از خیال
زان شود در وی نمر همچون ملال
باز هستی جهان حس و رنگ
تنگتر آمد که زندانیت تنگ
علت تنگیست ترکیب و عدد
جانب ترکیب حس هامی کشد
زان سوی حس عالم توحید دان
گر یکی خواهی بدان جانب بران

Илаһи чана елә бир һалы кәстәр ки,
О мәгамда сөз, данышмадан чүчәрир.

Пак чан башы үстүндә кетсин,

Кениш вә узаг олан јохлуг мејданына доғру.

Чох кениш вә фәзасы олан мејдан ки,

Хәјал вә варлыг ондан гидалансын.

Хәјал јохлугдан дарысгалдыр,

Одур ки, хәјал гәмә сәбәб олур.

Варлыгын өзү исә хәјалдан дарысгалдыр,

Одур ки, бүтөв ај һилал кими көрсәнир.

Һиссијат дүңјасына кәлдикдә исә,

Даһа дарысгал олдуғу үчүн дарысгал
дустагханадыр.

Дарысгаллыгын сәбәби тәркиб вә һиссәләрдир,

Тәркиб һиссијаты өзүнә чәкир.

Һиссијат дүңјасындан сонра төвһид аләмидир,

«Бир»-и истәсән ора доғру тәләс.

(Ч. Мөвләви)

Икинчи Мөвзу- Низами, Ч. Мөвләвинин
дә тохундуғу фөвгәләдә әһәмијјәтли бир инчәлији
үч јердә гејд етмишдир:

خرد در جستش هشیار برخاست

ندانست او نمی داند چپ و راست

Дүшүнчә, ајыгчасына ону ахтармаға башлады,

Онун үчүн сағ вә солун ејни олдуғуну билмирди.

(Хосров вә Ширин)

وهم نهی پای بسی ره نپیشت

هم ز درش دست تهی باز گشت

Ичи бош олан вәһм чох кетдикдән сонра,
Онун гапысындан әли бош гаытды.

(Сирләр Хәзинәси)

عقل آبله پای و کوی تاریک

وانگاه رمی چو موی باریک

توفیق تو گمر نه ره نماید

این عقده به عقل کی گشاید

Ағылын ајағы чичәкли, тәнкә гаранлыг,

Јол исә, түк кими назикдир.

Сәнин мүвәффәг етмәјинлә јол ачылмазса,

Ағыл бу дүјүнү ача биләрми?

(Лејли вә Мәчнун)

Чәлаләддин Мөвләви дејир:

عقل سر تیز است لیکن پای مست

زانکه دل ویران شده است و تن درست

«Ағыл итидир, лакин ајағы ләнкијир,

Одур ки, үрәк дағылыб, бәдән јериндәдир.»

Низаминин биринчи бејтнин мәзмуну Мөвләвинин јухарыдакы бејтнин мәзмуну илә мүвафигдир, чүнки һәр икисинә көрә ағылг зати-мүгәддәси-илаһини ја варлығын кизли сирләрини өјрәнмәк үчүн ити охла мејдана кирир, лакин бир аз чырпындыгдан вә јерсиз-дәлилсиз иддиалар ирәли сүрдүкдән вә бә'зән сәһвләрә дүчар олдугдан сонра јорғун ајагларла һәрәкәтдән дајаныр вә мәсәләни јол көстәрәнә ја кәләчәјә јахуд сағлам зөвгә һәвалә едиб әјләшир. Низаминин икинчи бејти исә бу һәгигәтә ишарә

едир ки, ағыл вә дүшүнчә зати-мүгәддәс вә варлығын сирләрини өјрәнмәкдән ачиздир.

Үчүнчү мөвзу-Низами, јухарыда гејд етдијимиз бејтләринә бә'зисиндә гәлби вә чаны да Аллаһы гаврамагда ачиз көстәрир:

راه بسی رفت و ضمیرش نیافت

دیده بسی جست و نظیرش نیافت

جان به چه دل راه در این بحر کردا

دل به چه گستاخی از این چشمه خوردا

«Нә гәдәр кетди дә онун затыны өјрәнә билмәди,

Көз, нә гәдәр арадыса, тајыны тапа билмәди.

Чан һансы үрәклә бу дәнизә кирди,

Үрәк һансы чәсарәтлә бу булагдан ичди?»

Низаминин бу сөзү Әмирәлмөминин әлејһиссәләмын сөзләринә әсасән рәдд олунар. Зә'ләб Јәмани «Рәббини көрмүшсәнми»-дејә Әмирәлмөмининдән сорушдугда о һәзрәт «көрмәдијимә ибадәт едәрәмми»-дејә эләвә едир: «Көзләр бахмагла ону көрмәзләр, гәлбләр ону иман һәгигәтләри илә көрүр». [Нәһчүлбәләгә, 179-чу хутбә]

Бу сәһәдә Низамијә белә бир е'тираз ола биләр ки, заһири көзләрлә Аллаһы көрмәји мүмкүн билән Низами һансы сәбәбә көрә гәлб вә чаны [тәчрид чәһәтләринә малик олдуглары үчүн онларын шүһуди әзәмәтләри көздән чох чох үстүндүр вә ағыл, мән вә саирә мүчәррәд

варлыглары көрә билірләр] Аллаһы көрмәкдән ачиз билір? Галбуки о, сонра арашдырачагымыз бейтләрдә Аллаһы гаврамагын мүмкүн олдугуну ачыгча бәжан едир:

کسی کز تودر تو نظاره کند

ورقهای بیهوده پاره کند

نشاید ترا جز به تویافتن

عنان باید از هر دری تافتن

بسی منزل آمدن من تابه تو

نشاید تو را یافت الا به تو

«Һәр ким сәндән сәнә бахса,

фајдасыз сәһифәләри чырар.

Сәни, өзүндән башгасында ахтармаг јарамаз,

Бүтүн гапылардан үз дөндәрмәк лазымдыр.

Сәнә доғру чох мәнзилләр совушдум,

[Буну билдим ки,] сәни, сәндән башгасыјла тапмаг олмаз.»

Бу бейтләрин изаһ вә тәһлили кәләчәк бәһсләрдә вериләчәкдир.

Низаминин бу нәзәрини әсасландырмаг үчүн јалныз бир јол галыр. О да будур ки, шаир Аллаһы гаврамагда она көрә гәлб вә чаны ачиз билір ки, ади адамларын гәлб вә чаны бәшәр зәһнинин гурашдырдыгы әсассыз ујдурмаларла долу олдуғу үчүн Аллаһы гаврамаг сәвијјәсинә јүксәлмәкдән ачиздирләр. Јохса сәфа вә адабуллаһ тәрбијәсилә чилаланмыш бүтүн гәлб вә чанлар илаһи чазибәјә доғру јоллана биләрләр.

Чәләләддин Мөвләви башга јердә һәммин мәзмуну ифадә едир;

عقل بند ره روان است ای پسر

آن رها کن ره عباتست ای پسر

عقل بند و دل فریبا جان حجاب

راه از این هر سه نهانتست ای پسر

Ағыл, јолчуларын ајағында бир зәнчирдир, оғул,

Ону бурах, јол ашкар олар оғул.

Ағыл зәнчир, көнүл алладагычы, чан исә өртүкдүр,

Бу үчүнә јол кизлидир, оғул.

Ағыл јолчуларын ајағына багланмыш зәнчирдир, ифадәсинә кәлдикдә исә мә'лумдур ки, чүз'и-нәзәри ағыл нәинки јерсиз бир һәгигәтдир. һәм дә өз фәалијјәти үчүн истифадә етдији тәбини һиссијјат, лабораторија, кәмијјәт, кејфијјәт вә һәгигәтләри мөһдудлашдыран дикәр категоријалар кими вәсилә вә аләт бахымындан нәинки илаһи дијара јолланан карванлары һидајәт едә билмәз, үстәлик онларын бу истигамәтдәки һәркәтләринә манеә дә төрәдәр.

Инди исә гаршыја белә бир суал чыхыр ки, көрәсән нијә гәлбин һечабы олан чан алладагычы бир амилдир?

Низаминин ирадлы нәзәрини әсасландырмаг үчүн вердијимиз чавабы бурада да гаршыја гоја биләрик. Әкәр инсанын гәлби вә чаны алчаг һејванлыг зәһнинин ибһам долу ујдурмаларынын

чэнкинэ кечсэ вэ онлары өзүнэ һаким етсэ
јолчуларын ајағына багланмыш бир зәнчир
олачагдыр.

Дөрдүнчү мөвзу – Башга нэзэр
саһибләри кими низаминин дә бахышында инсан
үлви һејранлығы далдыгы андан өз рәбби илә ән
јүксәк әлагәјә кирир. О дејир:

میرا حیرت بر آن آورد صد بار
که بندم در چنین بشخانه ز نار
ولی چون کرد حیرت تیز گامی
عنايت بانگ بر زد کای نظامی
مشوقته بر این بشها که هستند
که این بشانه خود را می پرستند
شناسائیش بر کس نیست دشوار

ولیکن һәм бә һирир ми кешдкар
«Мәни һејранлығы јүз дәфә вадар етди ки,
Белә бир бүтханада зүннар баглајым.
Лакин һејранлығы баш алыб кетдикдә,
Мәрһәмәтли [Аллаһ] мәни учадан сәсләјиб деди:
«Еј Низами!»

Бу бүтләрин фитнәсинә ујма,
Чүнки бу бүтләр өзләринә пәрәстиш етмирләр.
Ону танымаг һеч кәсә чәтин дејил,
Лакин иш һејранлығы да чәкир.»

(Хосров вә Ширин)

Әлбәттә бу бейтләрдә өңчә «һејранлығы»-ы ади
ифадәдә ишләдир. Сонра һәмин һејранлығы
јүксәлдикдә (лакин һејранлығы сүрәтләндикдә) илаһи

инајәт сыгаллајычы ганадыны арифин [Аллаһ
јолунун јолчусунун] ағына, гәлб вә чанына сәјәбан
едир. Лакин ажры бир јердә бүтүн һикмәт вә
үрфан бөјүкләринин мүштаг олдугу о јүксәк
һејранлығы гаршыја гојараг дејир:

ای محرم عالم تحیر
عالم ز نوم تھی و هم پر
«Еј һејранлығы дүнјасынын мәһрәми!
Аләм сәндән һәм бошдур, һәм долу.»

Бу бейтдәки чох әһәмијјәтли бир мөвзу «Аләм
сәндән һәм бошдур, һәм долу» ифадәсидир. Бу,
мүвәһһидләрин ағасы Әмирәлмәмнин
әлејһиссаламын нәһчүлбәлагәдә «О һәр шејлә
вардыр, лакин о гәдәр јахын дејил ки, чисми
чәһәтдән говушсун вә бүтүн шејләрдән башгадыр,
лакие о гәдәр узаг дејил ки, онлардан
ажрылсын»-дејә бујурдугу мөвзуја охшајыр.

Бешинчи мөвзу – Низаминин нәзәринчә
Аллаһ, Аллаһ анлајышынын дәрк олунмасы илә
гавраныла биләр.

کسی کز تو در تو نظاره کند
ورقهای بیهوده باره کند
نشاید ترا چیزی به تو یافتن
عنان باید از هر دری تافتن
بسی منزل آمدن من تا به تو
نشاید تو را یافتن الا به تو
«Һәр ким сәндән сәнә бахса,
Фадасыз вәрәгләри чырар

Сэни, сэндэн башгасы илэ танымаг олмаз,
Бүтүн гашилардан үз дөндөрмөк лазымдыр.
Сэнэ догру чох мэнзиллэр совушдум,
[Буну билдим ки,] сэни, сэндэн башгасы илэ
тапмаг олмаз.»

(Шэрэфнаме)

Белэ дәркетмэ шиэнин һәдис гәйнагларында
мүхтәлиф ифәдәләрлэ мә'сум имамлардан нәгл
олунмушдур. О чүмлэдән Әмирәлмә'минин
әлөһиссаләм «сабаһ» дуасында дејир: «Еј өз заты
илэ өз затына дәләләт едән Аллах». Әбуһәмзә
Сүмалинин дуасында иман Зејнәл абидин
әлөһиссаләмдан белэ нәгл олунур: «Илаһи! мән
сэни сэнилә танымышам. Сән олмасајдын сэнин
ким олдугуну билмәјчәкдим».

Үрфи Ширази дејир;

جمعی ز کتاب و سخت می جویند
اجمعی ز گل و نقرت می جویند
آسوده جماعتی که دل از همه چیز
بر تافتہ از خوبشنت میجویند

«Бир сыра адамлар сэни китабларында вә
сөзләриндә арајыр.

Бир сыра күл-чичәкләриндә ахтарыр.

Бир сыра исә раһат хәјалла һәр шејдән,

Үз дөндәриб, сэни өзүндә ахтарырлар.

Бөјүк тәдгигатчы мәрһум Ағашејх
Мәһәммәдһүсејн Исфәһани бир сыра һикмәтли

ше'рләриндә белә дејир:

ماکان موجد ابداته بلا
حيث هو الواجب جل وعلا
وهو بذاته كسيل ذاته
اصدق شامد على اياته
يقضى بهذا كل حدس صائب
لو لم يكن مظايب التواجب
لكان اما هو لا مستناعه
وهو خلاف مقتضى طاعه
او هو لا تتقاره الى السب
والفرغى فرديته لما وجب
فالتظر المححيح فى الواجب
يقضى الحق بقتة المطلوب

«Затән вар олан (сәбәбијјәт вә с. кими һеч бир
һејсијјәтдән асылы олмадан вар олан) одур.
Вачиб варлыг, чәләл саһиб илэ һәр шејдән
үстүн Аллаһ. О, өз заты илэ затына дәләләт
едир вә бу дәләләт онун сүбуту үчүн ән догру
шаһиддир. Дүзкүн дүшүнән һәр бир адам белә
зәһн едир ки, танры анлајышынын реал дүнјада
өзүнә мүвафиг бир анлајышы олмамышса, ја она
көрәдир ки, бу затән гејри-мүмкүн варлыгдыр
ки, сәһвдир, чүнки әсас вачиб варлыг
анлајышыны гаврамагымыз үзрәдир. Ја да сәбәб
мөһтач олдугуна көрәдир ки, бу да дүзкүн дејил
чүнки, әсас, мүгәддәс затын гаврадыгымыз вачиб
варлыгын мисдагы олмаг үзрәдир ки, сәбәб»

мөһтач олмагы гејри-мүмкүндүр. Беләликлә вачиб варлыг һаггындакы дүзкүн көрүш бизи истәдјимиз һәгигәтә чатдырар. О да һәр ејбдән ары олан Аллаһын варлығыдыр.»

(Исбатүл-Вачиб)

Биз бу мөвзуну бүтүн тәфәрүаты илә Мәснәвијә јаздыгымыз тәфсир, тәнгид вә тәһлилдә вермишик.

Әлбәттә биз Низаминин, Аллаһы Аллаһ вәсиләсилә гаврамаг саһәсиндә кениш вә тәфсилатлы бәјаныны билмирик, чүнки мүнәчатларынын һеч бириндә бу барәдә изаһат вермәмишдир. Бу барәдә үч еһтимал олунур:

Биринчи еһтимал- Низаминин, Аллаһы Аллаһ вәсиләсилә гаврамагдан мәгсәди о мүгәддәс варлығы бүтүн мәрһәмәтләри илә гаврамагдыр ки, адабүллаһла тәрбијә олмаг вә әхлагүллаһ хүсусијјәтинә малик олмагла инсанын гәлб вә чанына гисмәт олур. Буна һәм ислам гајнагларында һәм дә Чәләләддин мөвләви кими мә'рифәт әһлинин әсәрләриндә шаһид тапмаг олур. Ч. Мөвләви дејир:

آينه دل چون نسيود صافی و پاک

نقش ها بينی در او بیرون ز خاک

هم بیبینی نقش و هم نقاش را

هم بیبینی فرش و هم فرش را

«Гәлб күзкүсү дуру вә тәмиз олса,

Онда торпагдан кәнар рәсмләр көрәрсән.

Һәм рәсми көрәрсән, һәм рәссама,

Һәм дөшәнәчәји көрәрсән, һәм дөшәјәни.»

(Мәснәви, икинчи дәфтәр, дибачә)

Икинчи еһтимал о анлајышы дүзкүн гаврамагдыр ки, өзү тәкликдә Аллаһын варлығыны сүбут едир вә һәтта диггәтә лајиг дәрәчәдә инсаны онун чазибәсиндә јерләшдирир. Бу да ислам рәһбәрләри вә Декарт вә Лејб Нитз кими бә'зи Шәрг вә Гәрб философларынын Вачибли Бүрһанында [кәмал бүрһаны] ирәли сүрдүкләри мәсәләдир.

Үчүнчү еһтимал «Сәдрүл-мүтә'әллиһин»-ин ирәли сүрдүјү сиддигләр бүрһанындыр ки, биринчи вә икинчи еһтимал гәдәр күчлү дејилдир чүнки бир тәрәфдән бу бүрһан Сәдрүлмүтә'әллиһинин дедији шәкилдә Низами дөврүндә көзә дәјмир, диқәр тәрәфдән низами кими фөвгәләдә гүдрәтли бир шаирин (ки, бә'зән һикмәт вә үрфан мөвзулары да зәһниндә парламышдыр) тәфәккүр тәрзинә ујмур.

Алтынчы мөвзу- Ариф вә философлар арасында јајылмыш мәшһур бир фикирдә дејилир: Аллаһы таныјанын дили гаврадыгыны даныша билмәз. Бә'зиләри бунун һәдис олдуғуну еһтимал етмишләр. Мән исә онун һәдис олдуғуна даир сәнәд әлдә етмәдијим үчүн ону бир һәдис кими

гејд етмирэм. Бу фикир бир чәһәтдән доғрудур. Чүнки Аллаһдан гавранылан анлајыш башгасы үчүн тәсәввүр едилмәздир вә мәһз һәр кәс өзү о мүгәддәс баркаһа јахынлашдыгдан сонра бу һәгигәти гавраја билир. Еләчә дә әдаләт вә көзәллик һәгигәтини гаврамајан адама әкс етдирмәк вә кәстәрмәклә бу ики һәгигәти дәрк етдирмәк олмаз. Шаир исә һәгигәтән дә јериндә демишдир:

آستين بر روی و نقشی در میان افکنده ای
خويشتن تنها و شوری در جهان افکنده ای
خود نهان چون غنچه و آشوب استیلاي عشق
در نهاد بلبل فریاد خوان افکنده ای
هیچ نقاشی نمی بیند که نقشی بر کشد
و آنکه دید از حیرتش کلک از بنان افکنده ای

«Өз үзүнү өртүб, бир нахыш нүмајиш
етдирмишсан,
Өзүн тәксән, дүңјаја бир вәлвәлә салмышсан.
Өзүн бир гөнчә кими кизләниб, охујан
бүлбүлүн,
Фитрәтинә ешг гәләбәси, ешг фәрјады
салмышсан.
Һеч бир рәссам сәни көрмүр ки, шәклини
чәксин,
Көрәнин гәләмини исә һејран етмишсан, јазмыр.»

Једдинчи мөвзу– Аглын, бүтүн әзәмәтилә она доғру һәрәкәтдә сарсылыб јолда галдыгы бир һалда, јәгин ки, о зати-мүгәддәс һаггында бүтүн өвһамлар, хәјалә далмаг, тәчәссүм етмәк бош вә әсассыз олачагдыр.

قیاس عقل تا آنجا است بر کار
که موانع را دلیل آید پدیدار
مده اندیشه را زان بیشتر راه
که یا کوه آیدت در پیش یا چاه

«Агыл орадәк ирәлиләјә биләр ки,
Јарадычыдан бир из көрүнсүн.
Дүшүнчәнин бундан артыг ирәлиләмәјинә мане
ол,

Јохса гаршына ја даг чыхачаг ја дәрә.»
(Хосров вә Ширин, 38 вә 39-чу бейтләр)

Демәк бәшәр аглы бу гәдәр ачиздирсә,
шүбһәсиз ки, өвһам, тәхәјјүл, тәсәввүр вә
дүшүнчә ондан да ачиз олачагдыр.

**Низами Бир Сыра Дикәр Бейтләриндә
Аллаһ Мә'рифәтини Ади Јолла Ирәли
Сүрүр Вә Ејни Һалда Диггәтә Лајиг
Мөвзулар Бәјан Едир**

خبرداری ز میاحان افلاک
چراگردند گرد مرکز خاک
در این محرابگه معبودشان کیست
از این آمد شدن مقصودشان چیست

چه می خواهند از این محمل کشیدن
چه می گویند از این منزل بریدن
چرا آن ثابت است این منقلب نام
که گفت آن را بجنب این را بیسارام

«Билирсэнми нэ үчүн фэлэх сэјјаһлары,
Торпаг мэркэзинин этрафына фырланырлар?
Бу мейрибанлыгла кимэ ибадэт едирлэр?
Бу кэзиб доланмагда мэгсэдлэри нэdir?
Ојан-бужана кэчавэ апармагла нэ истэрлэр?
Мэнзиллэри өтмөклэ нэ арајырлар?
Нижэ о сабитдир бу дәјишилir?
Ким «она һэрэкэт ет, буна дајан»-деди?»

Мә'лумдур ки, сонракы бейтләрдә бәдии
шәкилдә ифадә едилән бүтүн бу һәрәкәт вә
сүкунлар чалышан ағыл үчүн Аллаһын варлығынын
сүбүтү үчүн ајдын дәлилләрдир.

همی تازو خط و فرمان نیاید
به جسم هیچ پیکر جان نیاید
قبایسته چو گل در تازه رویی
کمر بسته پرستش را تو گوئی
مرا حیرت بر آن آورد صد بار
که بندم در چنین بتخانه ز نار
ولی چون کرد حیرت تیز گامی
عنایت باتنگ بر زد کسای نظامی
مشو فتنه بر این بشاکه هستند
که این بشاکه خود را می پرستند

همه هستند سرگردان چو پرگار
پدید آرند؛ خط و را طلبکار
همی تازو خط و فرمان نیاید
به جسم هیچ پیکر جان نیاید
تو نیز آخر هم از دست بلندی
چرا بتخانه را در نبندی
چو ابراهیم بابت عشق می باز
ولی بتخانه را از بت پیرداز
نظر بر بت نهی صورت پرستی
قدم بر بت نهی رفتی و رستی
نموداری که از مه تا به ماهیت
طلسمی بر سر گنج الهیت
طلسم بسته را با گنج یابی

چو بشکستی بزیرش گنج یابی
«Анчаг ондан фәрман хәтти кәлмәјинчә,
Һеч бир вүчуда чан кәлмәз.
Күл кими тәр-тәзә палтар кејинмиш,
Санки пәрәстиш етмәјә гуршаг бағламышдыр.
Мәни һејранлыг јүз дәфә вадар етди ки,
Белә бир бүтханәдә зуннар бағлајым.
Лакин һејранлыг баш алыб кетдикдә,
Мәрһәмәтли [Аллаһ] мәни учадан сәсләјиб деди:
«Еј Низами!»
Бу бүтләрин фитнәсинә ујма,
Чүнки бу бүтләр өзләринә пәрәстиш етмирләр.
Һамысы пәркар кими сәркәрдандыр,
Өзләрини јараданы ахтарырлар.
Анчаг ондан фәрман хәтти кәлмәјинчә,

Неч бир вүчуда чан кэлмэз.

Сэн дэ ахы элини жүксэклијэ галдырыб,
Нэ үчүн бүтхананын гапысын багламырсан?

Ибраһим кими бүтлэ ешгбазлыг ет,

Лакин бүтхананы бүтдэн тэмизлэ.

Бүтэ нэзэр салсан сурәтпәрәст оларсан,

Бүтэ ајаг бассан ничат тапарсан.

Ајдан балыгадәк көрүнөн һәр бир варлыг,
Илаһи хэзинәнин башына вурулмуш бир
тилсимдир.

баглы тилсими зәһмәтлэ тапа биләрсән,

Ону сындырандан сонра алтындан хэзинә
тапарсан.»

(Хосров вә Ширин)

موا بر سر گردون رهبری نیست

جز این کاین نقش دائم سرسری نیست

اگر دانستی بودی خود این راز

یکی زین نقشها در دادی آواز

از این گردنده گنبدهای پر نور

به جز گردش چه شاید دیدن از دور

درست آتست کاین گردون به کاریست

دوین گردنگی هم اختیاریست

بلی در طبع هر دانشده ای است

که با گردنده گرداننده ای است

از آن چرخه که گرداند زن پیر

قیاس چرخ گردنده از آن گیر

اگر چه از خلیل یبایی درستش

نگردد تا نگردانی نخستش

چو گرداند و را دست خوردمند
در آن گردش بماند ساعت چند

«Фәләјин сиррини [ачмага] мәнә [көмәк едән]
бир рәһбәр јохдур,

Анчаг [ону] билирәм ки, бу нахыш мэгсәдсиз
дејилдир.

Әкәр бу сирр ачылмалы олсајды,

Бу нахышлардан бири сәсләниб [дејәрди].

Бу доланан ишыглы күнбәзләрини [әтрафында]

Догрусу будур ки, бу доланмаг бир иш үчүндүр.

Бу доланмагда да бир ихтијар вар.

Бәли, һәр анлајан буну билир ки,

Долананы бир доландыран вар.

Гары нәнәнин доландырдыгы о чәһрә илә,

Доланан фәләји мугәјисә едә биләрсән.

Һәрчәнд ки, ону саз көрәрсән,

Илк дәфә фырлатмасан фырланмаз.

Ону биличинин эли фырлатса,

О фырланма бир нечә саат давам едәр.»

(Хосров вә Ширин)

مگو زار کسان پدید آیند مردم

چنین کاری پدید آید ز انجم

که قدرت را حوالت کرده باشی

حوالت را به آلت کرده باشی

اگر تکوین به آلت شد حوالت

چه آلت بود در تکوین آلت

اگر چه خاک و باد و آب و آتش

کنند آمد شدی بایکدگر خوش
همی تاز و خط فرمان نیاید
بشخص هیچ کس پیکر نیاید
نه هر که ایزد پرست ایزد پرست است
چو خود را قبله سازد خود پرست
ز خود بگذشتن است ایزد پرستی
ندارد روز باشد هم نشستی
خداى از عبادان آن را گزیند
که در راه خدا خود را نبیند
نظامی جام وصل آنگه کنی نوش
که بر یادش کنی خود را فراموش

«Демә ки, инсанлар рүкнләрдән әмәлә кәлиб,
Нечә ки, рүкнләр дә улдузлардан төрәјир.
Онда сән гүдрәти сәбәб етмиш оларсан,
Сәбәби гүдрәтдән үстүн тутмуш оларсан.
Әкәр јарадылыш сәбәбә һәвалә оларса,
Бәс сәбәбин өзүнүн сәбәби нәдир?
Һәрчәнд ки, торпаг, күләк, су, ол,
Бир-бири илә хош бир кәл-кәт едәрләр,
анчаг ондан фәрман хәтти кәлмәјинчә,
һеч бир вүчуда чан кәлмәз.
Һәр бир Аллаһа пәрәстиш едән Аллаһы севән
дејил,
Өзүнү гиблә етдији үчүн худпәрәстдир.
Аллаһпәрәстлик өзүндән үз дөндәрмәкдир,
Күндүзлә кечәнин үлфәти олмаз.
Аллаһ, ибадәт едәнләрдән о адамы севәр ки,

Аллаһ јолунда өзүнү унутсун.
Низами! вүсал шәрабыны о кечә ичәрсән ки,
Онун ады илә өзүнү унутмуш оласан.»

(Хосров вә Ширин)

Бәһсин әввәлиндә гејд етдијимиз кими Низами бу бејтләрдә әдәбијат, үрфан, кәлам вә һикмәт китабларында мүхтәлиф ифадә, тәфсир вә истидлалла бәјан едилән һикмәт вә үрфан бахымындан диггәтә лајиг вә дәјәрли мәсәләләр ирәли сүрмүшдүр. Биз, һәмнин мәсәләләрин ихтисарыны веририк:

Низами дејир: Каинатын сирли вә бөјүк сәјранкаһына бахмышам, ону өјрәниб, тәфсир етмәкдә чох дүшүнмүшәм, бу сәјаһәтдә өзүмә суаллар вермишәм. Бу, фитрәт, вичдан вә аглымын бирликдә мәни вадар етдикләри марагландырычы сәјаһәт иди. Чүнки артыг мәнә сүбут олмушду ки:

کوار من و تو بدین درازی
کوتاه کنم که نیست بازی
زان مایه که طبعها سرشتند
مارا ورقی دگر نوشتند
نادرنگیریم و راز جویم
سررشته کار باز جویم
ببینم زمین و آسمان را
جویم یکایک این و آن را
کاین کار و کبابی از بی کبیت
او کبیت کبابی کار او چیست

«Мәнимлә сәнин бу узун сәркүзәштимиз.

Сөзүн гысасы, ојунчаг дејилдир.

О мајадән ки, хусусијјәтләри јаратдылар,

Бизә ајры бир фикир чәкдиләр.

Бахаг вә сирләри арајаг,

Ишин учуну тапаг.

Јери вә көјү көрәк,

Бунлары бир-бир арајаг.

Бу иш, бу әзәмәт кимдәндир?

О кимдир, ишинин әзәмәти нәдәдир?»

(Хосров вә Ширин)

Нәһајәт һејранлыг варлығымы тамамилә әһатә етди. Бу заман өзүмдән чыхдым вә мәнһуд анлајышлардан әлдә етдијим елм вә мә'рифәти өзүмдән узаглашдырдым. Мүгәддәс һејранлыг варлығымы башдан ајаға бүрүдүјү заман илаһи инајәт һәгигәти мәнә көстәрди: Еј Низами! бу фабрикдәки (аләмдәки) мөвчудларын нүмајан етдирдикләри истиглаллар вә хусусијјәти сәни тәәччүбләндирмәсин. Бунлар, өз ајаглары үстүндә дура билән, өзләрини дәрк едиб, она пәрәстиш едә билән шеј дејилләр. Әксинә:

همه هستند سرگردان چو پرگار

بديده آرند؛ خــــود را طلبکار

«Һамысы пәркар кими сәркәрдандырлар,

Вә өз јарадычыларыны арајырлар.»

(Хосров вә Ширин)

Низами, бу вә бә'зи дикәр бейтләриндә варлыг дүнјасынын принцип вә һәгигәтләринин мәнһул

галачағы һагда диггәтә лајиг бир истидлал едир:

اگر دانستی بودی خود این راز

یکی زین نقشها در دادی آواز

«Бу сирр билинмәли олсајды,

Бу шәкилләрин бири сәсләнәрди.»

زین پرده ترانه ساخت نتوان

وین پرده به خود شناخت نتوان

گرداند کسی که چون جهان کرد

بی شک بتواند آتچنان کـــــــورد

«Бу рәсмләрдән нәгмә сөјләмәк олмаз.

Бу рәсмләри өз-өзүнә танымаг олмаз.

Кимсә, дүнјанын нечә јарандыгыны билсә,

Шүбһәсиз о чүр бир шеј јарада биләр.»

Белә дејир: Әкәр сонсуз каинатын һәрәкәтини тәшкил едән әсас принципләрин һәгигәти тамамилә өјрәнилмәли олсајды, һеч олмазса мөвчудлардан бири өз маһијјәтини, ону чәрәјан етдирән тәмәл вә принципләри там шәкилдә бизә сөјләјәрди. Әлбәттә бу мөвзу әдәби бахымдан чох көзәлдир, лакин елм вә фәлсәфә бахымындан демәк олар ки, каинатын тәркиб һиссәләринин һеч биринин өз маһијјәт, хассә алтгурум вә үстгурум принципләрини демәкдә ачиз олдуглары о демәк дејилдир ки, инсан кими даһа мүкәммәл варлыглар нисби, елм вә мә'рифәт аләт вә вәсиләләринин мүмкүн етдији һудуда ки онлары таны маја билмәсинләр. Мәшһур бир принципдә дејилир: «Һәр шејин маһијјәтини өјрәнмәк о шеји јаратмаг кимидир». Бир шеји

өжрәнмәклә о шеји јаратмағын ејни олмасынын мәгсәди ону ичад етмәјә гадир олмаг демәкдир. Дејиләнләрә көрә Декарт һәмин принципә әсәсән «Сиз маддә вә һәрәкәти мәнә верин, мән сизин үчүн дүнјаны дүзәлдим»-демишди. Демәлијик ки, варлыг дүнјасынын мәчмусу, һабелә ону тәшкил едән һәр бир һиссә һаггында мөвгеләрин мәһдудлуғу вә мәгсәдләрин хүсусилији вә Мөвләвидән нәгл едәчәјимиз бир инчәлијә көрә биз, варлыг дүнјасы вә ону тәшкил едән һиссәләр һаггында һеч вахт камил билик вә мә'рифәтә малик ола билмәјәчәјик. Әкәр белә бир билик вә мә'рифәтин әлдә едилмәси мүмкүн олсајды, Аллах, бу бөјүк сарајын иншаат материалларыны бизим ихтијарымыза версәјди, әкәр варлылығынын вә вар әлдә етмәјин өзүндә башга сирләр олмасајды, онда биз дә белә бир иши көрә биләрдик. Лакин бу «әкәр»-ләр елә әкәрләрдәндир ки, Ч. Мөвләви демишкән онлардан ев тикмәк үчүн иншаат материаллары чыхмаз.

یک غریبی خانە می جست از شتاب
دوستی بردش سوی خانە خراب
گفت او این را اگر سقفی بدی
پهلوی من مَر ترا مکن شدی
هم عیبال توی یاسودی اگر
در میانہ داشتی حجره دگر
وروسبیدی میهمان روزی ترا
هم ییاسودی اگر بودیت جا

کاشکی معمور بودی این سرا
خانه تو بودی این معمور جا
گفت آری، پهلوی یاران خوشست
لیک ای جان ذر اگر نتوان نشست

«Бир гәриб, тәләсик ев ахтарырды,
Досту, учуг бир евә апарды ону.
Деди: Әкәр бу евин таваны олсајды,
Мәнимлә јанашы мәскәнин оларды.
Арвадын да раһат оларды,
Әкәр башга бир отағы олсајды.
Бир күн гонаг кәләндә,
Јер олсајды раһат олардын.
Бу ев абад олсајды фәгәт,
Сәнин мәнзилин бура оларды.
Деди: доғрудур, јолдашларын јанында олмаг
хошдур,
Лакин чаным, орада әјләшмәк олмаса, нечә?»

Низаминин, варлыг һәгигәтинин мәчбул олдуғу вә бәшәрин ону өјрәнмәкдә ачиз галдығы идиасы илә ујғун сөз Ч. Мөвләвинин гејд етдији чох мүһүм мәсәләдир. О дејир:

کاشکی هستی زبانی داشتی
تا زهمستان پرده ها برداشتی
هر چه گویی ای دم هستی از آن
پرده دیگر بر او بستنی بلدان
آفت ادراک آن قال است و حال
خون به خون شستن محال است و محال

«Каш варлығын дили олајды ки,
Варлығын үзәриндәки пәрдәләри атајды.
Еј варлығын анлары! варлыгдан нә гәдәр
данышсан,
Онун үзәриндәки пәрдәләри бир о гәдәр
артырырсан
Дәркин бәласы бу данышыг вә о вәзијјәтдир.
Ганы ганла јумаг гејри-мүмкүндүр,
гејри-мүмкүн.»

(Мәснәви, үчүнчү дәфтәр, сәһифә 213.)

Мовләви јухарыдакы бејтләрдә белә дејир:
Сән, дүнјанын мә'рифәти һаггында истәдијин гәдәр
нәзәријјә ирәли сүрә биләрсән нәһәјәт һәмин
нәзәријјә пролог вә епилоглары илә бирликдә
һәмин варлығын бир аны (һиссәси, далғасы ја
чәһәтләриндән бири) олачагдыр. Беләликлә дә
сәнин нәзәринин јаранмасы илә варлыг мејданында
варлыга бир һиссә ја бир ан артачагдыр. Демәк
сән, варлығын өзү илә өзүнү танытдырмаг
истәјирсән.

Низами бу бејтләрдә варлыг дүнјасынын бүтүн
мөвчудларына һаким олан «сәбәбијјәт» ја «мүтләг
асылылыг» ганунуну дигтәт мәркәзинә алыр вә о
гарынын мәсәлини чәкир ки, «һансы дәлилә көрә
чавабында чәһрәдән әлини чәкди вә чәһрә дајанды.

Сонра «Мән бу дәзкаһы ишләтсәм ишләјир,
ишләтмәсәм дајаныр»-деди. Бу инчәлији дә
унутмамалыјыг ки, Низаминин бу ше'рләринин
мәзмуну варлыг дүнјасында вә онун һиссәләри
арасында көрсәнән һәрәкәт бүрһанына, (дәлилинә)
сәбәбијјәт вә һәм дә мүтләг асылылыг
ганунларына мұвафигдир.

Тәфсир етдијимиз бејтләрдә әһәмијјәтли бир
гануна ишарә олунамшудур. О да, "бу мөвчудлар
һансы һәгигәт ја һәгигәтләрдән асылыдырлар?"
Суалын чавабында «елемент вә с. кими мадди
әсаслардан»-дејә чаваб вермәкдән ибарәтдир.
Чүнки бу чаваб аләт вә вәсиләјә һәвалә етмәкдир
ки, истәр ади адамлар истәрсә дә нәзәр саһибләри
ону гәбул едирләр. Әслиндә белә бир суала чаваб
верилмәлидир ки, бу мөвчудларын һәгиги јараданы
вә онлары характеризә едән кимдир? Әлбәттә
мә'лумдур ки, бир шејин фәанлијјәт сәбәбини
сорушмаг онун варлығына тә'сир едән вәсилә, аләт
вә дикәр амиләри сорушмагдан башгадыр.

Низами бу бејтләрин сонунда әхлагијјат
мәсәләләринин әсас принципи ола билән бир етик
инчәлијә ишарә етмишдир. О, бунула нәфси
паклашдырмаг вә тәвазәкар олмага төвсијә
етмәкдән әлавә һәм дә буну демәк истәјир ки,
јүксәк илаһи мәгамла әлагәдә олмаг үчүн јалһыз
истидлал вә данышма кифәјәт етмәз, чүнки,
истидлал буну сүбута јетирә билирсә дә, лакин бу

дәлилләрин һеч бири о мүтлэг камилә нечә
 жахынлашмаг вә әлагә жаратмагы инсана тә'лим
 вериб, онун чазибә мејданында јерләшдирә билмәз.
 Мәһз худбинлик хәстәлијиндән узаг галмаг инсанын
 батилини о әбәди нурун ишығыны гаврамага
 һазырлашдырар.

Јарадылыш фабрикинә һәр тәрәфли вә
 арашдырычы бахышла бахмаг, мүгәддәс варлығын
 чәмалыны көстәрән дуру күзкү кими, нәзәр
 саһибинә варлыг дүнјасыны бүтөвлүкдә дәрк
 етдирир. Еләчә дә бир сыра нагис биликдән ирәли
 кәлән худбинлик чәрчивәсиндән чыхыб
 үстүнлүкләри сејр едән һәр бир көрән көз үчүн
 һәмин фабрикин бүтүн һиссәләри илаһи мәгамы
 көстәрән дуру бир күзкүдүр.

هر خط كه بر بين ورق كشيده است
 شك نيست در آنكه آنفريده است
 بر هر چه نشانه طرازيست
 ترتيب گواه كارسازيست
 سوگند دهم به آن خدايت
 كان نكته بدوست رهنمايت
 كاین آيينه در جهان كه ديده است
 كاول نه به صيقلی رسيده است
 بي صيقلی آينه محال است
 هر دم كه جز اين زني وبال است
 در هر چه نظر كتي به تحقيقي
 آراستته كن نظر به توفيق
 منگر كه چگونه آنفريده است
 كان ديده وري وراي ديده است

منگر كه ز خود چگونه بر خاست
 وان وضع به خود چگونه شد راست
 تا بر توبه قطع لازم آيد
 كان از دگری ملازم آيد
 چون رسم حواله شده به رسم
 رستی تو ز جهل و من ز دشنام
 هر نقش بدیع كسايت پيش
 جز مبلغ او در او مينديش

«Бу вәрәгә чәкдији һәр бир хәтти,
 Шүбһәсиз ки, јаратмышдыр.
 Һәр шејдә таразлыг изи варса,
 Бир таразлајанын олдуғуну тәсдиг едир.
 Сәни Аллаһына анд верирәм,
 Бу инчәлик сәни она доғру јөнәлдир.
 Дүнјадан елә бир күзкүнү көрән олубму,
 Ки, әввәлдә чилаланмасын?
 Чилаланмамыш күзкү гејри-мүмкүндүр,
 Бундан башга нә десән бош сөздүр.
 Һәр шејә арашдырычылыгла баханда,
 Бахышыны тәфиглә (илаһи јардым) тәчһиз ет.
 Нечә јаратдыгына бахма [фикр етмә],
 Белә бир бахыш көзүн гүдрәтиндән кәнардыр.
 Буну дүшүн ки, өз-өзүнә нечә галхмышдыр,
 Бу вәзијјәт өз-өзүнә нечә дүзәлмишидир?
 Сәнә гәтијјәтлә мә'лум олсун ки,
 Бу иш башгасындан олмушдур.
 Нахыш рәсәма һәвалә олундуму.

Сән наданлыгдан, мән јамандан гутарарам.
Һәр бир бәдии рәсм гаршына чыханда,
Башга шеји јох, онун рәссамыны дүшүн.»

Көрүндүјү кими бир сыра мәһдуд бахышларын хилафына олараг Низамијә кәрә мә'рифәт аләми һәмин варлыг дүнјасындан вә онун ганунларындан башланьр. О, һәмин дүнјадакы мөвчудларын һәр бириндә олан асылылыгы Аллаһын сорагыны верән нишанә билир вә тә'кид едир ки, бүһәгигәт варлыг дүнјасындакы мөвчудларын һәр бири бәсирәт саһиби олан инсанлар үчүн элементләри вә онларын јараданыны кәстәрән чилаланмыш күзкүдүр.

Јухарыдакы бейтләрдә чох кәзәл инчәликләр вардыр ки, ашагыда онларын ичмалыны веририк:

1-Биринчи бейтдәки «хәтт» ифадәси диггәтә лајигдир вә бу, ону кәстәрир ки, дикәр философ, мүтәфәккир вә арифләр кими Низами дә варлыг дүнјасыны билик вә дәркәтмә аләтләринин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг охуна билән бир китаб кими билир. Бу китаб ики вәрәгдән ибарәтдир. Биринчи вәрәг, чох кениш олан харичи дүнја сәһифәсидир. Икинчи вәрәг исә харичи дүнјадан даһа кениш олан дахили аләм сәһифәсидир. Ч. Мөвләви инсан варлыгы адлы китаб һаггында белә дејир:

چند حرفی نقش کردی از رقم
سنگها از عشق آن شد همچو موم

نون ابرو صداد چشم و جیم گوش
بر نوشتی فتنه صد عقل و هوش
زین حروف ت شد خرد باریک ریس
نسخ می کن ای ادیب خوش نویس
در خود هر فکر بسته بر عدم
دمبدم نقش خیال خوش رقم
حرفهای طرفه بر لوح خیال
بر نوشتی چشم و ابرو خط و خال
عقل را خط خوان این اشکال کرد
تا هد تددبیرها را زان نورد

«Рәгәмләрдән нечә һәрф јаздын,
Дашлар онун ешгиндән мум кими јумушалды.
«Нун» гаш, «сад» кәз, «чим» исә гулаг,
Беләликлә јүз ағыл вә зәканын фитнәсини
јаздын.

Бу һәрфләрдән ағыл назиклик әјирән олду,
Еј һүсни-хәтти олан әдиб, јаз, нә гәдәр
јазырсан!

Јохлуға бағлы олан һәр фикрин өзүндә,

Һәр ан хәјалын нахышы чәкилир.

Хәјал лөвһәсинә кәзәл һәрфләр,

Кәз, гаш, хәтт вә хал јазмышдыр.

Ағлы, бу шәкилләрин охујаны еләди,

Ки, тәдбирләри онула вәрдәнәләсин.»

(Чәләләддин Мөвләви)

Вә бүтүн варлыгын вүчуду адлы китаб
һаггында дејир:

گرچه مقصود از کتاب آن فن بود
چون تماش بالمش کنی هم می شود
لیک از او مقصود این بالمش نبود

علم بود و دانش و ارشاد و مورد
«Һәрчэнд китабдан мэгсэд о фэндир,
бальш елэмэк истэсэн, олар.

Лакин ондан мэгсэди јасдыг дејил,
Елмдир, биликдир, һидајэтдир вэ хејирдир.

(Чэлалэддин Мөвләви)

Бир сыра Гәрб алимләри дә варлыг дүнјасынын мөвчудларыны елм вәсиләсилә арашдырылыб өјрәнилән хәтләрден ибарәт олдугуну тә'кид етмишләр. О чүмләдән мәшһур мүасир физикчи Макс Планк демишдир: «Һәр физикчин сон истәји һәгиги дүнјаны өјрәнмәк олдугуна бахмајараг онун јеканә ахтарыш вәсиләси, олан өлчүләри реал дүнјанын өзү һаггында һеч нә өјрәтмир. Өлчүләр, е'тимад едилмәјән пејамлардан мә'луматдан башга бир шеј дејилләр. «Һелһолтз»-ын ифадәсилә десәк,-реал дүнјанын она көндәрдији рабитә ишарәсиндән башга бир шеј дејилләр. О, сонра танынмаз бир мэдәнијјәтин галыглары олан бир сәнәди охумага чалышан бир дилчи кими нәтичә чыхармаг тәрарына кәлир. Дилчи нәтичә чыхармаг истәсә, арашдырылан сәнәдин мә'на вә мәзмун дашыдыгыны бир принцип кими гәбул етмәлидир. Елчә дә физик бу фикри әсас көтүрмәлидир ки, реал дүнја бизим үчүн

анлашылмаз олан ганунлара табедир. Һәтта лазым кәләрсә, о ганунлары мүкәммәл өјрәнмәк, ја өнчәдән мүтләг кәмијјәтлә онларын маһијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдән мә'јус олмалыдыр.»⁽¹⁾

2-Низами дејир: Варлыг дүнјасынын һиссәләри бир күзкү кими елә сабитләри көстәрир ки, варлыгын ганунлары онларын үзәриндә чәрәјан едир. Варлыгдакы бүтүн һадисәләрин ахышда вә дәјишикликдә олдугу бир һалда белә сабитләрин олмасы варлыга нәзарәт едән вә фејзинин бүтүн варлыга чәрәјан етмәси һәмин сабитләрдә мүшаһидә олунан јарадычынын варлыгына ән јахшы сүбүтдур.⁽²⁾ Бу дуру күзкү һәм дә бәсирәт саһиби үчүн варлыгын һәгигәтләрини ишыгландыран Аллаһын сөнмәз нуруну иникас етдирир. Бәсирәтдән јарарланмајан адам исә сөз вә анлајышларла ојнајараг бу мә'налы дүнјаны бош вә мә'насыз биләнә гәдәр ирәлиләјир вә нәһәјәт

1-Бах, дүнјанын јени физикада тәсвири, Макс Планк, сәһ. 138, (Мүртәза Сабирин тәрчүмәси, (Фарсча)

2-Ади инсанлар сәбәбијјәт гануну илә Аллаһа доғру кедирләрсә, елә нәзәр саһибләри вардыр ки, Аллаһы, сабитләрдән тәчрид олуноб дәјишкәнләрә кечән варлыг ганунларынын горучусу кими гаврајырлар.

Јерин, јохлуға олан борчуну вердир.
Гаранлыг әһлиндән нуруну әсиркә,
Чөвһәриләри әрәздән узаглашдыр.
Алты бучаглы күрсүнү сындыр, дагыт,
Доггуз дирәкли мәнбәри бир-биринә вур.
Зүһәл дашыны зөһрәнин меј пијаләсинә чырп.
Бу, кечәни ишыгландыран улдузлары дәнлә,
Кечә вә күндүз гушунун ганадыны сындыр,
Јер үзүндән бу палчыг галачыны көтүр,
Јердән даньшан бир кәрпич гәлиби олма.
Фәләк чөбһәсиндән кечә тозу јагдыр,
Поз бу системи, дарт чыхсын,
Фәләјин бојуну һәрәкәт вә сүкундан.
Зүлм одуна су төк,
Күләји торпагдан даһа алчаг ет.
Јандыр фәләкшүнасарын дәфтәрини,
Күнәшә пәрәстиш едәнләрин көзүн багла.
Бу бүрчү һилал даирәсиндә сыфыр ет,
Бу сәһнәни бир сыра хәјаллардан гуртар.
Бунула сәнин аллаһлыгына е'тираф етсинләр,
Өз јохлуғларыны тәсдиг етсинләр.»

Бу мүнәчатда Низами јарадылыш дүнјасыны бахышы алтына алырмыш кими дејир: Илаһи! бәсирәтсиз инсанлар әјәләриңин нурунун һәр тәрәфә сачдыгыны көрүр вә варлыг дүнјасында учалдылмыш һәр диварда сәнин һикмәтинин чизкиләрини мүшаһидә едир, лакин онлары тәбиәтин өзүнә вә ондакы ганунлара аид билир.

Инсан көркәминдә олан адамлар варлыгын һејрәтләндиричи низам-интизамыны гаврајыр вә онун сәндән асылы олдуғуну мүшаһидә едир, лакин сәнин варлыгыны е'тираф етмирләр. Илаһи бир анлыгда олса инајәтини бу чүр адамлардан кәс вә онлары өз башына бурах ки, бир анлыг да олсун варлығларыны давам етдирә билмәјәчәкләрин дүјсунлар. Илаһи! бизим көзүмүзлә әшјалар арасындакы јаратдыгы һечабы (һәр чәнд ки, чох дуру вә көзәлдир вә бүтүн инсанлары өз архасынча апармаға бәлдчилик етмәлидир, лакин бизимлә сәнин аранда гаранлыг бир сәрһәддә чеврилиб вә о һечаб мәним варлығым олса да сәнин сонсуз чәлал вә чәмалыны көрәмәјимизә мане олур.) үзәриндән көтүр вә өзүнү һечабсыз тәгдим ет. Илаһи! Аллаһдан башга нә варса һамысынын сәндән асылы олдуғуну вә заһирдә мүстәгил көрүнән бүтүн варлығларын сәнин ирадәндән асылы олан көпүк кими асылы олдуғларыны сүбут етмәк үчүн вә «ЛА ТӘКУН» [вар олма] әмри илә «КҮН» [вар ол]-дән габагкы вәзијјәтә дүшәчәкләрини кәстәр. Бәлкә бунула бәсирәтсиз адамлар бир анлыға өзләрини тапдылар вә баша дүшдүләр ки, сәнин бирчә ирадәнлә бүтүн варлыгын јох олмасы, вар олмасындан чәтин дејилидир.

Низами, мәнфи нәтичә чыхарараг һәр сөзә «олмаз», «мүмкүн дејил», «көрмүрәм демәк

жоҳдур» вэ с. чаваблар вермэжэ һазыр олан инсанын мөһдуд билији һаггында башга бир мөвзуја да ишарэ едиб дејир: Илаһи бир од көндәр! Елм вэ биликдән сөз ачанларын көзләринин гаршысында һечаб олараг өзләри вэ башгаларына эн ајдын һәгигәтләрин көрүнмәјинэ мане олан дәфтәри јандырыб күлә дөндәр. Бәлкә онлар бунунла өнчө варлыг китабынынын биринчи вәрегини, өз батинләрини охујуб, сонра каинатшүнаслыг мәктәбинэ кетсинләр. Јандыр! бир китаб вэ дәфтәри ки, онун әлифбасыны јалныз ики һәрф М, Н (Мән) тәшкил едир вэ бунлардан башга бир һәрф жоҳдур.⁽¹⁾ Бунлар варлыгын эзәмәт, чәләл вэ чәмалыны өјрәнмәк јеринэ МЭВАГИФ охујур вэ һәјатын јүксәк мәгсәди олан ИННА ЛИЛЛАҢ ВЭ ИННА ИЛЕЈҢИ РАЧИУН [биз Аллаһданыг вэ она доғру гајыдачагыг] јолунда ахтарыш апармаг әвәзинэ "МЭГАСИД" кими китаблары охумагла гане олурлар. Бу алчаг иддиачыларә эсл һәгигәти баша сал ки:

1-Гејд едирик ки, әрәб әлифбасында э һәрфи сөзүн ортасында јазылмадыгы үчүн МЭН сөзү ики һәрфәдән ибарәт олур. Тәрчүмәдә үч һәрф јеринэ ики һәрф јаздыгым мүәллифин ики сөзүн дән мүәјјән һикмәтли мәгсәди олдуғну еһтимал едиб, әслинэ садиг галмагым үчүндүр.

گشتی به وقتی بر مواقف تانع
شد قصد مقاصد ز مقصد مانع
هرگز نشود تا نکتی رفع حجب
انوار مطالع ز مطالع طالع
«Мэвагиф»-и өјрәнмәк гәнаәтинә кәлмишсэн,
Мәгсәдинин «Мәгасид» олмасы мәгсәдә
чатмагына мане олду.
Өртүкләри галдырмәсан һеч вахт,
Нурлар «Мәталә»-дән [ишыг мәркәзләриндән]
доғмаз.»

Әсримиздә статистика мә'луматларына әсасланаараг белә дејирләр: Бәшәр әсләр боју әлдә етдији фикри нәтичәләри вэ наилијјәтләри тәғриби беш милјард китабда топламышдыр ки, әкәр бу китаблардан беш милјону инсанын әхлағијјат, дин, һүгүг, сијасәт вэ диқәр саһәләрә аид тәрбијәси үчүн јазылсајды, инсан елә бир инкишаф сәвијјәсинә чатачагды ки, нәзәр саһибләри бу сәвијјәни инсан олмаг үчүн биринчи аддым адландырмышлар. Амма билдијимиз кими бир милјон чилд китаб (һәр китаб үч јүз сәһифәдән ибарәт олса, китабларын үч јүз милјон сәһифәси олар) инсанын инсан олмагы үчүн биринчи аддым сајылан «мән мәгсәдәм, башгалары вәсиләдир» адлы хәстәлији арадан апарә билмәмишдир.

Низаминин, Аллаһа истинад едилмәјән варлыг дүнјасынын мә'насыз олдуғуну гејд едән мәтләбинин охшарыны Ч. Мөвләви дә ашагыдакы

бейтләриндә ифадә едир:

كو خلیلی کاوبرون آمد ز غار
گفت هذا ربّ مان كو كردگار
من نخواستاهم در دو عالم بگریست
تا ندانم کاین دو مجلس آن کیست
بی تماشاای صفتهای خدا
گر خورم نان در گلو گبیرد مرا
چون گوارد لقمه بی دیدار او!
بی تماشاای گل و گلزار او!
جز به امید خدا زین آبخور
کی خورد یک لحظه غیر از گاو و خر

«Чүн хәлил мағарадан ешијә чыхды
сөјләди бу танрыдыр, бах јарадан кимдир?
Ики дүнјаја бахмаг истәмирәм,
Нә гәдәр ки, кимин олдугуну билмәмишәм.
Аллаһын сифәтләринә тамаша етмәдән,
Чәрәк јесәм боғазымда галар.
Онун көрүшү олмадан тикә нечә чаныма синәр?
Онун күл-күлүстанына тамаша етмәдән.
Аллаһ үмиди олмадан бу булагдан,
Һејванлардан башгасы бир ан ичә биләрми?»

Молла Мөһсүн фејз Кашани һәмнин мәзмуну
белә бәјан едир:

ندھی اگر به او دل به چه آرמידه باشی
نگزینی ار غم او چه غمی گزیده باشی
نظری نهان بیفتکن مگرش عیان بینی
گوش از جهان بینی به جهان چه دیده باشی

«Үрәјини она вермәсэн, нәјә архајын олачагсан?
Онун гәмини сечмәсэн, һансы гәми сечәчәксән?
Ону ашкар көрмәк үчүн бәсирәт көзү илә бах!
Дүнјаја баханда ону көрмәсэн, дүнјада нәји
көрмүш олачагсан?»

Бәли онун бәндәлијиндән бојун гачырыб,
мүгәддәс вүчудуну е'тираф етмәјән, варлыг
фабрикиндәки мөвчудларын өзү дејил, чаһил
инсандыр ки, мәһдуд бахыш, худбинлик вә јер
үзүндә нәинки өзүнү, һәм дә варлыг аләмини
бүтүн сирли, асылы вә ганунаујгун һиссәләрилә
фејзјјаб едичи јараданан мүстәгил билир. Ејни
һалда көзүнү тәбиәт тоз-торпағындан тәмизләјиб,
башыны галдырага варлыг мәләкутуна баха билән
инсан бүтүн мөвчудларын дилиндән бу нәгмәни
ешидир:

غنچه کمر بسته که ما بنده ایم
گل همه تن جان که به تو زنده ایم
بی دینت آنکه تو خون ریزیش
بی بدلت آنکه تو آویزیش
منزل شب را تو دراز آوری
روز فرو رفتن تو باز آوری
گر چه کنی قهر بی راز ما
روی شکایت نه کسی راز ما
چرخ روش قطب ثبات از تو یافت
باغ وجود آب حیات از تو یافت
«Гөнчәләр, биз бәндәјик, -дејә гуллуғундадыр,

Чичәкләр, сәндән дирижик,-дејә тамамилә чана
чеврилиб.

Ганыны төкдүјүнүн ган пулу јохдур,

Сәнин асдыгын әвәзи јохдур.

Кечә мәнзилини сән узун едирсән,

Батмыш күндүзү сән чыхарырсан.

Чохларыны биздән күсдүрмәјинә бахмајараг,

Геч кимдән шикајәтимиз јохдур.

Доланан фәләк сабитлијини сәндән тапмышдыр,

Варлыг багчасы дирилик сујуну сәндән
алмышдыр.»

(Сирләр Хәзинәси)

روشنی عقل به جان داده ای

چاشنی دل به زبان داده ای

غمزه نسرین نه ز باد صباست

کز اثر خاڪ تواس توتیاست

پرده سوسن كه مصایح تست

جمله زبان از پی تسبیح تست

«Чана агыл кими ишыглыг вермишсән,

Дилә үрәк кими чашны (јардымчы) вермишсән.

Нәсринин гәмзәси сәбадан дејил,

Сәнин торпагында тутија олмушдур.

Сәнин сәһәри көстәрән сүсән нахышы,

Һамысы сәни тәсбиһ едән бир дилдир.»

(Сирләр Хәзинәси)

Елм Вә Мә'рифәт Бахымындан Варлыг Дүнјасы Илә Әлагәдар Мөвзулар, Белә Ки:

Варлыг Дүнјасынын Әсас Сирләри Бәшәрин
Мәһдуд Мә'луматлары Илә Танынасы
Дејилдир

پرورش آموختگان ازل

مشکل این کار نکردند حل

کز ازش علم چو دریاست این

تا ابدش ملک چو صحراست این

«Әзәлдән тә'лим көрмүшләр,

Бу ишдәки мәсәләни һәлл едә билмәмишләр.

Әзәлдән бунун елми дәрјядыр,

Мүлкү һәмишәлик сәһрадыр.»

(Сирләр Хәзинәси)

مهندس بی جوید از رازشان

ندانند که چو کردی آغازشان

نیاید ز ما جز نظر کردنی

دگر خفتنی باز یا خوردنی

زبان بر گشودن به اقرار تو

نیانگیختن علت کار تو

حسابی کز این بگذرد گمراهی است

زهراز تو اندیشه بی آگهیست

به هرج آفریدی و بستنی طراز

نیازت نه، ای از همه بی نیاز

چنان آفریدی زمین و زمان

همان گردش انجم و آسمان

***

که چندانکه اندیشه گردد بلند

سر خود برون ناورد زین کمند

«Мүһәндисләр бунларын сирләрини чох арајыр,

Билмирләр ки, нечә башламышсан.

Бизим ишимиз бахмагдан башга олмамалдыр,

Ишимиз јатмаг, ја јемәкдир.

Дилимизлә сәнә е'тираф етмәлијик,

Ишинин сәбәбинә вармамалыјыг.

Бу һәдди ашмаг аздырар,

Сәнин сиррини дүшүнмәк хәбәрсизликдир.

Јарадыб таразладыгын һеч бир шејә,

Мөһтач дејилсән, еј һамыдан зәнкин.

Јери вә заманы елә јарадыбсан ки,

Улдузлар вә көј доланыр.

***

Дүшүнчә нә гәдәр јүксәлсә дә,

Бу кәндирдән кәнара чыха билмәз (Шәрәфнамә)

بهدااشستی این پرنده پوئی

معلوم تو گوگردار بکوشی

سر رشته راز آفرینش

دیدن نتوان به چشم بینش

این رشته قضا نه آتچنان یافت

کاو را سر رشته واتوان یافت

سر رشته قدرت خدایی

بر کس نکند گره گشایی

عاجز همه غافلان و شبدا

کاین رقعه چگونه کرد پیدا

گرداند کس که چون جهان کرد

بی شک بتواند آتچنان کرد

چون وضع جهان ز ما محال است

چو نیش برون ترا ز خیال است

در پرده راز آسمانی

سریت ز چشم ما نهانی

چندانکه جنبیه را نام آنجا

پی برد نمی توانم آنجا

در تخته هیکل رقومی

خواندم همه نخه نجومی

بر هر چه از آن برون کشیدم

آرامگهی درون ندیدم

دانم که هر آنچه ساز کردند

بر تمبیه ایش باز کردند

هرچ آن نظری در آن توان بست

پوشیده خزینه ای در آن هست

پیرامون هر چه ناپدید است

جدول کش خود خطی کشیده است

وان خط که از اوج بر گذاشته

عطفی است به میل باز گشته

زین پرده تراته ساخت نتوان

وین پرده به خود شناخت نتوان

گر پرده شناس از این قیاسی

هم پرده خود نمی شناسی

«Чальшсан сәнә мә'лум олачагмы?

Јарадылыш сирринин ипинин учуну,

Бахар көзлә көрмәк олмаз.

Гәза-гәдәр бу ипи елә әјирмәјиб ки,

Учуну тапмаг олсун.

Аллаһ гүдрәтинин ипи,

Өз дүјүнүнү һеч кимә ачмаз.

Бүтүн ағыллылар вә һејранлар

Бунун нечә тапылмасыны билмәкдә ачиз
галмышлар.

Дүнҗаны нечә жаратдыгыны бир кимсә билсә,
Шүбһәсиз ки, онун таҗыны ярадар.

Дүнҗаны ярада билмәҗимиз геҗри-мүмкүн олдугу
үчүн,

Нечәлиҗи дә тәсәввүрүмүзә сыгымаз.

Көҗ сирринин нахышында,

Көзүмүзә кизли олан бир сир вардыр.

Нә гәдәр о һагда дүшүнүрәмсә,

Онун нә олдугуна чата билмирәм.

Рәгәмләр лөвһәсиндә мән,

Бүтүн астрономија җазылырыны охудум.

Ондан әлдә етдиҗим неч бир шејдә,

Дахилими сакитләшдирән көрмәдим.

Билирәм, һәр нә демишсәләр,

Бир нөв җазма әсасындадыр.

Баха билдиҗимиз һәр шејдә,

Бир кизли хәзинә вардыр.

Көрсәнмәҗән һәр шејин әтрафына,

Чәдвәл чәкән өзү бир хәтт чәкмишдир.

Җүксәклиҗи ашан хәтт,

Бир дөнүш нөгтәдир, мејлә галыб.

Бу нахышдан нәгмә дүзәлтмәк олмаз,

Бу нахышы өз-өзүнә танымаг олмаз.

Сән, белә нахышшунассанса,

Өз нахышыны да таныја билмәзсән.

(Леҗли вә Мәчнун)

Тәбиәтин Дили Олсаҗды Фәгәт:

Лухарыдакы бејтләрин изаһына башламаздан
әввәл Леҗли-Мәчнун поемасынын 54-чү бејтини
изаһ етмәк лазымдыр. Бејт беләдир:

زين پرده ترانه ساخت نشوان

وين پرده به خود شناخت نشوان

«Бу нахышдан нәгмә дүзәлтмәк олмаз,

Бу нахышы өз-өзүнә танымаг олмаз.»

Бир еһтимала көрә бәлкә дә Низаминин
мәгсәди будур ки, биз инсанлар, әлимиздәки билик
вә дәрк етмә аләтләринин нөвү, өзүмүз вә варлыг
дүнҗасы илә әлағәдар мөвгеҗимизә көрә һәгигәти
вә варлыг дүнҗасынын бүтүн чәһәтләрини
өјрәнмәҗимиз, хүсусилә нәзәрә алсаг ки, «бејүк
варлыг сәһнәсиндә биз һәм тамашачыыг һәм
актјор», бу геҗри-мүмкүндүр. Башга сөзлә десәк,
варлыг дүнҗасы һаггындакы мә'рифәтимиз дәрк
етмә, таныма васитә вә амилләринин мәһсулудур
вә шүбһә јохдур ки, бу амил вә васитәләрин
кәмијјәт вә кејфијјәтләри бизә вердикләри
мә'рифәтә тә'сир едир. Кејфијјәт вә кәмми
хәссәләрдән дүзәлмиш тәсәввүрләри ихтијарымыза
верирләр. Бу һәгигәти садә бир мисалла ајдын
тәсәввүр етмәк олар: Електерик вентилятор үч
пәрли бир чиһаздыр ки, сүр'әтлә фырлананда бир
даирә кими көрүнүр. Бу да пәрләрин совушдугу

нөгтэлэри бир-бириндэн аяра билмэмэк зехнимизин ачиз галдыгындан ирэли кэлир. Бу еһтимал «биринчи чөһөт» адлы бөһс дэ даһа чох изаһ олуначаг. Ајры бир (икинчи) еһтимал Ч. Мөвлөвинин ифадэсидир. О дејир:

کاشکی هستی زبانی داشستی
 تازهمستان پرده ها برداشستی
 هرچه گویی ای دم هستی از آن
 پرده دیگر بر او بستی بدان
 آنت ادراک آن قسال است و حمال
 خون به خون شستن محال است و محال

«Варлығын дили олсајды фэгэт,
 Вар оланларың үзүндэн өртүјү галдырарды.
 Еј варлығың бир аны олан, ондан нэ гэдэр
 десэн,

Үстүнэ дикэр бир өртүк өртүрсэн.
 Дэркэн манечилик јарадан о вэзијјөт вэ о
 данышмагдыр,
 Ганы ганла јумаг гејри-мүмкүндүр,
 гејри-мүмкүн.»

Бу еһтимал Низаминин сонракы бејтиндэ белэ
 ифадэ олунур:

اگر پرده شناس از این قیاسی
 هم پرده شناسی بود نمی شناسی

«Әкэр белэ нахышшунассанса,
 Өз нахышыны да танымазсан.»

Икинчи мисранын мазмунуну нэзэрэ алдыгда
 (бу мисраја көрө варлыг дүнјасынын
 өјрәнилмәсинин гејри-мүмкүн олдугу өз өртүјүнү,
 өзүнү өјрәнилмәз олдуғундан ирэли кэлир) мә’лум
 олур ки, Низами варлыг дүнјасынын танынмаз
 галмасынын сәбәбини дәрк етмә вә өјрәнмә
 васитәләринин мәһдудлуғунда вә һәгигәтләри
 «олдугу кими» көстәрә билмәдијиндә көрүр.

**Варлыг Дүнјасынын Елә Чөһөтләри Вардыр
 Ки, Бир Чох Һалларда Инсан Һиссијјатына
 Истинад Едилмиш Вә ејни һалда Мәһдуд
 Олан Мә’луматларла Дәрк Едиләси Дејил**

Биринчи чөһөт һисләрин варлыг
 һәгигәтләри илә әлагәдар фәалијјәтинин вә инсан
 дүшүнчәсинин мәһдудлуғудур. Бу мөвзуну «бәшәр
 елми варлыг дүнјасындакы һәгигәтләрин дәрк етмә
 амилләри илә әлагәсинин мәһсулудур» адлы бир
 трактда арашдырмышыг. Низами бу чөһәти,
 хүсусилә әглин чүз’и вә нэзәри фәалијјәти
 даирәсинин мәһдудлуғуну нэзәрә алараг дөфәләрлә
 хатырлатмышдыр:

عقل آبله پای و کوی تاریخ
 وانگاه ره می چو موی باریک
 توفیق تو گمر نه ره نماید
 این عقده به عقل کی گشاید

عقل از درتویبصر فرورد

گرای پروه کشد بسوزد

ای عقل مرا کفایت از تو

جستن زمن و هدایت از تو

«Ағыл ајағы чичәклидир, тәнкә гаранлыг,

Јол исә түк гәдәр назикдир.

Сәнин товфигин јол кәстәрмәзсә,

Бу дүјүн ағылла ачыласы дејил.

Ағыл сәндән бәсирәт алар,

Ајаг кәнара гојса јанар.

Еј мәнә кифајәт гәдәр ағыл верән,

Атланмаг мәнән, һидајәт етмәк исә сәндәндир.»

(Лејли вә Мәчнун)

عقل در آمد که طلب کردمش

تو که ادب بود ادب کـــردمش

«Ағыл, тәләб етмишәм,-деди,

Әдәбсизлиқди, әдәб етмишәм,-деди.»

Икинчи чәһәт елә әсас вә принципләрдир ки, варлыг дүнјасы өз чәрәјаныны онларын үзәриндән башлајыр вә онларын үстгүрүму кими өз чәрәјаныны давам етдирир. Бу һагда ганун, һәрәкәт вә с-ни мисал чәкмәк олар.

Үчүнчү чәһәт варлыг дүнјасынын Аллаһ-таала илә әләгәдар олмасыдыр. Бу әләгә нечәдир? Көрәсән Аллаһ-таала илә варлыг дүнјасынын арасындакы әләгә кечмиш философларын чохунун гәбул етдији

«сәбәбијјәт»-дирми? Јохса бир сыра мütәкәллимләрин инандыгы кими јарадан-јарадылмыш халиг-мәхлуғ әләгәсидир? Көрәсән Аллаһла варлыг дүнјасы арасындакы әләгә «вәһдәти-вүчуда» инананларын тәсәввүр етдикләри кими дахла илә дәрја әләгәсидирми?

Јарадылышын ја «вәһдәти-вүчуд» мәктәби ифадәси илә десәк вәһдәтин кәсрәтә чеврилмәсинин сәбәби вә гәјәси нәдир? Доғрудур! Варлыг дүнјасынын өјрәнилмәсиндә мөвчуд олан бу кими проблемләр ади дүшүнчә вә һисләрлә әлдә едилән маарифлә сон һәллинә чатмајыб, јәгин ки, кәләчәкдә дә чатмајачағдыр, лакин бу инчәлији дә нәзәрә алмалыјыг ки, һәгигәтләрә вә белә проблемләрин һәллинә чатмаг үчүн ади дүшүнчә вә һисләрдән даһа дәрин вә даһа ајдын олан башга јоллар да вардыр. Бу идианын изаһы вә сүбуту үчүн «елм вә дәјәрләр вә онларын ганунларда иштирак етмәси» адлы рисаләјә (трактад) баха биләрсиниз.

Әһәмијјәт дашыјан мәсәлә одур ки, көрәсән бу мәчһул чәһәтләр инсанларын, бир чох һалларда неһилизмә кәтириб чыхаран бир нөв шәккаклығы (шәкклијә) гапылмасына сәбәб олмәзми? Јәгин ки, бу мәчһуллардан шәккаклығы вә неһилизм нәтичәләри чыхармаг елмә зидд олдуғу кими инсан мә'рифәт вә вичданына да зиддир ки, буну кәләчәк бәһсләрдә изаһ едәчәјик.

Инди исә Варлыг дүнјасы мөчһуллерыны. Низаминин шер'лериндә мүшәһидә етдијимиз һиссәләрини арашдырмаға башлајырыг.

Көрәсән Бу Мөчһуллер Бизи Варлыг Дүнјасынын Әсас Дә Принсипләри һаггында Шәккаклыға Вә Нәһилизмә Вадар Едә Биләрми?

Билдијимиз кими ачиз тәфәккүрлү шәхсләр јухарыда гејд етдијимиз бир нечә шүбһәли мәсәләләр гаршыја чыхдыгда өвләрини итириб вә нәһилизм учурумунадәк кетмишләр. Өмәр Хәјјам мәнсуб рүбаиләрдә, Әбүләлә Мүирринин сөзләриндә, Шәрг вә Гәрбдә олан бунлар кимиләрин сөзләриндә [фәлсәфә вә дүнјакөрүшүндән хәбәрсиз олдуглары үчүн нәзәр бәјан етмәмәли идиләр) бу чүр шәккаклыг вә нәһилизм көзә дәјир. Бурада бу инчәлијә ишарә етмәк мөчбуријјәтиндәјәм ки, индијә кими Өмәр ибн Ибраһим Хәјјам елми, фәлсәфи вә дини шәхсијјәт олмасы һаггында апарылан тәдгигатлар вә мүүллифин бу саһәдә јаздыгы «Хәјјамын шәхсијјәтинин тәһлили» адлы монографijasында бу мөвзу тамамилә ајдынлашмышдыр ки, Хәјјам мәнсуб олан рүбаиләрин чохунун гәти сәнәди јохдур, дүнјанын вәфасызлыгы, инсанын елм вә фәлсәфәсинин мөһдудлуғу һаггында јаздыгы

рүбаиләр исә дүзкүн мөвзулардыр ки, онлардан нәһилизм вә ләззәтпәрәстлик нәтичәси чыхармаг олмас. Бу рүбаиләрдән белә бир нәтичә чыхартмаг Ибн Сина сәвијјәсиндә олан бу елми вә фәлсәфи шәхсијјәтә хәјанәтдир. Әбүләләја кәлдикдә исә гејд етдијим кими о, фәлсәфи ганун вә мөвзулар һаггында лазыми бачарыг вә дәгиг мә'лумата малик олмадан фәлсәфи вә елми е'тибары олмајан бир сыра нәзәријјәләр ирәли сүрмүшдүр. Бизим зәннимизчә Әбүләлә әдәби фәалијјәтлә кифәјәт етсәјди, варлыг вә варлығын Аллаһла әлағәси һаггында ирәли сүрдүјү фәлсәфи нәзәрләри илә әдәбијјат дүнјасы үчүн даһа әһәмијјәтли оларды.

Инди исә варлыг дүнјасынын мөчһул чәһәтләринә даир Низаминин тәфәккүр тәрзини арашдырырыг.

Низами варлыг дүнјасынын бир сыра чәһәтләринин мөчһул олдугуну е'тираф етмәклә биличи вә гадир јараданан асылы олан варлығын үстүн принципләринә өз дахилиндә сон дәрәчә инам бәсләмийшдир. Һәм дә Низаминин сөзләриндән белә чыхыр ки, әкәр инсан өз батинини тәмизләјиб Аллаһ әхлагијјаты илә тәрбијә етмәклә аглыны дурулда билсә, јәгин ки, бу мөчһуллер башга көркәм алачагдыр. Јә'ни дикәр философ вә арифләрин сөзләриндә олдугу кими Низаминин сөзләриндән дә белә чыхыр ки, әкәр инсан өз батинини тәмизләјиб, Аллаһ әхлагијјаты илә

тэрибжэ ола билсэ, о мачһуллаһ мүгэддэс мэләкүт нурунун парлаг шө'ләсилә елә парлајачаг ки, инсан үчүн зэррәчә шүбһә галмајачаг вә һеч бир изтираб, еһтирас үрәјинә јол тапмајачагдыр.

Низами, варлыг дүнјасыны тамамилә өјрәнмәјин гејри-мүмкүн олдугуну субүт етмәк үчүн белә истидлал едир ки, әкәр бир адам, дүнјанын нә олдугуну вә Аллаһын ону нечә јартдыгыны билсә, шүбһә јохдур ки, өзү дә ону јарада биләр. Бунунла әлагәдар бејт беләдир:

گرداند کسی که چون جهان کرد

بی شک بشو اند آتچنان کرد

«Әкәр бири билсә ки, Аллаһ дүнјаны нечә јаратмышдыр,

Шүбһә јохдур ки, о иши көрә биләчәкдир.»

Бу мөвзуну «бу дүнјада бүтүн һәгигәтләрдән үстүн бир һәгигәт вардыр...» башлыглы бәһсдә арашдырмышыг.

**Бачарыглы Бир Бејин Өз Дахила
Парлаглыгы Илә Бүтүн Бу Гаранлыглары
Нүфуз Едиб, Ишыгыны Аллаһ Инајәтјиндән
Әлдә Етмиш Сағлам Ағыл Вә Үрәклә
Мәчһуллаһы Гаврајачаг Вә Гаранлыглары
Арадан Галдырачагдыр**

مهره کش رشته باریک عقل

روشنی دیده تاریک عقل

(Сирләр Хәзинәси)

خرد را تو روشن بصر کرده ای
چراغ هدایت تو بر کمرده ای

«Ағылы, сән бәсирәт саһиби етмишсән,
Һидајәт чырагыны сән јандырмышсан.»

(Шәрәфнамә)

روشنی عقل به جان داده ای
چاشنییی دل به زبان داده ای

«Чана ағыл ишыгыны вермишсән,
Дилә үрәк чашнысы вермишсән.»

(Сирләр Хәзинәси)

توفیق تو گمر نه ره نماید
این عقده به عقل کی گشاید
عقل از در تو بصر فرورد
گر پای برون کشد بسوزد

«Сәнин товфигин јолу көстәрмәзсә,
Бу дүјүн ағылла ачылармы?
Ағылын көзү сәндән ишыгланыр,
Ајагыны кәнара гојса јанар.»

ای عقل مرا کفایت از تو
چگونگی من و هدایت از تو

«Еј мәнә кифајәт гәдәр ағыл верән,
Атланмаг мәндән, һидајәт етмәк сәндәндир.»

ای مرمه کش بلند بینان

در باز کن درون نشینان

«Еј јуксаклар көрән көзләрин сүрмә чөкәни,
Хәлвәтдә эйләшәнләрин гапы ачаны.»

(Лејли Мәчнун)

زمن كاهش و جان فزودن ز تو
نشان جستن از من نمودن ز تو

«Әскилмәк мәнән, чаны артырмаг сәндәндир,
Нишаны ахтармаг мәнән, көстәрмәк сәндәндир.»

(Ширәфнамә)

خدای خسرده بخش بخسرد نواز
همان ناخسردمند را چاره ساز

***

فلک بر پای دار و انجم افروز
خسر را بی مباحثی حکمت آموز

***

جوهر بخش فکرتهای باریک

به روز آرنده شهبای تاریک

«Еј Ағыл вериб, ағыллылары севән Аллах,
Ағылсызлара бир чарә гыл.

Фәләји галдыран, улдузлары парылдадан,
Ағыла васитәчисиз һикмәт өјрәдәндир.

Инчә тәфәккүрләрә чәваһир бачышлајан,
Гаранлыг кечәләри күндүзә чевирәндир.»

(Хосров вә Ширин)

Бир сыра әдиб, ариф вә философ, Аллаһын
ағыл јаратмасына архаланырлар. О чүмләдән
Фирдовси дејир:

بنام خداوند جان و خسر

کزین برتر اندیشه بر نگردد

«Чан вә ағыл саһибинин ады илә ки,
Дүшүнчә бу һәддән артыг јуксәлә билмир.»

Низами өз мүнәчатларында нечә дәфә бу
мөвзуја ишарә етмишдир ки, бүтүн кәнат варлығы
олмаг үчүн Аллах-гаала тәрәфиндән фејзјаб
олдуғларыны дүјур вә Аллах-тааланын варлығынын
сүбуту үчүн бүтүн мөвчудлара истинад едилән
әјәләри көрмәк олар. Лакин әгли фәәлијјәтин
шүүрсүз маддә илә фәрги тәсәввүр едилә
билдијиндән даһа чоһ олдуғу үчүн һеч бир ағыллы
адам һеч бир елми јолла ағлы бәдәнин мадди
һиссәләриндән бири һесаб едә билмәз, чүнки ағлын
бәдәнлә мүнәсибәти зиддијәтли мүнәсибәтә
охшарсыз дејилдир. Инсан бәдәни кәмијјәт,
кејфијјәт, тәбиин әмәл; әкс-әмәл вә дикәр мадди
хассәләрә маликдир. Һалбуки ағыл, бүтүн бу кими
категоријалардан үстүндүр. Низами, диггәт
мәркәзинә алынмалы олан дикәр бир инчәлијә дә
ишарә едир. О да будур: Нәинки ағылдан
јарарланмајан инсанларын јашајыш чәһәтләри
һәлледичи илаһи нәзарәт алтында чәрәјан едир,
үстәлик әкәр јуксәк дүшүнчәјә малик олан
инсанлар бу гүдрәтләриндән мәғрур олсалар, дәјәр
бахымындан, бә'зән исә Аллах онлары тәнбәһ
еләмәк үчүн бачарығларыны итирирләр. Һалбуки,
дүшүнчә вә ағылдан мәһрум оланлар илаһи
гәза-гәдәрә бојун әјиб, садә јашајышларыны давам

етдирсэлэр, јашајышлары разылыг вә ајдынлыгла давам едәчәкдир. Онлар, өзләри үчүн мәләкути (илаһи) бир нәгмә пыгылдајырлар:

من اگر بی هنرو بی خردم

غواجه با خردی می خردم

«Мән, хүнәрсиз вә ағылсызамса,

Ағыллы бир ага [Аллаһ] мәни алачаг.»

Низами, арашдырдығымыз бејтләрдә белә дејир: Варлыг аләминин һәгигәтләринә чатмаг үчүн мәһз Аллаһын инсан ағына мәрһәмәт етдији нурун ишыгы илә һәрәкәт етмәк олар. Бу да бир һәгигәтдир ки;

غیر از این معقولها معقولها

باشد اندر عشق بر نروبهها

«Бу ағыллы фикирләрдән әләвә,
ешгдә гијмәтли дүшүнчәләр дә вардыр.»

Бу ешг инсанын батини сәфасыдыр ки, худбинлик вә чиркинликләрдән тәмизләнмәк нәтичәсиндә инсанда јаранар вә илк бахышда қобуд вә гаранлыг көрүнән мадди дүңја елә чилаланар ки, доғрудан да һәр зәррәси гаранлыглары мәһв едән бир күнәши әкс етдирәр. Башыны көјә галдырыб варлыг мәләкутундан (аләминдән) илаһи дијара јолланмаг истәјәнләрин көзүнә Аллаһын мәрһәмәт әли сүрмә чәкәрәк көрмә габилијјәти вә нур бәхш едәр. Низами Шәрәфнамәдә әһәмијјәтли бир инчәлији дә хатырладыр:

چو کوردی چراغ — مرانور دار

ز من بادمشعل کُشيان دور دار

«Инди ки, чырағымы ишыгландырдын,

Мәш'әл сөндүрән күләји дә мәнән узаглашдыр!»

Әслиндә һәм батин, һәм дә харич дүңјадакы нура зидд олан амилләр адамын дахилиндә јаранмыш ишыгы сөндүрмәк әзминдәдир. Чәләләддин Мөвләви һәмин һәгигәти хатырладараг дејир:

بس ستاره آتش از آهن جهید

این دل شوریده پذیرفت و کشید

لیک در ظلمت یکی دزدی نهان

می نهید انگشت بر استارگان

می کشد استارگان را یک به یک

تا نیفروزد چراغی بر فلک

«Дәмирдән о гәдәр од улдузу (гыгылчым)
горланды ки,

Бу һејран үрәк бишди, чәкилди.

Лакин гаранлыгда бир оғру кизличә,

Бармағын улдузларын үстүнә гојур.

Улдузлары бир-бир сөндүрүр ки,

Көјдә бир чыраг да белә јанмасын.»

(Мөвләви, мәснәви)

Бу дахили амилләр, һәва-һәвәс, худбинлик вә онларын мүхтәлиф формаларыдыр. Харичи амилләр, Низами демишкән, мәш'әл сөндүрәнләр чаһтәләбләр, шәһвәтпәрәстләр вә худбинләрдир ки,

кечә гушундан писдирләр, чүнки бунлар нуру инкар етмәклә кифајәтләнмир вә дүнјада нурун олмагагыны истәјирләр. Һәр јердә ишыг көрсәләр она гаршы чидди мүбаризәјә галхырлар.

Варлыг дүнјасынын бүтүн чәһәтләрини хатырладан Низами варлыг дүнјасы һаггындакы шүһудуну (дәркини) нечә изаһ едир? Ашагыдакы бејтләрә диггәт един!

ترتيب جهان چنانکه بایست

کردی به مشایبتی که شایست

«Дүнјанын низам-интизамыны

Лазымы гәдәр вә лајигинчә тәртибләмишсэн.»

(Лејли-мәчнун)

خاکستری ارز خاک مسودی

صمد آینه را بدان زدودی

بر هر ورقی که حرف رانیدی

نقش همه در دو حرف خوانیدی

بی کوه کنی ز کفاف و تونی

کردی تو سپهر ریستیونی

هر جا که خزینه ای شگرف است

قفلش به کلید این دو حرف است

حرفی به غلط رها نکردی

یک نکته در او خطا نکردی

در عالم عالم آفریدن

به زین نتوان رقم کشیدن

«Күл десәк торпагдан чыхармышсан,

Онунла јүз күзкүнү чилаландырмышсан.

Һәр вәрәгә јазсан,

Һамынын нахышыны ики һәрфлә јаздын.

Даг жармадан тәкчә бир "К" вә "Н" илә [јалныз "кун"-«ол» демәклә],

Дирәксиз көј јаратдын.

Һәр јердә һејрәтләндиричи бир хәзинә варса,

Гыфылы бу ики һәрфлә ачылар.

Һеч бир һәрфи сәһвән јазмамышсан,

Онун бир инчәлијиндә белә сәһв етмәмишсэн.

Дүнја јаратмаг аләминдә,

Бундан јахшы јаратмаг олмаз.»

(Лејли вә Мәчнун)

Низами сирләр хәзинәсиндә 29 ила 54-чү бејтләриндә варлыг дүнјасынын әзәмәтли көзәллијинин вә интизамынын ә'ла сәвијјәдә олдуғуну белә тәсвирә чәкир:

جهانی بدین خوبی آراستی

برون زانکه یاریگری خواستی

ز گرمی و سردی و از خشک و تر

سرشتی به اندازه یکدگر

چنان بر کشیدی و بستنی نگار

که به زان نیارد خورد در شمار

جهانی چنین خوب و خرم سرشت

حوالت چرا شد بقا بر بهشت

«Бу көзәлликдә дүнја јаратдын,

Һеч бир јардым истәмәдән.

Исти-сојуг, јаш-гуру нә варса,

Бир-биринэ ујгун етдин.
Елэ јаратдын, елэ низама салдын ки,
Ағыл ондан јахшысыны хатырлаја билмэз.
Белэ көзэл вэ тэр-тэзэ дүнја ола-ола, бэс
Нижэ эбэдилик бешиштэ һавалэ олунду?»

О, бу бејтлэрдэ варлыг дүнјасынын мөчһул чөһөтлэрини е'тираф етмәклэ јанашы, јаранмага лајиг олмаг, низам-интизам вэ алчаг мәрһэлэлэрин јүксәк мәрһэлэрлэрэ чеврилмәси бахымындан варлыг дүнјасына һаким олан ишыгылыгы көзэл ифадэлэрлэ бәјан едир. Низами үмумијјәтлэ белэ ачыглајыр:

در عالم عالم آنـیریدن

به زین نـتوان رقم کشیدن

«Аләм јаратмаг дүнјасында,
Бундан јахшы рәсмләр чәкмәк олмаз.»

Мә'лумдур ки, дүнјанын јаранмасынын јүксәк сәвијјәдә өјрәнилмәси ики јолла мүмкүндүр:

Биринчи јол будур ки, әкәр инсан һисс етмә вэ дүшүнмәклэ варлыгын эзәмәт, көзәллик, гануна ујгунлуг вэ чәрәјанынын чөһөтлэрини дәрк едә билмәзсә, азы бу һәгигәти билир ки, бу аләм, бүтүн кәмалат, јахшылыг, эзәмәт вэ көзәлликләри өзүндә топлајан Аллаһ тәрәфиндән садир олмушдур. Елэ Аллаһ ки, фәјјази-мүтләгдир, тәсәввүрә кәлән бүтүн хејир, кәмалат вэ үстүнлүкләрин гајнагыдыр. Буна көрә онун

јаратдыгы хусусилә буну нәзәрә алараг ки, о зати-мүгәддәсин саһәсиндә һеч чүр пахыллыг вэ мәнфәәтпәрәстлик јохдур, сөзсүз ки, варлыг аләминдә мүмкүн олан ән көзәл дүнјадыр.

Икинчи јол тәмиз ағыл вэ саф үрәкдир ки, Аллаһын мәрһәмәти илә бир нур газаныр ки, варлыг дүнјасындакы мөчһул чөһөтләрин гаранлыгы о ики нур амилләрилә мәнв олсун. Әслиндә инсанын дахилиндә бу чүр һејрәтләндиричи әһвал-руһијјәнин јаранмасы илә бүтүн проблемләр арадан кедир, һәлл олунур. Белә бир әһвал-руһијјәлә малик олан инсан бир бучагда әјләшиб ади фәлсәфи вэ елми, гануни, принцип вэ терминләрлэ бир-бир мәсәләләри һәлл етмәклә мәшгул дејил. Бу ишыгын мөчһулардан доған гаранлыглары арадан галдырмасындакы тә'сири Сә'динин ашагыдакы бејтдә ишарә етдији кимидир.

گفته بودم چو بیایی غم دل با تو بگویم

چه بگویم که غم از دل برود چون تو بیایی

«Сән кәләндә үрәјимин дәрдини сәнә ачачагам,
демишдим,

Нә дејим, сәнин кәлмәјинлә үрәјимдән бүтүн
дәрдләр силинир.»

Низами Једди Көзәл поемасынын мүнәчат һиссәсинин 28-чи бејтиндә «әгли-күлл» терминини ишләдәрәк белә дејир:

عقل کلی که از تو یافتنه راه

هم ز هبیبیت نکرده در تو نگاه

«Сэндэн гажнагланан эгли-күлл,
Зәһминдэн сәнә баха билмәди.»

(Мәснәви 2-чи дәфтәр)

Низаминин мәгсәди будур: «Эгли-күлл»-үн о
үстүн варлыга баха билмәдији бир һалда, шүбһәсиз
ки, чамаатын чүзи ағлы она бахмагда даһа ачиз
олачаг.

Бу термин Мөвләвинин ше'рләриндә олдугча
чоһ ишләнмишдир. О чүмләдән ашагыдакы
бейтләрдә:

این جهان یک فکرتست از عقل کل
عقل کل شامت و صورتهارسل

«Бу дүнја эгли-күллдән гажнагланмыш бир
дүшүнчәдир,

Эгли-күлл шаһдыр, сурәтләр онун елчиләри.»

(Мәснәви 4-чү дәфтәр)

کل عالم صورت عقل کل است
اوست با بای هر آتک اهل دل است
چون کسی با عقل کل کفران فرود
صورت کل پیش او هم سگ نمود

«Бүтүн дүнја эгли-күллүн сурәтидир,
О, көнүл әһлинин атасыдыр.

Эгли-күллә кафир оланын көзүнә,
Онун сурәти ит шәклиндә көрсәнир.»

(Мәснәви 4-чү 3-чү дәфтәр)

عقل کل سرگشته و حیران تست
کل موجودات در فرمان تست

عذر عخواه عقل کل و جان تویی

جان جان و تابش مرجان تویی

«Эгли-күлл сәнин [Аллаһын] вурғунундур,
һејранындыр,

Бүтүн варлыг сәнин фәрманындадыр.

Эгли-күллүн вә чанын үзрүнү истәјән сәнсэн,
Чанын чаны вә мәрчанын парылтысы сәнсэн.»

(Мәснәви 4-чү 3-чү дәфтәр)

زهره نی مـــــر زهره تادم زند

عقل کلش گریبند کم زند

Зәһрә дә бир о гәдәр часаратлы дејилдир.

Эгли-күллү көрдүкдә динмәз, отураp.

(Мәснәви 5-чи дәфтәр)

عقل کل و نفس کل مرد خداست

عرش و کرسی را بدان کز وی جداست

«Эгли-күлл вә нәфси-күлл Аллаһ әһлидир,
Әрш вә күрсүнү ондан әјры билмә.»

(Мәснәви 1-чи дәфтәр)

جززه تواز کل او کلی شود

عقل کل بر نفس چون عُلی شود

این سخنهايي که از عقل کل است

بوی آن گلزار مـــــرو و سنبل است

«Сәнин бир һиссән о күллдән бөјүк ола биләр,
Әкәр эгли-күлл нәфсә зәнчир олса.

Эгли-күллдән гажнагланан бу сөзләp,

О көлүстанын сәрвин вә сүнбүлүн гоһусудур.»

(Мәснәви 1-чи дәфтәр)

هش چه باشد؟ عقل کل ای هوشمند

عقل جزوی هوش بود اما نژند

«Ej ағыл саһиби һуш нәдир ки?

Пәришан олмуш кичик ағылдыр.»

(Мәснәви 1-чи дәфтәр)

چونکہ قشر عقل صد برهان دهد

عقل کل کی گام بی ایقان نهد

«Ағыл, жүз бүрһан ирәли сүрүр,

Әгли-күлл јәгинсиз аддым атмаз.»

(Мәснәви 3-чү дәфтәр)

عقل کل را گفت ما زاغ البحر

عقل جزوی می کند هر سو نظر

Әгли-күллә дејилмишдир ки, она һсч нә кизли дејилдир.

Әгли чүз'и исә һејран һәр тәрәфә бахмағдалыр.

پیش شهر عقل کلی این حواس

چون حزان چشم بسته در خراس

Күлли әглин јанында бу һиссләр көзү бағлы улага бәнзәрләр.

(Мәснәви 3-чү дәфтәр)

عقل کل را از پس آینه او

کی تواند دید وقت گفتگو

«Күзкүнүн архасындан әгли-күллү,

O, даньшаркән көрә биләрми?»

(Мәснәви 5-чи дәфтәр)

عقل جزوی گناه چیره گناه نگون

عقل کلی ایمن از ریب المنون

«Кичик ағыл каһ гәләбә чалыр, каһ мәғлуб олур,

Әгли-күлл исә һәр бир шәкк-шүбһәдән амандадыр.»

(Мәснәви 3-чү дәфтәр)

جهد کن تا پیر عقل و دین شوی

تا جو عقل کل باطن بین شوی

«Ағыл вә дин саһиби олмага чалыш,

Бәлкә әгли-күлл кими кизлиләри көрән оласан.»

(Мәснәви 4-чү дәфтәр)

جزو عقل این از آن عقل کل است

جنش این مایه زان شاخ گل است

«Бу кичик ағыл әгли-күллдәндир,

Көлкәнин һәрәкәти күл будағынын һәрәкәтиндәндир.»

(Мәснәви 4-чү дәфтәр)

نعل های باز گونه است ای پسر

عقل کلی را کند هم خیره سر

«Оғул, тәрсинә нал вурмағ.

Әгли-күллү дә сәркәрдан етмишдир.»

(Мәснәви 5-чи дәфтәр)

کی بگنجد در مفیق چند و چون

عقل کل اینجاست از لا علمون

«Нечә вә нечәлик дарысгаллығына сығымаз,

Әгли-күлл, она көрә ләјә'ләмундандыр.»

(Мәснәви 6-чы дәфтәр)

Чәләләддин Мөвләви тәфәккүрүндә «әгли-күлл» ифадәси јухарыдакы бейтләрдә чүрбәчүр анлајышдадыр. Лакин бүнлардан ики бейүк һәгигәти өјрәнмәк олар:

Биринчи һәгигәт бу анлајышын тәбиәтдән үстүн ишләрә дәләләт етмәсидир. Демәк олар ки, «әгли-күлл» чохлу рәвәјәтләрә кәрә биринчи мәхлуг адландырылмыш әзәмәтли мөвчуда тәтбиг едилир вә бир сыра дикәр рәвәјәтләрдә «Аллаһын јаратдыгы илк мөвчуд Мүһәммәд (с) нурудур»-дејә адландырылмыш варлыгла зиддијјәт дашымыр, чүнки һәмин мә'наны ифадә едән «әгли-күлл» бә'зи кечмиш философларын нәзәријјәсиндә олан «биринчи ағыл» ифадәсинә охшајыр. Һәзрәт Мүһәммәд (с) нуру исә ағыл вә дикәр мүчәррәд варлыглар кими метафизик дүнјасынын һәгигәтләринин әсас вә тәмәлидир.

Икинчи һәгигәт бу анлајышын камил инсан олдуғудур ки, Ч. Мөвләви һәмин бейтләрин бириндә ишарә етмишдир:

عقل کل و نفس کل مرد خداست

عرش و کرسی را بدان کز وی جداست

«Әгли-күлл» вә «нәфси-күлл» Аллаһ адамыдыр ки,

Әрш вә Күрсини ондан ажры санмаг алмаз.

Бу ифадәдә олан «әгли-күлл» ән мүкәммәл инсан олан һәзрәт Мүһәммәд (с) нуруна тәтбиг едилир. Башга камил ағыллар исә бу ағыла јахынлашдыгы гәдәр мүкәммәлләшир. Мөвләвинин ашағыдакы бейти һәмин ифадәни өзүндә әкс етдирир.

عقل کل را گفت ما زاع البصر

عقل جزئی می کند هر سو نظر

Мөвләвинин бә'зи бейтләриндән белә чыхыр ки, әкәр кичик ағыллар өз һәрәкәт истигамәтиндә һейванлыг нәфсинин командалыгы алтына кечмәсәләр «әгли-күлл»-дән јардым диләјә биләрләр. Бә'зи бейтләриндә исә «әгли-күлл» фәал ағыл ифадәсинә охшар ифадә дашыјыр. Арашдырдыгымыз бейтләрин бириндә чани-чанан гаршысындакы вурғунлуг вә һейранлыг «әгли-күлл»-ә нисбәт верилир вә онун «әгли-күлл» һаггында сөјләдији шә'н вә мәртәбәдән белә чыхыр ки, «чани-чанан» Аллаһ ја мәхлугларын арасында нүмајәндәси олан камил инсан демәкдир.

Фәалијјәт Вә Тәсбиһ Варлыгын Бүтүн Зәррәләрини Чалышмаға Вадар Етмишдирсә, Белә Бир Еһтималы Вермәк Олармы Ки, Тәсбиһ Далгалары Бүтүн Һиссәләри Әһатә Етмиш Бир Дүнјада Јалныз Инсан Авара Вә Гајгысызчасына Кәзиб Доланараг Ону Һәјәт Адландыра Биләр?

چونکه به جودش کرم آباد شد

بند وجود از عدم آزاد شد

«Онун сәхавәтиндән кәрәмәт јурду абадлашды.

Варлыгын, јохлуга бағладыгы зәнчир ачылды.»

در هوس این دو سوه ویرانه ده
کار فلک بوده گره در گره

«Бу ики үч хараба кәндә көрә,

Фәләјин иши дүјүн дүшдү.»

(Сирләр Хәзинәси)

در راه تو هر که را وجودیت

مشغول پرستش و موجودیت

بر طبل تہی مزن جرس را

بیکار مصلدان نوای کس را

هر ذره که هست اگر غبار است

در پرده مملکت به کار است

این هفت حصار بر کشیده

بر هزل نباشد آفریده

وین هفت رواق زیر پرده

آخر به گزاف نیست کرده

کار من و تو بدین درازی

کوتاه کنم که نیست بازی

دیباچه ماکه در نوردامت

در بهر هوی و خواب و خورد است

از خواب و خورش به اربتابی

کاین در همه گار و خریابی

زان ماه که طبعها مرشند

ما را ورقی دگر نوشتند

تا دنگریم و راز جوییم

مرشند کار باز جوییم

بینیم زمین و آسمان را

جوییم یکایک این و آن را

کاین کار و کیایی از پی کیمت

او کیمت کیایی کار او چیست

«Һәр ким вардырса, сәнин јолунда,
Пәрәстиш вә сәчдә илә мәшгулдур.

Бош тәбили тапдалама,

Һеч кимин сәсини бош билмә.

Һәр бир зәррә, бир тоз олса да,

Мәмләкәтдә бир ишлә мәшгулдур.

Чәкилмиш бу једди һасар,

јерсиз јаранмамышдыр.

Өртүк алтында олан бу једди сәма,

Ахыр ки, һәдәфсиз дејилдир.

Мәнлә сәнин бу узун-узады маңһарамыз,

Сөзүн һысасы, ојунчаг дејилдир.

Бизим јазылан дибачәмиз,

Һәва-һәвәс вә јејиб,-јатмаг үчүн дејилдир.

Јејиб-јатмагдан чәкинсән јахшыдыр,

Чүнки бу иш һејванларда да вардыр.

Хүсусијјәтләри јаздылары о мајәдән,

Бизә башга бир сәһифә јаздылар.

Бахаг вә сирләри арајаг,

ишин учуну тапаг.

Јери-көјү көрәк,

Буну вә ону бир-бир арајаг.

Бу иш, бу бөјүклүк кимдәндир?

О кимдир, онун ишинин бөјүклүјү нәдәдир?»

(Лејли вә Мәчнун)

Бу бейтләрдән ашағыдакы мүһүм нәтичәләри
чыхармаг олар:

1-Варлыг дүнјасынын јаранмасына сәбәб олан

һикмәт, мәнз илаһи кәрәмәт, фејз вә бәхшишдир, мүтләг зәнкинлик саһиби олан бөјүк рүбубијјәт мәғамына јарадылыш фабрикини чәрәјан етдирмәк (ишә салмаг) үчүн нә мәчбуријјәт вар нә дә хејир. Бу мөвзу һамынын, о чүмләдән нәзәр саһибләринин тәсдиг етдији мәсәләдир ки, һагг јолу шәһидләринин ағасы имам Һүсејн әлејһиссәләм Әрәфат чөлүндә вә Әрәфә дуасында бәјан едир:

الهي تَقَدَّسَ رِضَاكَ أَنْ تَكُونَ لَهُ عِلَّةٌ مِنْكَ فَكَيْفَ تَكُونُ لَهُ عِلَّةٌ
مِنَّا الْهِيَ أَنْتَ الْغَنِيُّ بِذَاتِكَ أَنْ يَصِلَ إِلَيْكَ السَّفْعُ مِنْكَ فَكَيْفَ لَا تَكُونُ
غَنِيًّا عَنَّا

Илаһи! сәнин разылығын о гәдәр мүгәддәсдир ки, онун јаранмасы үчүн сәнин тәрәфимдән она бир сәбәб јарансын.

Илаһи! сәнин мүгәддәс затын елә зәнкиндр ки, сәнин өзүндән она бир хејир јетишмәз, беләдирсә, мәндән сәнә хејир јетишә биләрми?

Хатырлатмаг лазымдыр ки, Низаминин «варлыг, јохлугун зәнчириндән азад олду» мисрасындакы мәзмун әдәби ифадәдир. Чүнки јохлуг һеч бир шејин олмамасыдыр вә варлығы өз зәнчири илә баглаја билмәз ки, илаһи гәза-гәдәр вә һикмәтлә азад ола билсин.

2-Илаһи! сәнин рүбубијјәтинин јеткин һикмәти јолунда олан һәр бир варлыг о јүксәк баркаһа сәчдә, пәрәстиш вә раз-нијаз етмәклә

мәшгулдурлар. Гур'ан әјәләри дәфәләрлә буны хатырлатмышдыр ки, бүгүн каинат Аллаһа тәсбиһ вә сәчдә етмәклә мәшгулдур. Мисал үчүн Һәдид сүрәсинин биринчи әјәсиндә бујурур:

﴿سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

Көјләрдә вә јердә нә варса, һамысы Аллаһы тәгдис едиб шә'нинә тә'рифләр демәкдәдир. О, јенилмәз гүввәт вә һикмәт саһибдир.

Һабелә Рә'д сүрәсинин 15-чи әјәсиндә бујурур:

﴿وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا أَوْ كَرْهًا﴾

Көјләрдә вә јердә ким варса, истәр-истәмәз Аллаһа сәчдә едир!

Бу һагда һәдис о гәдәр чохдур ки, онлары бәјан етмәјә еһтијач дүјмурам. Бу һәдисләрин һамысы билдирир ки, бөјүкдән кичијә, чанлыдан чансыза тутмуш бүтүн каинат Аллаһа тәгдис, зикр вә ибадәт етмәклә мәшгулдурлар.

جملة اجزاء در تحريك در سكون
ناطقان كيانا اليه راجعون
ذكر تبيحات اجزاء نهان
غلغلى انداختنه در آسمان
جملة ذرات زمين و آسمان
باتومی گویند روزان و شبان
ما صعبیم و بصیریم و هشیم
باشمانا حرممان ما خامشیم

خامشيم ونعمره تکرارمان

می رود تا پای تخت پارمان

«Һәрәкәт вә сүкунда олан бүтүн һиссәләр,
Даньшараг, «Биз она доғру гаҗьданыг»-деҗирләр.
Кизли һиссәләрин кизли тәсбиһ зикри,
Көҗә бир һаҗ-күҗ салмышдыр.
Јерин-көҗүн бүтүн зәррәләри,
Кечә-күндүз сәнинлә даньшырлар.
Биз ешидән, көрән вә ағыллы олан,
Сизә намәһрәм олдуғумуз үчүн сусмушуг.
Сакистик, амма тәкрар чәкдијимиз нә'рәнин сәси,
Јарымызын тахтынын аҗагына чатыр.»

3-Саһилсиз варлыг дүзәнлијиндәки һеч бир һәрәкәти, вә сүкуну бош вә мә'насыз сајма. Мүшаһидә етдијин һәр бир зәррә вә һәр бир кәһкәшан, ән алчаг чанлылардан тутмуш ән камил инсана кими, һамысы бир-бириндән вә өзләриндән белә хәбәрсиз олсалар да чәлал вә чәмал нүмајишиндә бир ишлә мәшғулдур.

کارگامی بس عجائب دیدہ ام

جمله را از خویش غایب دیدہ ام

سوی کنه خویش کس را راه نیست

ذره ای از ذره ای آگاہ نیست

جان نھان در جسم و تو در جان نھان

ای نھان اندر نھان ای جان جان

«Гәрибә бир аләм көрмүшәм,

Орадакыларын һеч бири өзүнү анмыр.

Һеч ким өз затына јол тапа билмир,

Бир зәррәнин аҗры зәррәдән хәбәри јохдур.

Чан чисимдә, сән исә чанда кизләнмисән.

Еј кизлинин кизлиси, еј чанын чаны.»

Һәр бир варлыгын өзү һара кетдијини вә сон мәнзилин һара олдуғуну билмәсә дә, һамысы бөјүк бир сәфәрбәрликдә иштирак етдијини билир.

این در آن حیران شدہ کان بر چیست؟

ھر چشنده آن دگسر را نافی است

قیله جان را جو پنهان کرده اند

ھر کسی رو جانیی آورده اند

«Бири о бириндән һејрәтдәдир ки, о нә үчүндүр?

Һәрә, о бирисини рәдд едир.

Чанын гибләсини кизләтмишләр,

Она көрә һәрә бир тәрәфә јөнәлмишдир.»

4-Низами бир нечә марағлы вә мә'налы бейтлә варлыг өләминин әзәмәтини бәјан едир. О чүмләдән, Лејли-Мәчнун поемасынын пралогунда чох марағлы фикирләр ирәли сүрүр.

О дејир: бүтүн бу көјләр вә фәзадакы күрәләр, онлардакы гануна ујғунлуғ вә пәрдә араһасындан онлара сачан чилвә бош вә јерсиз дејилдир. Дуру зәһин вә тәмиз дүшүнчә илә тәсдиғ етмәк олар ки:

ابن هفت حصار بر کشیده

بر هزل نباشد آنزیدہ

وين هفت رواق زير پرده

آخر به گزاف نيست کرده

«Чэкилмиш бу једди насар,

Зарафат үчүн јаранмамышдыр.

Пәрдәнин алтындакы бу једди

Бош-бошуна гојулмамышдыр.»

Хулја вә ибнамла ләкәләнмәмиш бир дуру вә тәмиз зәһин үчүн һеч бир бөјүк ја кичик һадисәләрин бу ганундан кәнар олмадығыны дәрк етмәк чох асандыр. Буну дәрк етдикдән сонра инсанын зәһниндә дикәр бир үлви һисс јараныр о да будур ки, варлыг дүнјасындакы һәгигәтләрин һеч бири сабит галмајыб һәрәкәт вә дәјишикликдә олдуғларына бахмајараг ганунун өзүнүн сабит һәгигәтләрдән доғулмасы буну кәстәрир ки, о сабитләрин өзү Аллаһын ирадәси олан метафизик һикмәтдән гајнағланыр.

5-Варлыг дүнјасынын эзәмәти вә бу дүнјаја нәзарәт едән чох јөнлү вә габилијјәтли инсан варлығы там ајдынлыгла сүбут едир ки,

كــار من و تو بدين درازي

كــوتاه كنم كه نيست بازي

«Мәнимлә сәнин узун-узады сәркүзәштимиз,

Сөзүн гысасы ојунчаг дејилдир.»

Сөз бураја чатдыгда Низами ән кәзәл вә бәдий, ејни һалда кәскин поетик чүмләләрлә сәһнәјә кирир.

ديباچه ماکه در نوردامت

نز بهر هوی و خواب و خورد است

از خواب و خورش به اربتابی

کاین در همه گار و خریابی

زان مایه که طبعها سرشتند

ما را ورقی دگر نوشتند

«Бизим јазылан дибачәмиз,

Һава-һәвәс вә јејиб-јатмағ үчүн дејилдир.

Јејиб-јатмағдан чәкинсән јахшыдыр,

Чүнки бу иш һејванда да вардыр.

Хүсусијјәтләри јаздығлары о мајәдән,

Бизә башга бир вәрәг јаздылар.»

Бизим Үчүн Јазылмыш Бу (алын јазысы) Нәдир?

Кәрәсән биз инсанлар, һаггын бизим үчүн јаздығы бу вәрәги охуја биләрикми? Јохса пак фитрәтини ишдән салмыш мәһдуд фикирли адамлар демишкән, охуја билмәрик? Бу мәһдуд фикирлиләр бундан да ашағы сәвијјәдә дејирләр ки:

ما از آغاز و ز انجام جهان بی خیریم

اول و آخر این که - کتاب افتاده است

«Дүнјанын башлангычындан вә сонундан бизим хәбәримиз јохдур.

Бу кәһнә китабын илк вә сон сәһифәси итмишдир.»

Одур ки, бу күндүз кечәгушларынын

нэзэринчэ биз бу китабын бир вэрэгини белэ дүзкүн шэкилдэ (тэбии жашајыш истифадэси үчүн онун хэрфлэрини мүшанидэ етдијимиз кими дејил) охуја билмэрик. Бу кими эсассыз тэфэккүрүн эсас амили бу адамларын биликсизлији вэ хэгийэтлэрдэн хэбэрсиз галдыглары дејилдир, чүнки ола билсин ки, бу чүр адамлар садэлөвлэри хејран едэн агыз долусу термин вэ анлајышлардан истифадэ етмиш олсунлар. Јох, бу ачизлијин эсас сэбэби өз варлыгынын эсл сәһифэсини охумагдан гачмаг вэ о батин вэрэги охумагдан хэбэрсиз галмагдыр. Бу сәһифэнин башында парлаг бир хэтлэ белэ јазылмышдыр: **«Сэн, "мэн јохам" дејэ билмэдијин үчүн, "мэн эбэс јерэ хэлг олунмушам!" дејэ билмэзсэн.»** вэ нэ гэдэр бу батини вэрэги охумагда (ки, харичи китабы охумаг үчүн эн зэрури вэ көзөл шэртдир) лагејдлик давам едирсэ, инсан зеһнинин күзкүсү чами-чаһаннума (дүнјаны көстэрэн күзкү) олса вэ варлыг дүнјасыны бүтүн јөнлэри вэ чәһэтлэрини өзүндэ экс етдирсэ дә варлыг сәһифэсинин бир сәтрини белэ охумагы гејри-мүмкүндүр. Зөвг алмаг үчүн Елигорун китабыны охујан вэ башгаларына истила тапыб, **«Мэн мөгсөдәм, башгалары исэ вәсиләдир»** тезисини сабитләшдирмэк үчүн Макјавеллинин **«Шәһријар»** китабыны охујанлара јалныз буну демэк олар: Чәнаблар! Экэр бир аз өзүнүзә кәлиб,

худбинликдән узаг өзүнүз һагда дүшүнсәниз көрәчәксиниз ки, бәшәр индијә кими варлыгын ики бөјүк китабындан, дахил вэ харич (афаг вэ әнфүс) китабындан чох сәтирләр охумушдур. Охуја билмәсәјди чох чәһәтли һәјатыны бу торпаг күрәдә архада гојдуғу тарих боју давам етдирә билмәзди. Экэр бу ики бөјүк китабын мүәјјән сәтирлэрини охуја билмәсәјди «инсан вэ дүнја» һаггында милјардларла китаб вэ елми-фәлсәфи әсәрләр јарада билмәз, нәинки әтрафындакы һәгийәтләр, һәм дә чох узаг планетләр һаггында дәјэрли мә'луматлар әлдә едә билмәзди. Мә'лумдур ки, бу гэдәр билик әлдә едиб көрүш саһиби олмагла ејни һалда «кәрәкли вэ лајигли олмаг» сәһнәсиндә «ағыллы һәјат» вэрэгини охумагда ачизлик көстөрмәк һәгийәтә ујгун дејилдир. Јә'ни, бу гэдәр бөјүк наилијәтләрин әлдә едилдијинә көрә бизим үчүн јазылан эсл вэрэги охумагда ачизлик көстөрмәјә јер галмыр. Јаранан бу ачизлијин сәбэби бизим тамаһкарлыгымыз вэ худбинлијимиздир. Доғрудан да биз инсанларын иши чох гәрибәдир, чүнки көр едичи нәфспәрәстлик вэ худбинлијимизлә сағлам ағыл вэ вичаднымызын бәсирәтнини арадан апарырыг. Хүсусилә һәјатдакы мәс'уллуғ һиссини (ки һеч бир һисс онсуз әсаслана билмәз) кор едир вә ејни һалда јеткин илаһи һикмәт әли илә бизим үчүн јазылмыш вэрэги охуја билмәк

тэвэгтејиндэјик. Бу гудурганьг өвһамы гаршысында
Өвһәди Мәригеји ја Өвһәди Кирманидән јахшы
чаваб вермәк олмаз. О дејир:

كى شىوى آتچانگه مى بايى

توكه باخويشتن نمى آيى

«Лајиг олдугун сәвијјәзә чата биләрсәнми?

Бир һалда ки, өзүн тапа билмирсән.»

Әкәр өз һәјат сәһифәсини охујуб,
бачардығлары гәдәр ондан «ағыллы һәјат»-да
истифадә етмәсәјдиләр, һәјаты, бүтүн инсанлара
нүмунә олуб, һәјатын јүксәк мөгсәдини
әсасландыран бу гәдәр илаһи пејгәмбәрләр вә
камил инсанларын бәшәријјәт тарихиндә мејдана
чыхмасы гејри-мүмкүн оларды. «Бәшәријјәт тарихи
инкишаф етмиш вә мүкәммәл инсанлардан бош
олуб»-кими белә бир тәсәввүр елә адамларын
зеһниндән ирәли кәлмишдир ки, тарихә вә инсан
сәркүзәштинә дүзкүн бахмаг вә инкишаф етмиш
адамларын һәјатыны арашдырмаг әвәзинә
гаршыларына бир күзкү гојуб, өзләринә бахыр,
өзләри һаггында данышараг, «биз, тарих боју
инсанлары јахындан арашдырыб, өјрәниб,
таныјырыг», дејирләр. Биз исә фарс әдәбијјатыны
бачардығымыз вә имканымыз гәдәр арајыб, хәјал
вә мөвһумат әсарәтинә гапыланларын һалына ујгун
тапа билдијимиз бејт будур:

چشم باز و گوش باز و اين عمال

→ چشم از چشم بنى خدا

«Көз-гулаг ачыг олдугу һалда бу көрмәзлик,
ешитмәзлик нәдир!

Гејрәтдәјәм Аллаһын бу көзбағлајачылыгындан.»

Кәлин нечә алдадычы термин вә заһирдә елми
көрүнән нечә мөвзу илә бәшәријјәтин өз фитрәти
илә китабын әсл вәрәгини она тә'лим верән
мәктәбә доғру кетдији јолу кәсмәјәк. О вәрәгдәки
сәтирләри анламаг хоша кәлән, лакин мә'насыз сөз
вә анлајышларла бејини долдурмаг дәрәчәдә чәтин
дејилдир. Бу вәрәгдә јазылмыш хәтт о гәдәр
парлаг, ајдын вә охунағлыдыр ки, һеч ким, «мән
охуја билмәдим» дејә билмәз. Бирчә тәмиз вә
халис диггәтлә вәрәгдә јазылмыш бу әсас сәтри
охумаға кифәјәт едәр. О сәтир беләдир: Инна
Лиллаһи Вә Инна Илејһи Рачиун [Биз Аллаһданыг
вә она доғру гајыдачагыг].

Биз бу мә'налы һәрәкәтдә дахилдән сағлам
ағыл вә дуру вичдан, харичдән исә пејгәмбәрләрин
ајдын фәрманына әсасән торпагдан баш галдырыр
вә өнчә өзүмүзү тапырыг, сонра исә мүтләг кәмал
чәзибәсиндә јерләшириг. Истәр әлдә бел чөлләрдә
әкин иши илә мәшгул олаг, ја башмаг тикмәклә
фәәлијјәт едәк, истәр дүнја өлкәләринә һаким алаг,
истәр мә'рифәтин биринчи һәрфини белә билмәјәк
ја варлыг дүнјасынын бүтүн елм вә маарифини
өјрәнмиш олаг, һәр һалда о илаһи вәрәги охумаг
вә она әмәл етмәклә мәшгулуг.

تادرنگریم وراز ج ویم
سررشنه کاریلر ج ویم
بینیم زمین و آسمان را

ج ویم یکلیک این و آنرا
«Бахыб сирри ачмаг истэсэк,
Ишин учуну тапмаг истэсэк,
Јери вэ кеју керэ билэк.
Һэр шеји бир-бир араја билэк.»

Бу охумаг, бу һэрәкәтлә јәгин ки, бу үч
мәсәләнин чавабыны өјрәнмәјә доғру кедирик:

کاین کار و کبای از ہی کیت
او کیت کبای کارلو چیت
«Бу иш вэ эзәмәт кимдәндир?»
О кимдир? онун ишинин эзәмәти нәдәдир?»

1-О кимдир? 2-Онун иши вэ ишинин
бөјүклүјү нәдир? 3-Онун, бу ишдә вэ
нүмајиш етдирдији эзәмәтин мәгсәди
нәдир?

Бу Дүнјада Бүтүн һәгигәтләрдән Үстүн
Бир һәгигәт Вардыр (онун ким олдугуну
билмәсәк дә) Вә һәмин һәгигәт Варлыгда
Шаһиди Олдугумуздан Даһа үстүн Ишләр
Көрүр (о ишин нә олдугуну билмәсәк дә).

Бу һәгигәти дәрк етмәк чох асан вә һамы
үчүн анлашыландыр вә бу дүнјада агыллы һәјатын
биринччи һәрфидир.

Чамаатын бөјүк әксәријјәтинин бу әлифбаны
өјрәнмәздән әввәл дүнјадан кетмәси онун
өјрәнмәјин чәтин олмасы үчүн дејил, әксинә бу
әлифба чох асандыр. Әкәр инсанлар бу әлифбаны
өјрәнмәклә јалыныз тәбии истәкләринә (јемәк,
јатмаг, ачыг, шәһвәт вә худбинликләрә)
чатсајдылар, өјрәнмәк үчүн бу әлифбадан асан
әлифбанын олмадығыны биләрдләр. Лакин нә
етмәк олар! инсанларын худбинлик вә һәва-һәвәс
кими нәфс истәкләрини дојурмагла чидди мәшгул
олмасы сәбәб олмушдур ки, онлар бу әлифбаны өз
батинләриндән– ки, һәр ан онунла үзбәүз олурлар–
көтүрүб мүрәккәб елми вә фәлсәфи китабларын
арасында кизләтмишләр ки, јалныз бејин,
ојунбазлығыны көстәрмәк истәдикдә нечә анлыг
елми-фәлсәфи кәндирбазлыг вургуналарына нүмајиш
етдирсин! бурада Низамидән бир аддым ирәлиләјиб
дејә биләрәк ки,

کاین کار و کبای از ہی کیت
او کیت کبای کارلو چیت
«Бу иш вэ эзәмәт нә үчүндүр?»
О кимдир, онун ишинин эзәмәти нәдир?»
Билмәк үчүн,

بینیم زمین و آسمان را
ج ویم یکلیک این و آنرا
«Јери-Кеју керәк,
Онлары бир-бир арајаг.»

Демәјә еһтијач јохдур. Бу ахтарыш вә

тэдгигаты варлыг китабынын бүтүн сәһифәләрини охујуб битиринчә давам етдирмәлијик ки, онун ким олдуғу вә ишинин нә олдуғу суалынын чавабыны биләк. Јох белә дејил. Бу әлифбаны дәрк етмәк үчүн инкишаф етмиш инсанларын јолуну сечмәлијик. Јә'ни, торпагдан галхыб, өзүмүзү тапмалы вә илаһи кәмалат чазибәсинин мејданына јолланмаг кифајәт едәр.

Көрәсән варлыг дүнјасынын ихтијары вармы?

Низами, ше'рләринин бириндә дејир:

درست آنت کاین گردون به کاریست

درین گورندگی هم اخنباریست

«Дүзү будур ки, бу фәләк бир ишлә мәшгулду.

Бу фырланмагда да бир ихтијар вардыр.»

Бу бејтин мәзмуну һагда ики еһтимал вардыр:

Биринчи еһтимал будур ки, бу чүр эзәмәтли олан варлыг фабрики (аләми) бүтүн ганун вә интизамы илә бир ја нечә шүүрсуз амилдән [ки, шүүрсуз олдуғу үчүн ихтијар саһиби ола билмәз] гајнагланмағы гејри-мүмкүндүр, чүнки низам-интизам вә ганун мәчбур вә шүүрсуз бир дајага архаланараг ејни һалда охунаглы хәтлә јазылмыш бир китаб кими арашдырылма габилијәтинә малик ола билмәз. Әкәр кимсә бу варлығын бир ја нечә шүүрсуз чәбри амилдән

јаранмасы еһтималыны верәрсә, онда белә бир еһтималы да верә биләр ки, гајда-ганун әшјаларын өз затындан гајнагланыр. Һалбуки һеч бир елми вә фәлсәфи принциплә, мүһүм һиссәси шүүрлу вә мухтар чанлылар аләминдә чәрәјан едән интизам вә гануну шүүрсуз әшјаларын затына истинад етмәк олмаз. Беләликлә демәлијик ки, варлыг дүнјасы вә ондакы чәрәјанлар фаили-билихтијара [там мухтаријјәтлә әмәл едән] дајанмышдыр.

Икинчи еһтимал [узаг бир еһтималдыр] будур ки, Низаминин мәгсәди варлыг һиссәләринин өзүндәки мухтаријјәтдир. Варлыг дүнјасынын бүтүн һиссәләринин Аллаһын тәгдис вә тә'рифи илә мәшгул олдуғуну дуја билмәдијимиз кими онлардакы мухтаријјәти дә тәсәввүр едә билмирик. Фүссиләт сүрәсинин 11-чи әјәси һәмин мухтаријјәтин олдуғуну сүбүт едир:

Сонра Аллаһ түстү һалында олан көјә үз тутду [көјү јаратмаг гәрарына кәлди]. О, көјә вә јерә белә бујурду: «Истәр-истәмәз вүчуда кәлин!» Онлар да: «Истәјәрәк вүчуда кәлдик!»-дејә чаваб вердиләр.

Бу һагда нәзәрә алынмасы зәрури олан инчәлик будур ки, Каинатын инсандан башга һиссәләриндәки мүхтаријјәт инсанын мухтаријјәти кими дејилдир ки, ики јол ја ики мөвзудан бирини сечмәјә гадир олсун. Јох, чох дәгиг вә үлви бир мә'на дашыјыр ки, каинатын тәгдис вә сәчдәси

кими табиэтдә һејрәтдә олан бизә тәсәввүр етмәси чох чәтиндир. Чәләләддин Мөвләви дејир:

چون شاموی جمادی می روید
آگه از جان جمالی کی شویید
از جمادی در جهان جان روید
غلغل ای زای عالم بشوید
فانش تبیح جمادات آیدت
وموسه تلویله ابریلیت

«Чәмадата доғру кетдијиниз үчүн,

Чәмадатын чанындан хәбәрдар ола билмәзиниз.

Чәмадат дүнјасындан чан дүнјасына кедин,

Аләмин һиссәләринин һај-күјуну ешидин.

Чәмадатын тәсбиһи ајдынча ешидилер,

Вәсвәсәләр, јозумларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олар?»

Зәни етмирәм ки, бәшәријјәтин бачарыглы бејинләри варлыг дүнјасыны, онун принсип, әсасларыны вә үстүн мөгсәдләрини өјрәнмәк үчүн тарих боју апардыглары чох чидди ахтарышлар вә садиг фәалијјәт хәјал вә мөвһуматдан доғмуш, өмүр вә ләззәтләри итирмәк һесабына баша кәлмиш бу гәдәр фикри чалышмалар башы гатан бир ојун кими олмушдур. Бу мүтәфәккирләр өз чәмијјәтләринин инкишаф етмиш адамлары олуб, өз варлыгларынын дәјәрини лазыми гәдәр билирдиләр. Онлар, өз бејинләринин фәалијјәти вә ахтарышында зәррә гәдәр мөвһумат, хәјалпәрәстлик дүсәјдылар ја зәррәчә еһтимал етсәјдиләр ки, апардыглары бу

гәдәр тәдгигат вә ахтарышлар бејинин һәгигәтә дәхли олмајан шаһмат ојнамасындан ирәли кәлир, һеч вахт өз тәбии ләззәтләриндән әл чәкиб, өмүрләрини бу јолда гуртармаздылар. Инсан нә гәдәр дә өзүнә ашыламаг истәсә ки, инсанларын ән мүкәммәли олан пејгәмбәрләрин бүтүн фәалијјәт вә чалышмалары, варлыг дүнјасынын мә'налы, чидди, вә дәрк олунмалы олдуғу һагда о гәдәр дад-һарај салмаглары әсассыз имиш, јенә дә вичданын «өзүнү алдатма»- дејә дахили сәси илә үзбәүз олачағдыр. Көрәсән бир кимсә өзүнә белә дүшүнмәјә ичазә верә биләрми ки, минләрлә соғрат Аристотел, Платон, Филон вә Орта әсрә аид дикәр гәрб философлары вә Фараби, Әбурәјһан, Ибн Сина вә Ибн Рүшд кими минләрлә шәрг философлары дүнјанын мә'налы олмағына даир мөһкәм дәлил вә сүбутлара әсасланарағ онларла идеолокија вә нәзәријјәләр ирәли сүрәркән бир сыра хәјаллара гапылыбмышлар? Һалбуки онлар, варлыг дүнјасы, өзләри вә өз нөвләри илә әлағәдар әзәмәтли һәгигәтләр кәшф етмишләр. Һеч бир мәнтиг буну гәбул етмир ки, бу бөјүк инсанлар бүтүн һәгигәтләри бәјан едәркән дүзкүн фикирләшир вә јалныз варлыг дүнјасы вә инсан һәјатынын мә'налы олдуғуна даир бир сөз дејәндә хулјаја, мөвһумата вә зәһни ојунбазлыга гапылырмышлар. Әкәр биз о даһиләрин тәфәккүрүнүн нәтичәләрини диггәтлә арашдыра

билсэк, экэр пейгэмбэрин бэшэријјэт тарихи боју инсанлара тә'лим вердикләрини пак нијјәтлә дәрк едә билсэк, экэр бу мүгәддәс вә чидди марагла јанашы фитрәт, сағлам ағыл вә дуру вичданымыздан јарарланмағ истәсәк, онда низаминин ән көзәл вә бәдии бәјанла ифадә етдији кими тәсдиг етмәли олачағыг ки,

كــــارمن وتوبدين درازى

کــــونداکتم کــــه تــــبــــتــــبــــازى

«Мәнимлә сәнин бу узун мацәрәмәыз,

Сөзүн гысасы, ојунчағ дејилдир.»

Бу мүгәддимәдән белә чыхыр ки, бу нәһәнк фабрикин иши бизим үчүн јејиб јатмагдан вә һејвани гәризеләри дојурмагдан даһа үстүн иш көрүр. Инсанын бу нәһәнк фабрик үчүн тәсәввүр етдији һәр бир әсас иш дүнјанын, үзәриндә јараныб, һәрәкәт етдији әсл истигамәтдән асылы олмаса, бу нәһәнк фабрикин тәфсир етмәси уғрунда бирчә аддым да олсун атмамыш олуруг. Јох, экэр белә бир нәтичә чыхарсағ ки, бу дүнја ону тәфсир олма габлијјәтинә чатдыран үмуми истигамәтдән асылыдыр, өз мәгсәдимизә јә'ни инсан нөвүнүн јүксәк мә'на дашыјан варлыг дүнјасы илә әлағәдар мә'насыз ола билмәдијинә чох јахынлашачағыг. Инсанын бу дүнјада алчышмасы вә чан атмасы о демәкдир ки, бачардыгы гәдәр кәмалат чазибәсинә јахынлашсын, өз һәрәкәтләрини бу мәгсәдә ујғунлашдырсын.

Демәк варлыг дүнјасы инсан үчүн чох әһәмијјәтли бир мәб'әддир вә ондан даһа үстүн Низами демишкән бәшәри мәләкута јүксәлдән «меһраб»-дыр. Ән'ам сурәсинин 162-чи әјәси дә һәмин мәзмуну белә ифадә едир:

﴿قُلْ اِنَّ صَلَاتِيْ وَنُسُكِيْ وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِيْ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ﴾

Де ки: «Мәним намазым да, ибадәтим дә, һәјатым вә өлүмүм дә аләмләрин Рәбби Аллаһ үчүндүр!»

Бу, Сејјидүл-мүвәһһидин [вахид Аллаһа инананларын ағасы] Әмирәлмөминин әлејһиссәләмын, дүнјаны мәзәммәт едән садәләвһ бир адамын чавабында дедији ифадәдир: «А киши! нијә дүнјаны мәзәммәт едирсән?.... Бу дүнја, онунла садиг јанашан адам үчүн сәдагәт мөканыдыр вә ону баша дүшән адам үчүн афијәт [шәфә] евидир вә ондан рузи әлдән едән адам үчүн ибрәтамыз јердир. Бу дүнја Аллаһ достларынын сәчдә етмә мөканы, илаһи мәләкләр үчүн намаз јери, илаһи вәһјин назил олма јери вә өвлијаларын тичарәт мөканыдыр». Дүнјанын бөјүк ибадәткәһ олмасы вә бүтөвлүкдә сонсузлуғу кәстрмәк, онун чазибә мејданында јерләшмәк үчүн бир рәсәдхана кими олмасынын мә'насы да елә будур.

6-Демәк олар ки, Низаминин бүтүн мүнәчатларында јаздыгы ше'рләрин мәзмун бахымындан ән долғуну ашағыдакы бејтидир:

در این محرابی که معبودشان کعبت

ازین آمدن منموردشان چیست

«Бу меһрабда онларын мә'буду [пәрәстиш
етдикләри] кимдир?

Бу кәл-кетдән [бу ибадәтдән] мәгсәдләри нәдир?»

Бу бейтин дашыдыгы мәзмунун эзәмәтини баша
дүшмәк үчүн ашагыдакы мөвзулары бәјан едирик:

Јашадыгымыз мүддәт әрзиндә мөвчуд
һәгигәтләрин бир сырасы илә таныш олдугумуз
варлыг дүнјасы илк вә сон вәрәги дүшмүш вә
нечә сәтирини охумаг белә мүмкүн олмајан көһнә
бир китаб дејилдир. Чүнки мә'лумдур ки, бу
дүнјанын һәгигәтләрини өјрнмәк үчүн мејдана
кәлмиш минләрлә елми саһә бу китабын (ачыг
системли варлыг дүнјасынын) бүтүн сөз вә
сәтирләринин охунуб, истифадә едилә билдијини
сүбут едир. Һәрчәнд онун јүксәк мәгсәдләри вә
илкин принципләри конкрет шәкилдә вә бүтүн
тәфәррүаты илә бизим үчүн дәрк олузмаздыр.

Варлыг дүнјасы, иншаат материалларын­дан,
кечмиш вә индики стуруктурундан истифадә
етмәклә, һаггында һеч бир мә'лумат әлдә еләмәк
олмајан бир харабалыг дејилдир. Мә'лумдур ки,
әкәр бу дүнја һаггында мүтләг чәһаләтдә олсајды,
о исә бизә хараба бир тәпәдән башга
көрүнмәсәјди, јәгин ки, бүтүн каината бағлы олан
јер үзәриндә узун мүддәт јашаја билмәјәчәкдик.
Бир көр! дүнја һаггында садәләвһ тәфәккүрлә бир

алим дәрки арасында нә гәдәр фәрг вардыр!
Ашагыдакы ше'рләрә диггәт един!

ای فلک از رحم حق آموز رحم

برطاسوزان من چون مازم

حق آنکه چرمه چرخ ترا

کرمه گران بر فرژاین سرا

حق آن که دایگی کردی نخست

تا نهال ماز آب و خا درست

حق آن شد که ترا صاف آفرید

کرد چندان شعله در تو یبید

«Еј фәләк, һаггын рәһминдән рәһм өјрән,

Иман кими јанан үрәјә јара вурма.

Һагг одур ки, фәләјин чархыны,

Бу дүнјанын башы үстүндә доландырыр.

Һагг одур ки, бизим фиданымызын,

Судан вә торпагдан чүчәрмәси үчүн ләләлик
етди.

Һагг одур ки, сәни саф јаратды,

Сонра сәндә мәшәлләр мејдана кәтирди.»

[Көрәсән бу дүнја харабалыгдырмы]

آنچنان معصوم و بیاتی داشت

تا که دعوی زین پست داشت

شکر داتیم آغاز ترا

بباده گفتند آن روز ترا

آدمی داند که خانه حادث است

عجب گوئی نه که در وی عیبت است

«Сәни елә абад вә галан етди ки,

Дәһри (дүнјәви идејалы) сәни әзәли санды.

Аллаһа шүкүр олсун ки, сәнин эзэлилийини
баша дүшдүк,

Пејгәмбәрләр о сирри бизә дедиләр.

Адам билир ки, ев һадисдир [Јаранандыр].»

(Мөвләви, мәснәви 2-чи дәфтәр)

Варлыг дүнјасы зарафат үчүн вә мэгсәдсиз
јаранмамьшдыр јохса инсанлар сәһәр чагы көзүнү
ачдыгда нәтичәләрин сәбәбсиз јаранмасынын,
варлыгларын сәбәбсиз јох олмасынын, гурбагаларын
Бетховен симфонијаларыны Әбуэта муғамында
чалмасынын шаһиди олуб көрәрдиләр ки, алма
агачларындан ән јахшы аваданлыгларла тәһиз
олунмуш нечә јүз вагонлу, сүрүчүсүз вә һәтта
мүһәрриксиз гатаралар чүчәриб ишыг сүрәти илә
һәрәкәт едирләр!!

Көрдүјүнүз бу дүнја мәним вә сәнин зәһнинин
бурахдагы мәһсул дејилдир, белә олсајды, индијә
кими үрәјимиз истәдији дүнјаны дүзәлдә биләрдик.

Бу бөјүк каинат үмүмдүнја бир низам вә ганун
әсасында һәрәкәт едир. Вә бир ан белә о ганундан
чыхмыр. Белә бир тәсәввүр ола биләр ки, биз
инсанлар дүнјада бир сыра дәјишикликләр јарада
билдијимиз үчүн каинат ганунлары мүтлөг сабит
едјилдир. Бу тәсәввүрүн мэгсәди мүтлөг
сабитлијин олмамасыдырса, тамамилә доғрудур, јәни
дүнјада сүкун тәсәввүр едилә билмәз. Јох, мэгсәд
будурса, каинатда мәһдуд мэгсәдләр үчүн мәһдуд
бир сәвјјәдә төрәтдијимиз көзә көрүнмәјән

дәјишикликләрин о ганунлара дәһли јохдур вә
тамамилә әсассыздыр, чүнки биз инсанларын
саһилсиз варлыгда төрәтдијимз һәр бир дәјишиклик,
каинатда јарарландыгымыз ганунлар, гүввәләр,
имканлар, материаллар вә һәрәкәтләрдән ирәли
кәлир. Биз, тәбиәтдә мөвчуд олан үнсүрләрдән
истиғадә едәрәк әтраф мүһитимиздә дәјишиклик
јарадаркән бу дәјишикликләрин бүтүн һиссәләр,
нүмунәләр вә хассәләрин һәмин тәбиәт
мејданындан көтүрүрүк. Садә иғадә илә десәк сөз
јохдур ки, әкин мәһсулу ја мә'дән еһтијатлары
әлдә етмәк үчүн јердә дәјишиклик јараданда,
һәмин тәбиәт мејданындан өјрәндијимз тәфәккүр,
аләт, материал вә хассәләрдән истиғадә едирсиниз.

Бүтүн бу мөвзулара диггәт јетирдикдә белә
бир гәти нәтичәјә чатырыг ки, бу нәһәнк фабрик,
бир сыра чамаат, нәбатат (битки) вә чанлылар бир
гануна табе олмадан һикмәт, ирадә вә
гәза-гәдәрсиз јаранмагдан вә бош-бошуна арадан
кетмәкдән даһа әһәмијјәтли бир иш үчүн
јаранмьшдыр.

**"Мән"-ин илаһи мәрһәмәтә мөһтач Олмасы,
Рәһмани Мәшијјәтә Тәслим Олмагын
Зәрурилији Вә "Мән"-и, Кәмалаты
Гаврамаға һазырламаг үчүн Чалышмаг**

Низами, диванынын һәр бир һиссәсинә јаздыгы

мүнәчатларда үнвандакы мөвзулар вә диқә
һәгигәтләр һаггында диггәтә лајиг сөзләр
демишдир. Биз бу бәһсдә о сөзләрдән мүәјјән
һиссәләри гаршыја гојурут:

احرام گرفتہ ام بہ کویت
لبیک زنابہ چست جویت
احرام شکن بسی است ز نہار
ز احرام شکستہ نگہار
من بی کس و رخنہ ہا نہائی
ہا نا ای کس بی کس نا تو دئی
چون نیست بہ جز تو دستگیرم
ہست از کرم تو ناگ زیرم
یک ذرہ ز کیہی ای اخلاص
گر برمس من زنی شرم خاص
آنجا کہ دہی ز لطف یک تاب
زرگ در دغلا و در شردب
«Сәнин кујүнә догру еһрам багламышам,
Ләббејк дејә-дејә сәни арајырам.
Еһрамы сындыран чоҳдур, амандыр,
Еһрамын сынмагындан мәни гору.
Мән адамсызам чала-чухур кизлидир,
Еј адамларын адамы, иш сәнә галыб.
Сәндән башаг әлимдән тутан јоҳдур.
Јалныз сәнин кәрәминдән тәввәггеји вар.
Өз ихлас иксиндән бир зәррә,
Мәним мисимә вурсан, хаслардан оларам.
Мәрһәмәтиндән бир зәррә бәхш етсән,
Торпаг газыл олар, су мәрчан олар.»
(Лејли вә Мәчнун)

خدايا تویی بنده را دستگیر
بود بنده را از خدا ناگ زیر
تویی خالق بوده و بودنی
بی خدای پر خدای بخشورنی
بی خدایش خویش یاریم ده
ز غوغای خود دستگیرم نه
«Илаһи, сән бәндәнин әлини тутурсан,
Бәндәнин Аллаһдан башга чарәсы јоҳдур.
Илаһи, вар олан вә олачағын јараданысан,
Әвф ет јазыг торпагы.
Өз бағышылла мәнә јардым ет,
Өз фитнәмдән мәни гуртар.»

(Игбалнамә)

مرا نیست از خود حایب بدست
حجاب من از نیت چنلقک هست
بدو نیک را از تو آید کلید
ز تونیک و تو من بد آید بید
تو نیکی کنی من نه بد کرده ام
که بدرا حرالت به خود کرده ام
ز تو آیتی در من آموختن
ز من دورا بیدله بر دوختن
چو نام توام جان نوازی کند
به من دیو، کسی صت یلّی کند
ندارم روا با تو از خوریشتن
که گویم تو و بژ گویم که من
امیدم چنانست از آن بارگاه
که چون من شرم دور ژا بن کارگاه
فرد ریزم از نظم و ترتیب خویش
دگر گونہ گمرم ز ترکیب خویش
کند باد پر کنده خدای مرا

نىپىندكىسى جان پاك مەرا
 پۇرھىندە: ھال سىرىت مەن
 نەھد تەھمەت نىست بىرەست مەن
 «Мән өзүм өз һесабымы билмирәм,
 Һесабымы билән варса, сәнсән.
 Јахшынын, писин ачары сәндәндир,
 Сәндән јахшылыг, мәндән пислик чыхар.
 Сән јахшылыг едәнсән, мән исә,
 Пислији өзүмә һәвалә етмәјимдә пислик еләдим.
 Сәндән бир әјәтдир мәндә өјрәнмәк,
 Мәндән дивин көзүнү багламагдыр.
 Сәнин адын чанымы нәвазиш едәркән,
 Мәнә див әл узада биләрми?
 Сәнин јанында мәнә јарамаз ки,
 "Сән" -дејиб, јенә "мән" -дејәм.
 Мән бу аләмдән узаглашанда.
 Низам-интизамым позуланда,
 Тәркибим дәјишиләндә.
 Күләк торпагымы совуранда,
 Кимсә пак чанымы көрмәјәндә.
 Мәним һалымы арајан,
 Варлығыма јохлуг төһмәти вуранда.
 О баркаһа үмид бағламышам.»
 ز غەیب آن نمودارش آری به دست
 کزین غەیب آگام باشدکە هست
 چو بر هستی تو من هست رای
 بستی حاجت نگیختم دلگشای
 تو نیز ار شود مهد من در نهفت
 غبدهک جان مقد اگر خال خفت
 چنان گرم کن عزم رایم به تو

كە غەرم ئېم، چۆ ئېم بە تو
 ھە ھە ھەھان تا بە در با منند
 چو من رفتم باین دوستان نشینند
 اگر چشم و گوش است اگر دست و پای
 ز من بجز گفتند یک یک به جلی
 نویسی آنکه تا من منم با منی
 وزین درم ..... اند تهنی لغتی ...
 چو بازار من بی من آراسمتی
 بیلارسم و ئېین کە مە غولاسمتی
 ز رونق مېبەر نقش آرایېشم
 نەبېی دە ئاگج بېخ ئاېشم
 چە خواھى ز من با چىن بود مست
 ھەمان گېبەر ناپود بود مست
 مەرا چون نظر بر من انداختی
 مەن مەغرە چونکە بنواختی
 تو دادی مەرا پایگاہ بلسد
 توام نەستگى رەقەدین پەي بىند
 چو دادېم نام موم نام آوران
 بە دە دەم ئى دور دوران
 سەرى را کە بر مە نەھادى کلاھ
 مەن یتلۆ دە پەي ھەرخ لاکارە
 دەلى را کە شەد بر دت راز دار
 ز دەر بوزە ھەردى بىلۆ ھەر
 نەکو کن چو کردار خود کار من
 مەکن کەلە بامەن بە کە مەرد مەن
 «Гейбдән елә бир нүмүнә көстәрәрсән ки,
 Мән гајиб олмушун вар олдуғуну билсин.
 Мәним кими сүст ирадәли сәнин варлығына,
 Бу гәдәр дәлил-бүрһан вердијим үчүн.»

Сэн дэ мүмкүнсэ, мэн өлдүкдэн сонра,
 Билдир ки, торпаг јатмышса, чан галыр.
 Сэнэ доғру ирадэми елэ мөһкэмлэндир ки,
 Кэлэндэ севинчлэ кәлим.
 Бүтүн јолдашлар гапы агзынадэк јолдашдырлар,
 Мэн кетдикдэн сонра бу достлар дүшмән
 олачаглар.
 Көз, гулаг, эл вэ ајаг јахынлыга јолдашдырлар,
 Мэн кедэндэ бир-бир ажрылыб галачаглар.
 Мэн, мэн олдугча сэн мәнимләсән,
 Амандыр бу гапыдан әлим боша чыхмасын.
 Мәнсиз мәним базарымы бәзәрдин.
 Өз билијин, истәдијин кими.
 Бәзәнмиш нахышымы рөвнәгдән салма,
 Бағыш (эфв) хәзинәндән мәнэ дэ пәј вер.
 Мәндән, бу гәдәр сүст варлыгдан нә истәјирсән!
 Әзәлдә јох олдугуму нәзәрдә тут.
 Инди ки, мәнэ бир нәзәр салыбсан
 даһа бундан сонра путк атма!
 Сән мәнэ јүксәк мәгам вермишсән,
 Инди исә эл-ајагымын бағландыгы бир вахта
 сән әлимдән тут.
 Мәнэ бөјүклүк һөрмәт едибсән.
 Еј бөјүк һаким әдаләтини мәнэ шамил ет.
 Мәним агынмы бәрпа ет еј һакимләрин һакими.
 Папаг саһиби етдијин бир башы,
 Һәр бир јол үстүнә атма.
 Гапында сиррини ачан үрәји,

Гојма һәр гапыја диләнчи олсун.
 Өз әмәлин кими мәним дэ ишими хејир елэ,
 Мәнимлә өз әмәлим кими давранма.»

(Шәрәфнамә)

يش تونه دين نه طاعت آدم
 قتلان نهی ناعت آدم
 تا غرق نشد سغينه در آب
 رحمت کن و دستگیر و در لب
 بردار مرا که او فتادم
 ز مرکب جهل خود پيام
 هم توبه عنایت الهی
 قچان علم رسان که غولی
 از ظلمت خود رها پیم ده
 بانور خود آفت کشیم ده
 تا چند مرا ز بیم و امید
 پروژدهی به ماه و خورشید
 تا کی به نی از هر نوالم
 بر شاه و شهبان کنی حورالم
 از خوان تو با تعیم تر چیست
 ز حضرت تو کسیم ترکیست؟
 از خرمن خویش ده ز کاتم
 مریس یلین و آن نرتم
 تا مززعۀ چو من خرابی
 لیلادوبه خـ لک و بی
 خاکی ده از آستان خویشم
 ولی کسه بردغل ز پیم
 روزی که مرا ز من مستانی
 فلیح مکن ژمن قچمه منی
 آن دم که مرا به من دهی باز
 یکس لیه ز لطف بر من قفلز
 آن مابه نه کز چراغ دور است

گه بر سر تخت و گه بن چله
 گر پیر بودم و گر جوانم
 ره مختلف است و من هم مقام
 از حال به حال اگر بگردم
 هم بر رقی اول بن نوردم
 بی حاجتم آفریدی اول
 آن ترنگ لایم مظل
 گر مرگ رسد چرا هراسم
 کسان را به تست می شناسم
 این مرگ نه، باغ و بوستان است
 کاوره برای دوستانت
 تا چند کتم ز مرگ فریاد
 چون مرگ از دست مرگ من یاد
 گر بنگرم آنچه آنکه رابست
 این مرگ نه امرگ، نقل چیست
 از خورد گهس به خوابگاهی
 و ز خوابگاهی به بزم شاهی
 خوابی که به بزم تست راهش
 گردن نکشم ز خوابگاهی
 چون شوق تو هست خانه خیزم
 خوش حسیم و شامه خیزم

آن سایه که او چراغ نور است
 تا با تو چو سایه نور گوردم
 چون نور ز سایه دور گوردم
 با هر که نفس بر آرم اینجا
 درخشش فرورگ لایم اینجا
 در های همه ز عهد خالیت
 الا در تو که لایم نیست
 هر عهد که هست در حیات است
 عهد لایم مرگ بی ثبات است
 چون عهد تو هست جاودانی
 یعنی که به مرگ وزندگانی
 چندانکه قرار عهد یابم
 ژنده تو روی بر تن لایم
 بی یاد تو ام نفس نیاید
 بایاد تو یاد کس نیاید
 اول که نیافریده بودم
 وین تمبب هانبلیده بودم
 کی سخت اگر ز میم کردی
 بلژ ز میم لایم کردی (1)

بر صورت من ز روی هستی
 آیش آن رین تو نیستی
 و اکنون که نشانه گاه جوادم
 نابزم نامشود و جوادم
 هر جا که نشاندیم نشستم
 و آنجا که بریم زیردم
 گر دیده ز هیت من در این راه

Сэний гаршында нэ диним, нэ итаэтим вар,
 Мүфлис бир адамам шэфаэт истэжирэм.
 Нэ гэдэр кэмим суда батмајыб,
 Рэһм ет мәни ан, элимдэн јапыш.
 Мэни галдыр, јыхылмышам,
 Наданлыг минјини миндијим үчүн миниксизэм.
 Сэн өз илаһи мэрһэмэтинлә,

1-Бу бейтдә заһирән катиб тәрәфиндән сәһвә јол верилмишдир.

Истэдижин јерэ апар мәни.
Өз гаранлыгымдан гуртар,
Өз ишыгынла таныш ет мәни.
Һачана кими горху вэ үмид илэ,
Күнэшэ, аја доғру учдурачагсан?
Һачана кими һәр бир еһтијачымы,
Шаһа вэ чобана һәвалэ едәчәксән?
Сәнин сүфрәндән долу нәдир?
Сәндән кәрамәтли кимдир?
Өз харманындан зәкат вер мәнэ,
Онун-бунун үстүнэ кәндәрмэ мәни.
Мәним кими пәришанын тарласы,
Торпаг вэ су илэ абад олана кими,
Өз дәрқаһындан торпаг вер мәнэ,
Һәм дэ су вер ки, пәришанлыгдан гуртарым.
Мәни өзүмдән алачагын күн,
Гојма јердә галаныны корлансын.
Мәни јенидән өзүмә гајтаранда исэ,
Өз мәрһәмәтиндән үзәримэ бир көлкэ сал.
Елэ бир көлкэ ки, чырагдан узаг олмасын,
Елэ бир көлкэ ки, өзү ишыг чырагы олсун.
Бурада һәр кимлэ нәфәс чәкирәмсэ,
Бир күн ахыр гојуб кедәчәјәм,
Һеч кимин гапысында әһд багламаг олмаз,
Мәһз сәнин гапын һәмишәликдир.
Әһд, нэ варса һәјатдадыр,
Өлүмдән сонраја галан әһд сабитсыздыр.
Сәнин әһдин һәмишәликдир,

Јә'ни, һәм дири оларкән, һәм дэ өлдүкдән сонра,
Сәнин әһдинэ эл тапа билдимми,
Бу әһддән үз дөндәрмәрәм.
Сәни анмадан нәфәс чәкмәрәм,
Сәни анаркән һеч кими анмарам,
Бундан әввәл ки, јарадылмамышдым.
бу кими һәрәкәтләр көрмәмишдим.
Мәним үзүмә варлыгдан,
Көзәл зинәт вермишсән.
Инди сәнин сәхавәтинэ нишан олмушам ки,
варлыгым јенэ јох олсун.
Һәр јердә әјләшдирдин, әјләшдим,
Ораја кетдикдән сонра да бир әл-алтыјам.
Мәним јерим бу јолда,
Каһ тахт үстү олуб, каһ гују дибн.
Гоча да олсам чаван да,
Јоллар мүхтәлифдир, мән ејнијәм,
Бир һалдан башга һала чеврилсәм,
Әввәлдә олдуғумам әзәлки кимијәм.
Әввәлдә мәни зәнкин јаратдын,
Ахырда мә'тәл гојма.
Өлүм чатса, нэ вар ки,
Билирәм о јол сәнэ чатыр.
Бу, өлүм дејил, баг-бостандыр,
Достларын евинин јолудур.
Һачана кими өлүмдән горхачагам?
Өлүм ондандырса әкәр, мәнэ өлүм олсун.
Мәсәләјэ дүзкүн бахсам,

Бу, өлүм дежил, көчмөкдир.

Жемәкханадан жатагханаја,

Жатагханадан шаһлыг мәчлисинә.

Сәнин мәчлисинә апаран бир јухунун,

Жатагханасындан әл чәкәрәмми?

Сәнин һәвәсин евиме долдурдугу үчүн,

Хош јатарам, хош дурам.

(Лејли Вә Мәчнун)

Низами бу бейтләрдә өзү вә Аллаһла әлагәдар олан инсан «мәнлији» һаггында чох ә'ла мөвзулар бәјан етмишдир ки, ихтисарла арашдырырыг:

Биринчи: «Мәнлик»-Өзү Мүнасибәтилә Әлагәдар Бейтләр

1-Инсан мәнлијинин бүтүн кәмалатын әсасы олан Аллаһ таалаја мөһтач олдуғу, ондан асылы олдуғу вә чатышмазлыгыны дујмағ, гајәси Аллаһ олан ағыллы һәјат уғрунда атылан биринчи аддымдыр. Бу, үмуми, мүстәснасыз вә там ајдын бир принципдир, аксиомдур. Чүнки өзүндә чатышмазлыг вә асылылыг һисс етмәјән адам һәмишә өз әтрафына фырланыр вә мали үстүнлүк вә елми е'тибар газанмасына бахмајарғ өзүнү бурахыб кәмал фикринә дүшә билмәз. Бу дујгу һаггында Низаминин чох көзәл вә үрәјә јатан сөзләри вардыр ки, али инсан олмағ истигамәтиндә һәрәкәт едән инсанларын үрәјинин дәринлијиндә

јерләшдирир. Низаминин ифадә тәрзи көстәрир ки, о өз сәнәткарлыгыны көстәрмәк үчүн дејил, өз дахилиндәкиләри сәмим-гәлблә бәјан едир. Ифадәнин өзү, ше'рин мәзмуну шаирин доғрудан да бу тә'сиредичи сөзләри јазаркән мүнәчат һалында олдуғуну сүбут едир. Арашдырдығымыз ше'рләрин арасында ашағыдакы бейтләр чатышмазлыг һиссини бачарыгла бәјан едир:

احرام گرفتہ ام بہ کویت

لیک زان بہ جتجویت

احرام شکن بی است ز نہار

ز احرام شکستہم نگہدار

من بی کسی ورخنہ ہاتہاتی

ہان ای کسی بی کسان تو دانی

«Кујунә доғру Еһрам бағламышам,

Дилимдә Ләббејк дејәрәк ахтарырам сәни.

Еһрамы сьндыран чоҳдур, аман!

Мәни Еһрамымын сьнмағындан гору.

Мән јалғызам, аздырычы јоллар исә кизлидир.

Еј јалғызларын архасы! өзүн билирсэн.»

Инсанын чатышмазлыгынын ән бөјүк әламәтләриндән бири онун Аллаһа доғру кетдији јолунда һәр ан јанылма еһтималынын мөвчуд олмасыдыр. Ч. Мөвләви демишкән,

ای ہمیشہ حاجت ما را یناہ

باردیگر ما غلط کردیم راہ

دمدم و ابستمہ دام نویم

ہر یکی گری باز و میمرغی شویم

ما چو مرغان حریص و بی نوا

«Ej həmişə haçətlərimizə (ehtiyaçlarımızıza)
сыгыначаг олан!

Биз женə дə јолдан азымышыг.

Һәр тək-тəкимиз бир гыргы, бир бајгуш дə
олсаг,

Һәр ан бир чəлəјə илиширик.

Илаһи! гаршымызда јүз минлэрлə чəлə вə дən
вардыр.

Биз исə дəнсиз ач гуш кимијик.»

Сəз јохдур ки, мүтлəг кəмалат Аллаһ
үчүндүр, инсана мүмкүн олан кəмал исə мəһдуд
дејилдир. «Еһдинəссиратəl-мүстəгим» [Бизи дүз
јола һидајəт ет] ајəсинə шамил олдугу үчүн
Фатихə сурəсинин һәр кечə-күндүз дəфəлэрлə
тəкрар олунмасы бу һəгигəти кəстəрир ки, биз
инсанлар һәр ан хəтəја гапылыб доғру јолдан
јанылмаг тəһлүкəсиндəјик. Һабелə үмүмхалг бу
ајəни охумаға мүкəллəф олдугу кими өвлијалар,
мə'сум имамлар вə пəјгəмбəri-Əкрəмин (ки,
һамысы камил инсандырлар) белə бу ајəни охумаға
мүкəллəф олдуғлары ајдынчасына сүбүт едир ки,
инсан бу дүнјада нə гəдэр инкишаф етсə вə јүксək
кəмалата чатса һәр ан сүгут вə сүкун (дурғунлуг)
тəһлүкəси гаршысындадыр. Ади адамлара кəлинчə
бу сөзүн доғрулугу тамамилə ајдындыр. Имамлар

вə пəјгəмбəрлэрə кəлдикдə исə онларын бу дүнјада
рүбубијјəт чазибəси јолундакы ардычыл һэрəkəти
бир ан белə дајанмадыгы үчүн кəмалат јолундакы
һэрəkəтдə зəррəчə сүкун еһтималынын олмасы
(чүнки дүнја мухтаријјəт мəkаныдыр) сəбəб
олмушдур ки, сирати-мүстəгимдə һэрəkəт етмək
мүвəффəгијјəтини Аллаһдан дилəсинлэр.

Дикəр тəрəфдən мə'лумдур ки,

دستگیری نتوان داشت توقع از غریق

کاهل دنیا همه درمانده تر از یکدگرند

«Боғуландан јардым етмək тəвəгəји олмаз,

Дүнја тəнбəллəринин һамысы бир-бириндən
јазыгдырлар.

Одур ки, даима белə демəлијик:»

چون نيست به جز تو دستگیرم

هست از کسرم تو ناگزیرم

خدايا تویی بنده را دستگیر

بود بنده را از خدا ناگزیر

مرا نيست از خود حالي بدست

حساب من از تست چندانکه هست

«Сəндən башга мənə əл тутан олмадыгы үчүн,

Сəнин кəрəминə үмид баглајырам.

Илаһи бəндəнин əлини тутан сəнсən!

Бəндə, Аллаһа үмүд багламаг мəчбуријјə=
тиндəдир.

Мən өз һесабымы билмирəm (өзүмү идарə едə
билмирəm).

Мəним һесабым јалныз сənə галыб (сən мəни

идарэ ет).»

Дүнјада һәр ким белэ зәнн етсэ ки, өзү, өзүнү идарэ едэ билэр, Низами демишкән өз һесабыны сахлаја билэр, белэ бир адам нэ өзүнү, нэ дә инсанла элагэдар ганунлары, нэ дә дүнјаны танымыр. Инсан һәјаты, ону тәшкил едән һиссэләрин фөвгәладә инчәлијини нәзәрә алдыгда нечә дејәрләр, бир түкә бағлыдыр, дахил вә харичдә онун пусгусунда дајаныб, бир јүрүшлә һәр ан ону арадан апаран саясыз- һесабысыз амилләр ичиндә үзүр. Лакин әксәр һалларда зәрури ишләр вә ләззәтләрлә мәшгул олдугу вә өз варлыг минијини сарсылмыш көрпүләрдән кечирдијини билмәдији үчүн метафизик амилләр тәрәфиндән горундугуна вармыр. Варлыгын јараданы Аллаһ-таала Тариг сурәсинин 4-чү әјәсиндә бу һагда дејир: «Бүтүн нәфсләрин мүстәснасыз горучусу вардыр.». Әлбәтгә мүтләг ајыглыгын дөзүлмәз олдугу бахымындан инсанын батини шүүруна зидд олмајан гәфләт мүәјјән гәдәр ганунидир. Чүнки инсанын варлыгы, бу дүнјада саһиб ола биләчәк имаканлары, варлыг аләминдә чалынан һаванын әзәмәти һабелә ләззәтләрин вә мадди јашајыш үстүнлүкләринин нә гәдәр кичик олдугуну, Аллаһы вә инсанын онунла элагәсини һәр тәрәfli билмәк дәрәчәсиндә олан ајыглыг һәјатын давам етмәсинә мане олар. Әмирәлмөминин әлҗһиссәлам бу һагда Нәһчүлбәләгәдә дејир:

«Сизә кизли оланы вә мәним билдијими билсәјдиниз, өз дахмаларыныздан чыхыб, һејрәтлә доланар вә әмәлләринизә ағлардыныз. Һәрә өз иши илә мәшгул олар, башгасына диггәт јетирмәзди. Лакин сизә хатырладыланлары унутдунуз вә сизи изтираба саланларын тәрәфиндән хатирчәм олдунуз...» Мүвәһһидләр мөвласы әмирәлмөминин әлҗһиссәламын бу чүмләләри һәјатын пәрдә архасындакы чәрәјанына вә илаһи сирләрлә әһатә олунмуш тәбии дүнја һадисәләрини нәгл едир. Лакин бу дүнјада тәбии вә изтирабсыз өмүр сүрмәк үчүн инсанын гәфләт ме'јары дедијимиз кимидир. Ејни һалда варлыг дүнјасынын архасындакы чәрәјанлардан вә бир анда инсаны мәһв едә билән дахили вә харичи амилләрдән гафил олмаг дахили шүүрла зидд дејилдир. Һүмам хүтбәсиндә [Нәһчүлбәләгә хүтбәләриндән бири] вәсф едилән «мүттәгин»-ләрин [јәгинликлә инананларын] хүсусийәтләриндә көрүндүјү кими мүттәгиләр бу дүнјада ади инсанларларла бирликдә тәбии јашадыглары илә [ки, јашјыша диггәт јетирмәји тәләб едир] ејни һалда давамлы бир ајыглыгдан да јарарланмышлар ки, «әкәр онлара мүәјјән јашајыш мүддәти јазылмасадјды, руһлары бир ан белә бәдәнләриндә галмазды... [нәһчүлбәләгә, һәммам хүтбәси].»

Ч. Мөвләви бу ифадәни ашағыдакы бәдини тәрздә бәјан едир.

گـــــر بر آن آتش بماندی آدمی
 پس خرابی اوفتادی و کمی
 اینجهان ویران شدی اندر زمان
 حرصها بیرون شدی از مردمان
 استن این عالم ای جان غفلت است
 هوشیاری این جهان را آفتست
 هوشیاری زان جهاتست و چو آن
 غالب آید پست گردد این جهان
 هوشیاری آفتاب و حرص بیخ
 هوشیاری آب و این عالم وسخ

«Инсан о одда галсајды,

Позгунлуглар вэ чатышмазлыглар төрөнәрди.

Бу дүнја бир анда хараба галарды,

Гәризәләр бејиндән чыхарды.

Бу аләмин тәмәл дашы гафилликдир.

Ајыглыг бу дүнјанын бәласыдыр.

Ајыглыг о дүнја үчүндүр, чүнки о,

Галиб кәлән, бу дүнја исә мәғлуб оландыр.

Ајыглыг күнәшдир, гәризә буз,

Ајыглыг судур, бу дүнја чиркдир.»

Инсан мүтләг ајыг олса дүнјада јашаја билмәдији кими, һәјатынын бир түкә баглы олдуғуну билсә һәмишә изтирабда јашајачагдыр.

2-Үмумијјәтлә инсан варлығыны мүхтәлиф нөв вә формалы чатышмазлыг әһатә етмишдир. Бу чатышмазлыглар үмумијјәтлә ики дәстәјә ајрылыр:

а-Бир дәстәси инанын өмрү боју јол вердији

сәһвләрдән ирәли кәлән ихтијары чатышмазлыглардыр. Бу чатышмазлыглар дүнја вә ахирәт һәјатыны һәдәләдији үчүн тәкамүл фитрәтини горумаг јолунда сон дәрәчә чалышмағы тәләб едир. Аллаһ-таала, өз бәндәләрини шиддәтлә истәдији үчүн һәмшә вә мүхтәлиф јолларла онлары сәһвә дүшмәкдән вә јанылмагдан чәкиндирир. Дахилдән сағлам ағыл вә пак вичданла, харичдән исә пејгәмбәр вә имамларла онлара доғру јолу танытдырыр. Бу чатышмазлыглары арадан галдырмаг үчүн шәхсијјәтин јенидән гурулмасыны мүмкүн едән төвбә вә мүнәчаты әлверишли бир вәсилә етмишдиир. Раз-нијаз вә төвбә, сәһвләри едәмәк вә чамаатын тапдаланмыш һүгугуну бәрпа етмәк, о чатышмазлыглары едәмәк үчүн ән јахшы вәсиләдир.

б-Икинчи дәстә, гејри-ихтијари чатышмазлыглардыр. Мә'лумдур ки, бу дәстә чатышмазлыглар инсаны илаһи мәсулијјәтә чәлб етмир. Лакин бунунла белә инкишаф истигамәтиндә олан һәр инсан һәмин чатышмазлыглары арадан галдырмаг үчүн сон дәрәчә чалышмалыдыр. Гејри-иради чатышмазлыгларын һамысыны арадан галдырылмасынын мүмкүн олмамасы, чидди сә'јләрлә арадан галдырылмаг еһтималы едилән мүәјјән чатышмазлыгларла лагејд галмаға изн вермир.

3-Адамын, Шејтан алдатмасынын чазибә

межданында јерләшмәси онун тәһлүкәли бәдбәхтчиликләриндән вә чатышмазлыгларындан биридыр ки, онларын чешидли чөләләриндән гуртармаг үчүн чалышмагла јанашы Аллаһ-таала дәркаһына сыгынмалдыр.

چونام توأم جـــــان نوازی کند
به من دیوکی دست یازی کند
ز تو آیشی در من آمـــــوختن
ز من دیورا دیدہ بر دوختن

«Сәнин адын чанымы нәвазиш едирсә,
Див мәнә әлизуулуг едә биләрми?
Сәндән әјәт (дәлил) вар мәнән өјрәнмәк,
Мәнән дивин көзләрини багламаг кәләр.»

4-Илаһи! дүнјадан көчүб гара торпаг алтына јоллананда мәним тәбии варлыгымдан дүнјада әсәр-әламәт галмајанда, торпаг олмуш вүчудумун зәррәләри тәбиәтин учсуз-бучагсыз межданында итәндә, о заман ки, заһири көрән чамаат мәним јохлуг дијарына кетдијими вә мәнән варлыг дүнјасында һеч бир әсәр-әламәт галмадыгыны зәнн етдиләр. Мәним јох олмадыгыма даир онлар үчүн, о надан иддиачылар үчүн бир из кәстәр вә баша сал ки,

باسبر یا خم می یا قندح یاده کنند
یک کف خاک درین میکده ضایع نشود
«Онлар, торпагдан ја кузә, ја меј күпү, ја шәраб
пијаләси дүзәлдирләр.

Бу мејханада бир овуч торпаг да һәдәр олмур.»

Доғрудан да нә гәдәр дәһшәтлидир, варлыгдан сонра јох олмаг тәсәввүрү! Парылтысы түкәнмәз көрүнән һәјәт чырагынын сөнмәји нә гәдәр һејрәтләндиричидир! Нә гәдәр ачыдыр һәр аны әбәдилик тамы верән кезәл атифә һиссијатын битмәси. Доғрусу! Бунлара рәгмән билмәлијик ки, Аллаһын, бизи үздүрдүјү варлыг дәрјасынын јохлуг адлы бир саһили јохдур. Јох, бу бөјүк дәнизин саһилләри пәрдәни орада үзәнләрин јә'ни, бизим көзүмүзүн гаршысындан атачаг вә һәгији варлығы бизә кәстәрәчәкдир.

ای دل ارسیل فنا بنیان هستی بر کند
چون ترا نوح است کشتیبان ز طوفان غم مخور

«Көнүл әкәр фәналыг сели варлыг бинасыны
учуртса белә,
Сәнин ки Нух кими Капитанын вардыр,
туфандан горхма!»

(Һафиз)

سعدیا گر بکند سیل فنا خانه عمر
دل سوی دار که بنیاد بقا محکم تر است

«Еј көнүл! јохлуг сели варлығын көкүнү кәссә
дә,
Горхма ки, варлығын мөһкәмтәмәли онун
[Аллаһын] вәсиләси илә сарсылмаздыр.»

(Сә'ди)

Өкөр заһирән вар көрүнән бу дүнјанын
архасындакы һәгиги варлығы гаврасаг бир аддым
ирәлиләжиб дејәчәјик ки,

در غم ماروزها بی گاه شد
روزها با سوزها مـرله شد
روزها گرفت گورو، بالا نیست
توبه، ای آنکه جز تو پاک نیست
«Гәммимиздә дөвран замансыз галар,
Күнләр јаныб-јапылмагларла бирликдә олар.
Күнләр кечмишсә, де кечсин,
Сән гал, еј сәндән башга пакы тапылмајан.»

5-Илаһи! мәним варлығымы бу кәмијјәт,
кејфијјәт, вә көрүнән хүсусијјәтлә јарадан сәнсэн,
Бу варлығын о јүксәк мәшијјәтдән бүруз
етмәсиндә мәним әсла ихтијарым олмајыб.

چو بازار من بی من آراستی
بلان رسم و آیین که می خوراستی
«Мәним базарымы мәнсіз,
Өзүн истәдијин тәрздә бәзәдин.»

Мәни ән кезәл формада, әзәмәтли руһи
габилијјәтләр вә һејрәтләндиричи әгли гүввәләр вә
вичдани фәалијјәтләрлә јаратдын.

ز رونق مـسـبـر نقش آرایشم
نعمت بی داز گنج بخش آرایشم
«Нахышымын рөвнәгини апарма,
Багыш хәзинәндән мәнә пәј вер.»

Илаһи! буну билирәм ки, әдаләт саһиб
олдугун үчүн габилијјәтимдән кәнар оланы мәнән

истәмәјәчәксән. Мәрһәмәт вә кәрәмин күчүм
чатмајаны мәнән истәмәјә гојмаз. Өз варлығыма
вә варлығымы чәрәјан етдирән јеткин һикмәтинә
баханда өз мәрһәмәтинлә бизи шәрәфләндирдијини
көрүрәм. Рәббин мәрһәмәтин олмасайды, «торпагын
пак аләмлә нечә әлагәси ола биләрди?». Сәнин
илаһи мәрһәмәтинә үмид баглајараг
чатышмазлығымызы арадан галдырмаг үчүн еһтијач
әлимизи дәркаһына галдырыр, сәнинлә раз-нијаз
едирик.

باد ماو بود ما از داد نت
هستی ما جمله از جلاتت
لذت هستی نمودی نیست را
عاشن خود کرد بودی نیست را
لذت انعام خود را وامگیر
ور بگیرى کیت جست و جو کند
نقل و بلاه جام خود را وامگیر
منگر اندر ما مکن در ما نظر
وقد اکرام و سخاى خود نگر
ما نبردیم و تقاضا مان نبود
لغف تر ناگفتن ما می شنود

«Бизим вар олмагымыз сәндәндир,
Бүтүн варлығымызы сән јаратмышсан.
Јохлуға варлыг зөвгү вердин,
Јохлуғу өзүнә вургун етдин.
Не'мәтләринин ләззәтини кери алма,
Меј чамыны кери алма.»

Алсан да кимдир ахтаран,
Нахыш рәссамла гаршы-гаршыја дура биләрми?
Бизим әмәлимизлә бизә бахма,
Өз сәхавәтинә, өз кәрәминә бах.
Биз јохкән, истәјимиздә јохдур,
Мәрһәмәтин бизим демәдијимизи ешидирди.»

(Чәләләддин Мөвләви)

6-Илаһи биз ачиз бәндәләринин чәһаләтдән бөјүк чатышмазлыгы јохдур. Биз инсанлар өз чәһаләтимизин гурбаны олмушуг. Чәһаләт минижинә миниб өзүмүзү миничи һесаб едирик, бу минижиз биздән алып, бизи мәнведичи чәһли-мүрәккәбдән (јә'ни чаһил олдуғумуз һалда өзүмүзү алим санырыг) гуртар. Биз нәинки чүрбәчүр наданлыгларла әлбәјаһажыг, үстәлик наданлыгын өлдүрүчү ачысыны да дујмуруг. Илаһи! бизи мүвәффәг ет ки, нечә ан өзүмүзлә хәлвәт едиб, өзүмүзлә гаршылашаг вә өзүмүзү баша салаг ки,

درد نادانی بر نجاستد ترا ترسم همی

دردناقت را اگر نه به علم آسون کنی

از تو خواهند آب زان پس کاروان تشنگان

گرفتو از هلمون گریزی روی زی جیحون کنی

«Әкәр чәһаләт дәрдини елмлә арадан апарсан!

Горхурам чәһаләт дәрди сәни иничитсин,

Сусузлар карваны сәндән диләрләр су, амма

Сән һамундан вә Чәјһунан үз дөндәрәиб

һамундан даим гачарсан.»

7-Низами, ашагыдакы ики бейтиндә дејир:

چو بر هستی تو من مست رای
بی حجت کی غنیمت لگشای

تو نیز ار شود مهد من در نهفت

خبر ده که جان ما را اگر خاک خفت

«Мән, сүст ирадәмлә сәнин варлығына,

Көрә нә гәдәр дәлил-сүбут кәтирдим.

Сән дә, мүмкүнсә, мән өлдүкдән сонра,

Билдир ки, торпаг јатыбса, чан галмышдыр.»

Бу бейтләрин мәзмуну Низаминин мә'рифәт мәнсәбинә јарашмыр. Тәәссүфлә, о, Аллаһын варлығыны сүбут етмәјә даир фикри фәалијјәт вә ахтарышларыны сатмаг истәјир вә онун гаршылыгында [бир һалда ки, һәммин фикрин фәалијјәтин өзү Аллаһын мәрһәмәтиндән ирәли кәлир] мүкафат алмаг, өлүмдән сонра варлығынын бәгасынын (давам етмәсинин) тәзаһүр етдирилмәсини истәјир! Китабын әввәлләриндә буну бәјан етмишик.

8-Јүксәк кәмалат дәрәчәсинә чатан инкишаф етмиш инсанлар Аллаһдан истәјирләр ки, илаһи! өз аллаһлығынын тәләбләри илә, мәнз хејирлә биз бәндәләринлә давран, башдан-ајаға сәһв, күнаһ вә чатышмазлыгларла долу олан бәндәлијимизин тәләбләри илә јох. Јери кәлдикдә Низами дә һәммин истәји хатырлатмышдыр. Ашагыдакы бейтә диггәт јетирәк:

نکو کن چو کردار خود کار من

مکن کار با من به کار طر من

*«Өз эмэлин кими мэним эмилими хејир елэ!
Мэнимлэ эмэлим кими давранма!»*

Бу тамамилэ тэслим олмаг, өзүндэ кичиклик,
Аллаһда исэ эзэмэт хисс етмэкдир.

Көрөсөн Аллаһын Мөрһәмәтинэ, Фејзинэ Вэ Гүдрәтинэ Архаланмаг Инсанын Һәјатда Ачизлијинин Давам Етмәсинэ Сәбәб Олармы?

Һазыркы эсрдә мүтәфәккир вә нәзәр саһиби танынанлардан бир дәстә белә дејир: Һәр һансы бир гүввәјә араһаланмаг мүстәгил јашамагдан, гүдрәт вә шәхсијјәтдән јарарланмагдан мәһрум едәр, бу, үмуми бир гајдадыр вә Аллаһа архаланмага да шамил олур. Тәссүфлүдүр ки, ағыла зидд олан бу мөвзу, инсан һагында, һәм "инсан, олдуғу кими" һәм дә "инсан нечә олмалыдыр" саһәси барәсиндә нөгтеји-нәзәрини билдирмәјә лајиг билән, бәлкә дә өзүнү сон дөврүн эн бөјүк мүтәфәккири биләнләрин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Нә исә ганун шәклиндә бәјан едилән белә бир мөвзу тамамилә һәгиги гануна зиддир. Бу кими адамлардан сорушулмалыдыр ки, гүдрәтә архаланмагда мэгсәдиниз нәдир? Мэгсәдиниз гүдрәтләр гаршысында өзүнүзү итирмәкдирсә, тамамилә доғрудур, чүнки өзүнү итирмәк инсанын, малик

олдуғу хүсусијјәтләрә көз јуммасыдыр ки, бу тәнәззүл өзүнү нәфј етмәк сәрһәддинә кәтириб чыхара биләр. Јох әкәр архаландыгы гүдрәт бачарыг әлдә едиб ондан јарарланмаг үчүн тәһрик-едичи амилдирсә, тамамилә сәһвдир. Белә бир гүдрәтә архаланмаг инсан шәхсијјәтинин арадан кетмәсинә сәбәб олар јохса елми, техники, һүнәр вә с. бачарыглары әлдә етмәјә сәбәб олар? Аллаһ таалаја архаланмаг әслиндә сонсуз гүдрәтә, елмә, фәалијјәтә вә фејзә архаланмагдыр. Инсан мәһз бу гүдрәтә архаланмагла мүәјјән едилмиш гүдрәтә чата биләр. Тарихдә јашајан бүтүн өлмәз шәхсијјәтләр хүсусилә бөјүк пејгәмбәрләр вә онларын һәгиги табе'ләри тајы олмајан гадир Аллаһа архаланмагдан фәјдаланмышлар Бәшәријјәтин бөјүк мүәллимләри бүтүн саһәләрдә адамлары өз үстүнлүк чазибәләриндә јерләшдирмәклә инсан һәјаты вә мәдәнијјәтини пионерләр олан инсан јетирә билмишләр, Әслиндә бөјүк инсанлара ја бөјүк һәгигәтләрә билаваситә ја инкишаф етмиш инсанларын васитәсилә архаланмадан мәдәнијјәти инкишаф етдирмәкдә бир аддым белә ата билән бир кимсәни тәсәввүр етмәк олмаз.

**Икинчи - Низами ше'рләринин бир
һиссәсиндә Инсанын Аллаһ Таала илә
Өләгәсини бәјан едир**

1-Низаминин бу ше'рләриндә онун әсл

ихтияры өз эллэриндэdir. Истэдикдэ һэр шејдэн зөвг ала билэр вэ һэр бир ачылыгдан гача билэрлэр.

ч-Истэдикләри һэр шеј дэрһал онлар үчүн назырланыр.

д-Бунларын һеч бир хэстэлији, чисми вэ руһи чатышмазлыглары јохдур вэ өмүр боју сәһвэ јол вермэзлэр.

һ-Бу чүр күлүнч иддиалардан эләвэ вэ даһа күлүнчү, чәмијјәти дәјишдириб, истэдикләри кими гурмага ихтиjarлары чатдыгыны зәнн етмәкләриdir. Бунларын ахмагылары о заман сон дәрәчәјә чатыр ки, бәшәријјәти, инсан мэдәнијјәтинин әлдә етдији мадди вэ мә'нәви наилијјәтләри өзләри олмадыгы тәгдирдә нагис билирләр!! Белә бир иддиа гаршысында ашагыдакы бейтдән чана синән сөз јохдур:

چشم باز و گوش باز و این عمی

→ رزم از چشم پنهانی غنا

«Көзүн-гулагын ачыг олмасы илә бу көрмәзлик!

Аллаһын көзбагычалыгындан һейрәтдәјәм.»

Онлар исә бу мөвһумат вэ бош хәјалларла јашајыр вэ һәрәкәт едирләр!

Инсан һәјатыны чәмијјәтин бир һиссәси кими вэ сажсыз-һесабысыз тәхмин едилмәз һадисәләр

арасында нәзәрә алмагла ејни һалда "Аллаһа архаланмага еһтијач јохдур" дејә иддиа едәнләрә диггәт јетирилдикдә мә'лум олур ки, онлар ваһид Аллаһ әвәзинә нечә танрыја архаланырлар ки, адам онларын адыны чәкмәкдән утаныр. Јашајышын һәр тәрәfli тә'јин олунмасы үчүн чәмијјәтә архаланмаг, чәмијјәтдәки ајры-ајры гүввә вэ гурумлары танры һесаб етмәк демәк дејилдирми?

2-Низами, Аллаһ-тааладан истәјир ки, һәјат вэ өлүм көрпүсүндән кечиб она догру јолланаркән тәгсиркарларын чәзаланмаглары үчүн кетдији вәзијјәтдә дејил, көнүллү олараг һәрәкәт етмәјә мүвәффәг етсин.

چنان گم کن عزم رايم به تو

← که خرم دل ايم چو ايم به تو

«Көнлүмү, сәнә догру кәләркән елә архајын ет ки,

Сәнә догру кәлән заман севинчәлә јолланым.»

3-Илаһи! "тәбии варлыгдан" гаранлыгларла зүлмәтә бүрүнмүш әтрафымызы өз мәрһәмәтинин нуру илә ишыгландыр. Бәдән зүлмәти адамын өз башына гуртара билсә гаранлыг дејил. Сөзүн догрусу, бу Низаминин хатырлатдыгы мөвздур. Бу гаранлыглар Аллаһын инсана вердији руһдан вә агыл, вичдан вэ с. мүсбәт габилијјәтләрдән гајнагланмыр. Бу гаранлыглар һейванлыг гәризәләринини идарә етмәмәкдән, онлардан

ағыллы истифаде етмәк јеринә, һәјатын әсас һәдәфи кими гејдсиз-шәртсиз дојурмаг истәјиндән ирәли кәлир ки, беләликлә инсанын ағыл, вичданы вә дикәр гуручу габилијәтләри тәбии варлығын гуллуғунда олур вә (Аллаһ, гәлбләрини мөһүрләмишдир)⁽¹⁾ мәрһәләсинә јетишир вә учсуз-бучагсыз олан варлыг дүнјасы минләрлә јаратычыларын јарарланмаг үчүн бир-бирини арадан апармаға чалышан отлаг вә мешәјә чеврилир. Аллаһ таала Бәгәрә сурәсинин 257-чи әјәсиндә бујурур:

﴿اللَّهُ وَكَى الذِّينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ الذِّينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاءَهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ﴾

«Аллаһ, она инананларын достудур, онлары зүлмәтдән чыхарыб ишыға тәрәф јөнәлдәр. Кафирләрин досту исә шејтанлардыр. Онлары нурдан ајырыб зүлмәтә саларлар...».

Бу әјә ачыгчасына кәстәрир ки, нуру гаврајыб онун сачагларына мә'руз галмагдан ибарәт олан иман кафирлик зүлмәтиндән чыхдыгдан сонра әлдә едилир. Кафирлик исә зүлмәтә батмагдыр ки, нур инсанын дахилиндә сөндүкдән сонра јаранар.

از ظلمت خـــــــود رهاييم ده
بانور خـــــــود رهاييم ده

1-Бәгәрә сурәси, әјә 7.

«Гуртар өз зүлмәтимдән мәни,
Өз нурунла таныш ет мәни.»

4-Әчәлим чатанда, дүнјаја көз јуманда, сәнин илаһи гәза-гәдәрин мәни мәнән алыб, тәбиәт дүнјасынын архасындакы аләмдә әбәдилик күнә гәдәр сахлајаркән мәни кичик "мән"-ими чинајәткарлар јурдуна көндәрмә вә әбәдилик күн башланаркән, инсанларын "мән"-и онлара гәјтарыларкән өз илаһи мәрһәмәтинин көлкәсини башыма сал ки, әбәдилијә дахил олуб, Адәм өвладыны пак вә мүгәддәс руһларынын јанында галмаға лајиг олум. Илаһи! сәнин рүбубијәт нурундан башга олмасын, бу нурун өзү олсун.

روزی که مرا از من ستانی

غایب مکن از من تجه منی

آن دم که مرا به من دهی باز

یکـــــــــــــــــــــــایه ز لطف بر من قلز

«Мәни мәнән аланда,

Гојма мәнән галан корлансын.

Мәни өзүмә гәјтаранда исә,

Үзәримә мәрһәмәтиндән бир көлкә сал.»

5- Бу һәјатда һәр шеј вә һәр кимлә олсам вә өмрүмү онунла кечирсәм, бүтүн анлары белә онунла бирликдә олсам да, нәһәјәт ајрылыг сааты кәлиб чатачаг, мән исә ону бу көһнә мәнзилдә бурахыб кетмәли олачагам. О да мәним кими нөвбәси чатанда јолдашларыны бурахыб кетмәли олачагдыр. Мәнә һамыдан јахын өз чисмани

варлыгым, бэдәнимин үзвләридир ки, руһ бу гәфәсдән учдугдан сонра тәәссүфләндиричи бир сүрәтлә видалашачаг вә јер үзүндә бир овуч торпагдан башга бир шеј галмајачагдыр. Мәним үчүн галан бир сән олачагсан, бир дә әбәдилик заманы сәнин чазибә мејданына дахил олуб, асылылыгдан, мөһтачлыгдан, һәрәкәт вә дәјишикликләрдән, хәстәликләрдән вә чаһилликдән совушараг өвлија вә пејгәмбәрләрин руһу илә гоншу олмага чан атан "мән"-дир.

Илаһи! Сәнин биз бәндәләрлә бағладыгын илаһи мәһәббәт пејманы зәрәр-хејир вә еһтијач әсасында олмајыб, чүнки, Имам Һүсејн әлејһиссәламын сәнин гуллуғунда сөјләдији кими: «Сән о гәдәр зәнкинсән ки, өзүнүн өзүнә хејир јетирмәјинә еһтијачын јохдур.», мәним јаранышым вә ибадәтимин сәнә нә хејири олачаг? Бир һалда ки, сәнин әһд-пејманын биз бәндәләри мәһәббәтиндән фејзјаб етмәк үчүндүр, бизи өзүндән мәһрум едиб, кеч-тез бүтүн мөвчудлар биздән ајрыланда бизи јалғыз бурахмагын гејри-мүмкүндүр. Илаһи!

با هر که نفس بر آرم اينجا
 روزش نروگ للام ليجا
 در های همه ز عهد خاليست
 الاوتوک لاي ليجا
 هر عهد که هست در حياتت
 عهد ايس مرگ ايس لياتت

چون عهد تو هست جاودانی
 یعنی که به مرگ روزنگ
 چندانکه قرار عهد یابم
 ز عهد تو روی برنتابم

«Бурада һәмнәфәс олдуғум һәр кими,
 Бир күн гојуб кедәчәјәм.
 Һеч кимин гапысындан әһд етмәк олмаз,
 Мәһз сәнин гапын һәмишәликдир.
 Әһд, нә варса, һәјатдадыр,
 Өлүмдән санрақы әһд сабитсиздир,
 Сәнин әһдин һәмишәликдир,
 Јә'ни, дириликдә вә өлүмдән сонра,
 Сәнин әһдинә әл тапдыммы,
 Әһдиндән үз дөндәрмәрәм.»

б-Әкәр бир инсана елә бир шәраит јарана ки, бир анлыга дүнја үстүнлүкләрини дүзкүн гижмәтләндирә вә өзүнү бу үстүнлүкләр, истәкләрдән гуртара (јә'ни олары, олдуғлары кими вә јалныз инсанын мадди һәјатынын давам етдиричиси кими гижмәтләндирә, онлара елә пәрәстиш етмәјә ағыл вә вицданыны оғурлатдырыб, "мәнлији" о истәкләр арасында итмәјә), асанлыгла баша дүшә биләр ки, Аллаһы јад етмәдән мә'налы һәјата малик олмаг инсан үчүн гејри-мүмкүндүр. Бу, бир һәгигәтдир ки, ади инсанлар јүзләрлә танры сечмәјинчә Аллаһдан гафил ола билмәзләр. Һәр ким "мән гәсдән

Аллаһы өз һәјатымдан атмышам, десә, јәгин ки, о, варлыга һаким олан үмуми бир ирадәни, ваһид аллаһын ирадәсини итириб, һәјатыны әсасландырдыгы амилләрин сајы гәдәр ирадәләрә, танрылара инанмышыдыр. Демәк саглам ағыл, пак вичданы олан вә тәбии јашајышындакы үрәксевәр һәгигәтләри мәнтиглә гүјмәтләндириб, һәгиги һәјат вә пак "мән"-лә јашаса Аллаһдан узаг дүшмәји гәјри-мүмкүндүр.

بی یاد توام نفس نیاید

بیاد توام نفس نیاید

*«Сәни јадыма салмадан нәфәс чәкә билмәрәм,
Сәни јадыма саларакән һамыны унударам.»*

Низаминин бу бейтиндә бир инчәлик вардыр. О да будур ки, инсанын һәгиги һәјаты вә пак "мән"-и нәинки онун һәјатыны кәзәлләшдирир, һәм дә белә бир һәјатын әсас дирәји Аллаһы јад етмәкдир.

بی یاد توام نفس نیاید

بیاد توام نفس نیاید

ای بلبل جان مست زیاد تو مرا

وی غم پست زیاد تو مرا

لذات جهان را همه یکسو کند

حالی که همدست زیاد تو مرا

*«Сәни анмадан нәфәс чәкмәрәм,
Сәни анаракән һеч кими анмарам.»*

Чан бүлбүлү сәни анмагла сәрхош олур,

Гәм мајәси сәни анмагла азальр.

Сәни анмагла елә бир һала дүшүрәм ки,

Дүнјанын бүтүн зөвгәлрини атарам.»

Илаһи! һәрчәнд һәјат кечидәндә дәјишиклик амилләри илә әлагәдар мәним варлығымда дәјишикликлә төрәниб, һәрчәнд елм өјрәнмишәм, тәчрүбәләр газанмышам, һәр чәнд өүр кечдикчә чисмән вә руһән инкишаф етмишәм, амма бунлара рәғмән мән әввәлдә олдуғум кими сон дәрәчә кичик мөвчудам. Әкәр бәндәләрин мәнә һөрмәт едирсә, әкәр башга адамлар арасында мүәјјән үстүнлүкләр газанмышам вә јүзләрлә белә үстүнлүкләр газансам да әввәлки сон дәрәчә кичик мәнәм ки, кәмаллашма габилијјәтинә малик олдуғум һалда сәнин кәмал чазибәндә јерләшмәјинчә, бу бөјүк дүнјадакы мөвгәјими тәсәввүр етмәкдән утанырам. Мән, сон дәрәчә кичик варлығын өзүјәм, сән исә сон дәрәчә бөјүксән. Мән мүкәммәлләшмәјә мөһтачам һалбуки, мәни јаратмаға сәнин еһтијачын јохдур. Мәһдуд ағыл вә вичданымла сәни гаврајандан бәри мәһәббәт вә мәрһәмәтиндән фејзјаб олдуғумун шаһидијәм.

Бу дүнјаја тәкликдә кәлиб, бу дүнјадан тәкликдә кедәчәкләрини дүшүнәнләр нечә дә бөјүк сәһвә јол верирләр. Еј рәһимли вә кәрәм саһиб Аллаһ! Вә еј өзәл јолдаш! Әкәр сәнин нурун бизимлә олмасәјди, әкәр илаһи фејзин бир ан бизә јетишмәсәјди, биз, варлығдан зәррәчә

жарарланмајачагдыг. Илаһи! бизе белә бир мәрһәмәт етмишсэн ки, өзләрини дүнјада тәк көрән вә сәнин гәјјум олдугуну дүмајан садәләвһ инсанлара үрәк јандырыб, төвсијә едирик ки, нечә анлыг күнәш вә онун нуру һаггында дүшүнсүнләр ки,

اگر خورشید بر یک حال بودی
فروغ لویه بیک منوال بودی
ندانستی کسی کاین پرتو اوست
نکری هیچ فرق از منغز تا پست
تو پنداری جهان خود هست دائم
به نکت خوشتن پیوسته قائم

«Күнәш бир вәзијјәтдә сабит галсајды,
Онун ишығы бир вәзијјәтдә сачсајды,
Һеч ким билмәзди, бу, сәнин ишығындыр,
Бејнидән дәријә кими һеч шеј дәјишмәзди.
Елә саныларды ки, дүнја әбәдидир,
Өз затына әсасланараг дајанмышдыр.»

Илаһи!

بر صورت من ز روی هستی
آرایش آن سرین توییستی
واکنون که نشانه گاه جو دم
تاباژ علم تو دو جو دم
هر جا که نشاندیم نشانتیم
و آنجا که بریم زیر دستیم
گر دیده رهیت من در این راه
که بر سر تخت و گه بن چاه
گر پیروم و گر جوانم
ره من خست و من هم ختم

از حال به حال اگر بگردم
هم فرق اولی من نوردم
بی حاجتم آنتریدی اول
آن رنگلرم من مطلق

«Мәним үзүмә варлыгдан,
Көзәл зинәт вермишсэн.
Инди сәнин сәхавәтинә нишан олмушам ки,
варлыгым јенә јох олсун.
Һәр јердә әјләшдирдин, әјләшдим,
Ораја кетдикдән сонра да бир әл алтыјам.
Мәним јерим бу јолда,
Каһ тахт үстү олуб, каһ гују диби.
Гоча да олсам, чаван да,
Јоллар мүхтәлифдир, мән ејнијәм,
Бир һалдан башга һала чеврилсәм,
Әввәлдә олдугум кимијәм.
Әввәлдә мәни зәнкин јаратдын,
Ахырда мә'тәл (сәркәрдан) гојма.»

Өлүм, "Инна лиллаһ вә инна иләјһи рачиун"-дан [биз она доғру гајыдачагыг] Башга Бир Шеј Дејилдир

Јүксәкликдән башланмыш бир һәгигәт алчаглыгда сона чатмаз. Инсанын варлыгы јүксәкликдән башланмышдыр, О, торпагда битмәз.

Аллаһдан гајнагланан һәгигәт (инна лиллаһ) Аллаһ дәркаһындан башга јерә јоллана билмәз.

Үрөжин дәринлижиндә вә әгли аксиомларла бу һәгигәти, јолчу олдугуну гаврајан мәгсәдсиз ола билмәз, нечә ки, башлангыч нөгтәси олмајан һәрәкәт гејри-мүмкүндүр.

Өз дахилиндә кәмала чатмаға чидди рәғбәтин олдугуну һисс едән мөвчуд, о рәғбәти әсассыз сајыб, она лагејд гала билмәз. Камала чатмаг шөвгүндә олан гүдсијјәт јалныз өзүнү вә өз мәнәфејини истәјән инсан хәјалы вә мөвһуматынын ујдурдугу ола билмәз. Инсанын мадди варлығы истәнилән кәмалы һәрчәнд онун вәсилә вә аләтләри бејин вә руһда јерләшдирилмишдир, бу дүңјада һәјата кечирә билмәз, нечә ки, бу һәјата лазым олан васитәләр вә вәсаитләр инсанын рүшејм һалында олдугу күндән һазырланмышдыр вә ајдындыр ки, рүшјм һалында олан бир ушаг онлара мөһтач дејилдир.

Һансы гајгы фитрәтдә тамамилә дәрк олуан инсанын әбәдилији һаггындакы әсл дүјгуну кәсиб арадан апара биләр? Тарих боју инсан һәјатына әһәмијјәтли тә'сир бурахан варлығын давам етмәси дүјгусу инсанын әбәдилији үчүн ән ајдын сүбутдур. Һамымыз билирик ки, дүңјада ағыр јашајышы гәбул едән ја шәхси ләззәтләриндән кечән чохла инсанлар белә бир јашајышы јалныз дүңја һәјатынын архасында әбәдилијин олдугуна инандыглары үчүн гәбул етмишләр.

Демәк өлүм, Аллаһа доғру јолланмаг вә Аллаһ

көрүшүдүр, јох олмаг дејилдир, бир јердән башга јерә көчмәкдир.

Доғрудур!

گرم مرگ رسد چرا هرامم
نارابه نیت می شناسم
این مرگ نه، باغ و بوستانست
کارواهرای نورستانست
تا چند کنم ز مرگ فریاد
چون مرگ از است مرگ من یاد
گرم بنگرم آنچه ناکه رایست
این مرگ نه! امرگ، نقل جایست
از خورد گهی به خوابی گاهی
وز خوابی گهی به بزم نشانی
خوابی که به بزم تست راهش
گردن کشم ز خوابی گاهش
چون شورق تو هست خانه خیزم
خوش خبیم و شادمانم خبیم

«Өлүм чатса, нә вар ки,
Билирәм о јол сәнә чыхыр.
Бу, өлүм дејил, баг-бостандыр,
Достларың евинин јолудур.
Һачана кими өлүмдән горхачағам?
Өлүм ондандырса, гој мәнә өлүм олсун.
Мәсәләјә дүзкүн бахсам,
Бу, өлүм дејил, көчмәкдир.
Јемәкханадан јатағханаја,
Јатағханадан шаһлыг мәчлисинә.
Сәнин мәчлисинә јөнәлдән бир јуху олса,

Елэ бир јатагханадан эл чэкэрэмми?
Сэнин һэвэсин евимин долдурдугу үчүн,
Хош јатарам, хош дурарам.»

Бу ше'рлэрин арсында ашагыдакы бејтин
мэзмуну чох јүксәкдир. Диггэт един!

تاچندکنم ز مرگ فریاد

چون مرگ از اوست مرگ من یاد

«Ҳачана кими өлүмдән горхачағам'

Өлүм ондандырса, онда гој өлүм мәнә олсун.»

Сә'динин ше'рлериндә дә белә бир мэзмун
көзә чарпыр:

غم و شادی بر عارف چه تفاوت دارد

مالتی با با به شادی آن کابین غم از اوست

به حلاوت بخورم ز هر که شاهد ساتیت

به ارادت بکشم درد که درمان هم از اوست

«Арифә нә фәрг едәр севинч, кәдәр?

Eј саги меј вер, онун севинчи онун кәдәридир.

Шаһид саги олдуғу үчүн зәһәри ширин-ширин
ичәрәм,

Дәрдә эзмлә дөзәрәм, чүнки о һәм дә
дәрмандыр.»

Лакин өлүм һаггында Ҷ. Мөвләви ики јердә
елә мәтләбләр демишдир ки, бир бахымдан
Низаминин ше'рлериндән долгундур О, дејир:

مرگ هر یک ای پسر هم رنگ اوست

پیش نشمن دشمن و بر دوست دوست

آنکه می ترسم ز مرگ اندر فرار

آن ز خود ترسم ای جان هوش دار

روی زشت تست نی رخسار مرگ
جان تو هم چون درخت و مرگ برگ
گر به خاری خسته ای خود کشته ای
و در هر پروغز دی خود در شسته ای

«Огул һәр кәсин өлүмү өзүнә охшајыр,
Дүшмәнә дүшмән, доста достдур.

Eј өлүмдән горхуб гачан,

Aјыг ол, ону өзүндән горхудурсан.

Өлүмүн дејил, сэнин өз симан чиркиндир,

Чанын ағачдыр, өлүм исә онун јарпагыдыр.

Сәнә батан, өзүн әкдијин тикандыр,

Ипәкдирсә, бездирсә өзүн тохумушсан.»

Низаминин јухарыдакы ше'рлеринин сон бејти
вүсальн ширин дадыны дәрк етмәјиндән ирәли
кәлән үрфан зөвгүндән гајнагланыр.

115
4177

ISBN 964-6177-29-8

Үнван: Иран Ислам Чумһуријјәти, Теһран

П.Г 14155-6187